सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः

श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थश्रीपादैर्विरचिता

वाग्वैखरी

राजा श्री गुरुराजाचार्यः

श्रीपरिमलप्रकाशनम्
संख्याः १०७

श्रीसुयमीन्द्रमाला
संख्याः ८३

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः
श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थश्रीपादैर्विरचिता

वाग्वैखरी

सम्पादकाः

श्रीराघवेन्द्रगुरुवंशभूषणं-विद्याधिराजः

राजा श्री गुरुराजाचार्यः

तथा

न्यायवेदान्तालङ्कारविद्वान्

प्रो. साणूरु भीमभट्टः एम्. ए

प्रकाशकाः
श्रीपरिमलसंशोधनप्रकाशनमन्दिरद्वारा
प्रकटीकृता

ग्रन्थनाम	:	वाग्वैखरी
ग्रन्थकर्तारः	:	श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थश्रीपादाः
सम्पादकौ	:	राजा श्री गुरुराजाचार्य प्रो. साणूरु भीमभट्टौ
प्रकाशकाः	:	श्रीपरिमलसंशोधनप्रकाशनमन्दिरम्, नञ्जनगूडु शाखा— "पद्मनाभः", संख्या १०८४, गिरिनगर—द्वितीयहन्तः, बेंगलूरु — ५६० ०८५
मुद्रणम्	:	प्रथममुद्रणम्-१९९५
अधिकारः	:	ग्रन्थस्यास्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकैः स्वायत्तीकृताः
मौल्यम्	:	पञ्चाशद्रूप्यकाणि (Price Rs. 50/–)
अक्षरविन्यासः	:	सुधामुद्रण उत्तरादिमठ कंपौंड्, बसवनगुडि, बेंगलूरु-४
मुद्रकः	:	सत्यश्री (प्रै.) प्रिंटर्स् बेंगलूरु

विषयानुक्रमणिका

१. ग्रन्थसमर्पणम्

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यत्वाद्यमन्दबिरुदबृन्दविभूषित-
सर्वन्त्रस्वतन्त्र-श्रीमद्वैष्णवसिद्धान्त- स्थापनाचार्य-षड्दर्शनाचार्यवर्य
नास्तिकदर्शननिराकरणधुरन्धर-आस्तिकदर्शनमहाचार्य
श्रीमन्मध्वाचार्य समलंकृतश्रीमद्धंसनामकपरमात्मप्रवर्तित-
श्रीमद्द्वैतसाम्राज्य दिग्विजयविद्यासिंहासनाधीश्वराणां
परमपूज्यानां
श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थ-श्रीमत्सुधीन्द्रतीर्थ-श्रीमद्राघवेन्द्रतीर्थ
गुरुसार्वभौम-श्रीमत्सुमतीन्द्रतीर्थश्रीपादानां चरणकमलेषु
तथा
तत्पीठालंकृतानां परमपूज्यानां कीर्तिशेषाणां

श्रीमत्सुयमीन्द्रतीर्थसंयमीन्द्राणां

श्रीपादपद्मेषु
ग्रन्थममुं सभक्तिप्रणामपूर्वकं समर्पयामः

युव संवत्सर आश्विन शु. १५
बेंगलूरु
८-१०-१९९५

इति गुरुपादकिंकराः
राजा श्री गुरुराजाचार्यः
राजा श्री लक्ष्मीनारायणाचार्यः

2. सुवर्णमहोत्सवनिवेदनम्

अहो महदिदं प्रमोदस्थानं नः यदद्य श्रीमद्धंसनामकपरमात्मप्रवर्तित-ज्ञानपीठाध्यक्षाणां जगद्गुरुवराणां श्रीमन्मध्वाचार्याणां वेदान्तसाम्राज्यदिग्विजय-विद्यासिंहासनाधीश्वराणां श्रीमद्राघवेन्द्रतीर्थ गुरुसार्वभौमानां पवित्रमठाधीशानां परमपूज्य १००८ श्रीमत्सुशमीन्द्रतीर्थ-श्रीपादानामाध्यक्ष्ये कर्नाटकराज्यस्य जनप्रियमुख्यमन्त्रिभिस्तत्रभवद्भिः श्रीमद्भिः डि. देवेगौडमहाशयैः उद्घाटित-श्रीमद्राघवेन्द्रगुरुसार्वभौमानां चतुश्शततमजयन्तीमहोत्सवः, श्रीमत्सुयमीन्द्रतीर्थ-यतीन्द्राणां जन्म-शतमानोत्सवः तथा श्रीपरिमलसंशोधन-प्रकाशनमन्दिरस्य सुवर्णमहोत्सवइति महासमारम्भत्रयं आचरिष्याम इति पण्डितप्रकाण्डानां, धार्मिकाणां तथा श्रीगुरुसार्वभौमभक्तानां सविधे निवेदयितुं मोमुदीत्यस्माकं चेत इति।।

त्रिदिनात्मकेऽस्मिन् समारम्भे पण्डितपुण्डरीकाणां विमर्शकविदुषां हरिदास-साहित्यविशारदानां विशेषोपन्यासाः, संगीतम्, हरिकथा, श्रीगुरुवरैर्देवतार्चनम्, तीर्थप्रसादवितरणम्, ब्राह्मण-सुवासिनीनां भोजनम्, प्रत्यहं हवनहोमादिकम् तथा षोडशपण्डित-विमर्शक-साहित्य-संगीत-विशारद-हरिदासवाङ्मयकुशल-धर्मकार्यविशारदेभ्यः प्रशस्तिप्रदानपूर्वकं सम्मानादिकञ्च प्रचलिष्यतीत्यावेदयितुं सन्तोतुष्यामहे।।

विदितचरमेवेदं समेषां यत्-जगद्गुरु श्रीमन्मध्वाचार्यवेदान्तसाम्राज्य-दिग्विजय-विद्यासिंहासनाधीश्वर श्रीमद् राघवेन्द्रगुरुसार्वभौममठाधीश परमपूज्य कीर्तिशेष श्रीमत्सुयमीन्द्रतीर्थ-श्रीमच्चरणानामाज्ञयाऽनुग्रहेण च प्रातःस्मरणीयानां तेषां महनीयानां साम्राट्पोषकत्वे २५-५-१९४५ तमे क्रिस्ताब्दे गरळनगरे (नञ्जनगूडुक्षेत्रे) श्रीराघवेन्द्रतीर्थगुरुपुङ्गवानां पूर्वाश्रमीयौरसदौहित्रो-भयवंशीयैरस्माभिः श्रीपादपुत्र राजा एस्. गुरुराजाचार्य - दिवंगत डा. हुलि. कृ. वेदव्यासाचार्याणां नेतृत्वे श्रीनृसिंहजयन्तीमङ्गलकरमहोत्सवशुभदिने श्रीपरिमलसंशोधनप्रकाशन-मन्दिरमित्येका विद्यासंस्था प्रतिष्ठापिता - इति।

अस्याः विद्यासंस्थायाः उद्देशः ध्येयश्चैवं वर्तते-

१. भारतीयानां नैजसम्पद्भूतशास्त्रग्रन्थानां संग्रहः, २. संरक्षणम्, ३. संशोधनम्, ४. संस्कृतशास्त्रग्रन्थानां कन्नडांग्लभाषायामनुवादः, प्रकाशनम्, ५. एवमेव संस्कृतभाषानभिज्ञानामुपकाराय, भारतीयवेदोपनिषत्सु गीतापुराणेतिहासादिग्रन्थेषु विद्यमानोपदेशसारावबोधार्थं तथा जनसामान्येषु तत्त्व-धर्म-संस्कृति-सदाचार-सत्सम्प्रदायविषये विशेषाभिमानमुद्बोधयितुं च कर्नाटकभाषामय्याः परिमलभिधायाः मासपत्रिकायाः प्रकटीकरणम् ६. भारतदेशे सर्वत्र तत्व-धर्म-संस्कृति-सदाचार-श्रीगुरुसार्वभौमप्रमुख-ज्ञानिवराणां महिमा-हरिदासवाङ्मयादिकमुपन्यासद्वारा प्रसरणकरणम्, ८. प्राचीनाचार्याणां ज्ञानिनायकानां पुण्यदिनाचरणम्, ८. एवं पण्डितप्रकाण्ड-साहित्यविशारद-कविवर्य-हरिदाससाहित्यविशारदान् प्रमुखधार्मिकांश्च प्रशस्तिप्रदानपूर्वकं सम्मानीकरणमित्यादि।।

किञ्च एतत् पूर्वनिर्दिष्टध्येयोद्देशादर्शान् सफलयितुं व्यतीतपञ्चाश-द्वर्षमारभ्य ऐषमोवर्षपर्यन्तं श्रीपरिमलविद्यामन्दिरद्वारा अस्माभिर्यथायोग्यं बहुमुखसेवा समनुष्ठिता इति विबुधवराणां धार्मिकानां, श्रीगुरुभक्तानां च विदितविषय एव वरीवर्ति।।

श्रीपरिमलविद्यामन्दिरस्थापनानन्तरं वयं अखण्डं भारतदेशं सञ्चर्य तत्र तत्र श्रीगुरुसार्वभौमानां पूर्वाश्रमीयैःऔरसदौहित्रवंशीयैः पण्डितैर्धार्मिकैश्च सादरं प्रदत्तानां सहस्राधिकशास्त्रीयग्रन्थानां संग्रहकार्ये उद्युक्ताः। एवमस्माभि-स्संगृहीतेषु-तालपत्रात्मकहस्तलिखितग्रन्थेषु एतावताप्यप्रकाशितान्यपूर्वाणि ग्रन्थरत्नानि विद्योतन्ते। तत्र श्रीमध्व-जयार्य-श्रीपादराज-व्यासराज-विजयीन्द्र-वादिराज-सुधीन्द्र-राघवेन्द्र-सुमतीन्द्र-वादीन्द्र-धीरेन्द्र-व्यासतत्वज्ञतीर्थप्रभृतीनां तथा श्रीराघवेन्द्रमठीय गृहस्थाश्रमशिष्याणां ग्रन्थरत्नान्यपि पञ्चाशदुत्तरशताधिका-न्यस्मद्विद्यामन्दिरस्य श्रीसुमति-सुयमीन्द्रग्रन्थभाण्डागारे विराजन्त इति निवेदयितुमतीव प्रमोदो जायते।।

इदानीं वयं श्रीपरिमलसंशोधनप्रकाशनमन्दिरस्य साधनानि यत्कि-ञ्चिन्निवेदयितुमीहामहे।।

ग्रन्थसंग्रहानन्तरं श्रीपरिमलविद्यामान्दिरद्वारा पण्डितप्रवराणां साहाय्येन ग्रन्थसंशोधनकार्यमारभ्यास्माभिरेतावत्पर्यन्तं शताधिकानि संस्कृत-कन्नड-आंग्ल-तेलुगु-तमिळु-हिंदी-महाराष्ट्रभाषानुवादमयानि ग्रन्थरत्नानि प्रकटीकृतानीति विदितमेव श्रीगुरुभक्तानाम्। एवमेव वयं १९५३ तमवर्षमारभ्य दि।। डा. वेदव्यासाचायार्णां सम्पादकत्वे परिमल शुभनाम्न्याः कन्नड-सांस्कृतिक-मासपत्रिकायाः प्रकाशनकार्यमकरवाम। इदं च सर्वेषां विदितमेव।

एवमेव श्रीमदानन्दतीर्थ-टीकाकृत्पाद-चन्द्रिकाचार्य-राघवेन्द्रगुरुपाद-प्रमुखप्राचीनाचार्यानधिकृत्य षोडशसंख्याकाः परिमलस्मरणसञ्चिकाश्च प्रकटीकृता इति चावेदयामः।।

इत्थमेव श्रीमत्सुयमीन्द्रतीर्थश्रीपादानां वेदान्तसाम्राज्यपरिपालनसमये ततश्च तेषां बृन्दावनप्रवेशानन्तरं स्वप्नद्वारा यथाज्ञापनं श्रीमद्राघवेन्द्र-गुरुसार्वभौमानां सशरीरबृन्दावनप्रवेशस्मरणतया दक्षिणभारते, प्राधान्येन कर्णाटराज्ये (बेंगलूरु) अन्यत्र च अस्मत्परिमलविद्यामन्दिरद्वारा प्रप्रथमतया प्रसारोपन्यासद्वारा, विविधदैनिकपत्रिकासु प्रकटनपूर्वकं च श्रीमद्राघवेन्द्र-स्वामिनां बृन्दावनप्रवेश-त्रिशतमानोत्सवमहत्वं प्रकीर्त्य विशेषतः भारताद्यन्तप्रदेशेषु त्रिशतमानोत्सवाचरणाय सर्वसज्जनगुरुभक्तेभ्यः आह्वानं प्रदाय वयं तत्कार्यनिर्वहणतत्परा अभवाम।

तत्फलरूपतया भारतराजधान्यां, विविधराज्येषु च उत्साहिनो धार्मिकाः, पण्डिताः, राजकीयधुरीणाः गुरुभक्ताश्च शताधिकसमितीः रचयित्वा श्रीगुरुसार्वभौमानां त्रिशतमानमहोत्सवं सयशस्कं श्रद्धाभक्तिपुरस्स-रमाचरितवन्त इत्येतत्; किञ्च अस्मत्संस्थापरतया स्थापित बेंगलूरु-नागरिक-समितिद्वारा त्रिशतमानोत्सवः सवैभवमभूतपूर्वं समाचरित इत्येतत् तथा नञ्जनगूडु सुक्षेत्रे 'राजमन्दिरे' श्री परिमलसंशोधनप्रकाशनमन्दिरस्य रजतोत्सवः, तथा श्रीगुरुवराणां त्रिशतमानोत्सवश्च श्रीव्यासराज-मठाधीश्वराणामाध्यक्ष्ये कर्णाटकराज्यपाल-श्रीधर्मवीरमहोदयाचरितोद्घाटनेन सह समाचर्य तत्काले षोडशसंख्याकशास्त्रग्रन्थानां तथा परिमल-स्मरणसञ्चिकायाश्च प्रकाशनम्, तथा ख्यातपण्डितेभ्यः प्रशस्तिप्रदानपूर्वकं सम्मानादिकमभवदित्येतद्विषयः इतिहासप्रसिद्ध विषय एवेति गुरुभक्तेषु विज्ञापयितुं महानानन्दस्सञ्जायतेऽस्माकम्।।

तथैव श्रीपुरन्दरदासवराणां चतुश्शततमजयन्त्युत्सवः, श्रीसुयमीन्द्र-संयमीन्द्राणां षष्ट्यब्द-सप्तत्यब्दतमवर्धन्त्युत्सवः श्रीसुजयीन्द्रतीर्थानां द्वादशवर्षीय वेदान्तसाम्राज्यपट्टाभिषेकमहोत्सवः, परिमलमासपत्रिकायाः रजतमहोत्सवः, श्रीसुशीलेन्द्रतीर्थगुरुपादानां वज्रमहोत्सवः, 'कलियुगकल्पतरु'नामक मेरुकृतेः प्रकाशनसमारम्भश्च अस्मद्विद्यामन्दिरं सवैभवं ग्रन्थप्रकाशन-पण्डितसम्मानादिपूर्वकम् समाचरत्-इत्येतानि अस्मद्विद्यामन्दिरस्य प्रमुखसाधनानीति सुजनभक्तवृन्देषु विज्ञापयितुमस्माकं प्रमोदः प्रजायते।।

पूर्वोक्तनिखिलमहाकार्याणि केवलं श्रीहरिवायुगुरुसार्वभौमानामनुग्रहेण श्रीमत्सुयमीन्द्रतीर्थपूज्यपादानामाशीर्वादबलेनैव सुनिष्पन्नानीति सधैर्यं निवेदयितु-मपेक्षामहे। आर्थिकतया निष्किञ्चना अप्यस्मत्संस्था, तथापि श्रीगुरुसार्वभौमानां मन्त्रालयमुनीन्द्राणां तथा श्रीमत्सुयमीन्द्रतीर्थ-गुरुवराणामनुग्रहाशीर्वादा एवास्माकं एतादृशकार्यनिर्वहणे महतीं शक्तिमदुरित्यत्र न कापि संशीतिः।। अस्माभिरल्पैरपि ईदृशान्यनन्य-साधारणानि महान्ति कार्यणि गुरुपुङ्गवानां विशेषानुग्रहेण समनुष्ठितानीति प्राञ्जलमनसा अभिहिते न दोषलेशोऽपि।।

श्रीहरि-वायु-गुरुसार्वभौमानामनुग्रहेण श्रीसुयमीन्द्रतीर्थाना-माशीर्वादबलेन च यथायोग्यमेवं सेवा समर्पितवच्छ्रीपरिमलविद्यामन्दिरं एषमः वैशाखशुक्लचतुर्दश्यां श्रीनृसिंहजयन्तीमङ्गलदिने स्वीय-एकपञ्चाशद्वत्सरे पदार्पणमकलयत्। अस्मिन्सुवर्णमहोत्सवहायने सार्थकसेवासमर्पितेत्ययं विषयः सज्जनानां चित्ते चिरस्थानं सम्पादयतु इति वयं परिमलविद्यामन्दिरस्य सुवर्णमहोत्सवः, विद्यामन्दिरस्य केन्द्रशक्ति-भूतानां श्री राघवेन्द्रतीर्थानां चतुश्शततमजयन्तीमहोत्सवः तथा विद्यामन्दिर-स्थापनाभिवृद्धिकृते मुख्यकारणीभूतानां परमपूज्यानां श्रीसुयमीन्द्रतीर्थ-श्रीपादानां जन्मशताब्द्युत्सवश्च इत्येते उत्सवाः विशेषविजृम्भणेन समाचरणीया इति श्रीहरिगुरु-प्रेरणानुसारेणास्माभिस्सुनिश्चितम्।

एतत्कार्यनिर्वहणायास्मद्देशीयकोणेषु कोणेषु प्रचारसञ्चारमाकलय्य श्रीगुरुभक्तेषु अस्मदुत्सवत्रयविषयं विज्ञाप्य तेषां गुरुभक्तानामुदार-साहाय्येन वयमधुना विविधकार्यक्रमप्रसरणपूर्वकमुपरिसूचितसमारम्भस्या-चरणेऽत्र सम्मिलिताः स्मः।।

एतन्महोत्सवस्मरणार्थं श्रीमद्विजयीन्द्र-सुधीन्द्र-राघवेन्द्र-सुमतीन्द्र-प्रमुख-ज्ञानिवराणां प्रबन्धप्रवरान्, अन्येषां महनीयानां श्रेष्ठग्रन्थान् संस्कृत-कर्णाटकांग्लभाषामयीं परिमलसौरभनाम्नीं स्मरणसञ्चिकाञ्च, इत्येवं प्रायः त्रिंशद्विविधभाषामयग्रन्थान् श्रीमत्पूज्यपादानाममृतहस्तेन प्रकाशनमाकलय्य विबुधवरेभ्यः उपहारीकर्तुं प्रहृष्यामः। एवमेव पण्डितप्रकाण्डान्, विमर्शकविदुषः, हरिदाससवाङ्मयविशारदान्, ख्यातनाम्नः धर्माभिमानिनश्च प्रशस्तिप्रदानपूर्वकं सम्मानयितुं सन्तोतुष्यामः।।

एतन्मङ्गलसन्दर्भे संस्थाया अस्याः संस्थापनमुख्यकारणीभूतान् श्रीमत्सुयमीन्द्रतीर्थगुरुपादान् एतत्संस्थायाः साम्राट् पोषकान् कीर्तिशेष श्रीसुजयीन्द्रगुरुवरांश्च स्मारं स्मारं तेषां चरणकमलेषु अनेकदण्डप्रणामान् भक्त्या समर्पयामः। एवमेव हि अधुना सर्वज्ञपीठमधिरूढानां अस्मद्विद्यामन्दिरस्य सम्राट्पोषकणां श्रीसुशमीन्द्रतीर्थगुरुवराणां पादपङ्कजयोरनेकशिरसाष्टाङ्ग-प्रणामानर्पयामः।

एवमेवास्मत्संस्थायाः प्राचीनग्रन्थदानपूर्वकमुपकृतवद्भ्यः, ग्रन्थसंशोधन-सम्पादन-प्रकाशनादिविषये सर्वसाहाय्यमाचरितवद्भ्यः प्रोत्साहितवद्भ्यः सर्वश्री दि. विद्वद्भूषणं दुर्गं भीमाचार्य, पण्डितरत्नं दोड्डबळ्ळापुरं वासुदेवाचार्य, विद्यारत्नं आचार्य वेङ्कोबाचार्य, न्यायविद्याविशारद तिरुवादि अष्टपत्रि विजयीन्द्राचार्य, विद्वद्रत्नं हुलिकुंटे श्रीनिवासाचार्य, विद्यारत्नं राघवेन्द्राचार्य पञ्चमुखी, पं. रा. जयरामाचार्य, पं. साहुकार कृष्णमूर्त्याचार्य, कविरत्नं शिरोमणि यु. आर् रंगनाथाचार्य, पं. रित्ति कृष्णाचार्य, पं. रित्ति सुब्बण्णाचार्य, पं. राजा. श्री. वेणुगोपालाचार्यप्रमुखेभ्यः नमन पुष्पाञ्जलिं समर्पयामः तथा एतद्विद्यामन्दिरस्थापक-सम्पादक वेदान्तरत्नं हुलि. कृ. वेदव्यासाचार्य, पं. एच्. के. विजयीन्द्राचार्थ इत्येतेषामात्मीयानां स्मरणमस्मिन्शुभसन्दर्भे अवश्यं कर्तव्यमिति मन्यामहे।

किञ्च बहुवर्षमारभ्याद्यावधि अस्मद्विद्यामन्दिरस्य ग्रन्थसंशोधन-प्रकाशनादि बहुविधकार्येषु रचनात्मकविचारविनिमयपूर्वकं महान्तमुपकार-माचरितवद्भ्यः प्रियसुहृद्भ्यः न्यायवेदान्तसाहित्यविद्वद्भ्यः प्रा. साणूरु भीमभट्ट एम्.ए. महोदयेभ्यः तथा न्यायवेदान्तालङ्कारधर्मशास्त्रविद्वद्भ्यः रित्ति वेङ्कण्णाचार्येभ्यः

एवं अस्मत्सहोदरेभ्यः पं. राजा. श्री. लक्ष्मीनारायणाचार्येभ्यः, प्रियमित्रं पं. चीळ्ङ्गी लक्ष्मीनारायणमहाशयेभ्यश्च तेषामुपकारं संस्मृत्य कार्तज्ञं समर्पयामः।।

एवमेव विद्यामन्दिरस्य सुवर्णमहोत्सवस्मरणग्रन्थानां मुद्रणार्थं धनसाहाय्यमाचरितवद्भ्यः, ग्रन्थमुद्रणाय अक्षरसंयोजयितृभ्यः, ग्रन्थमुद्रकेभ्यः स्मरणसञ्चिकायाः प्रकटनाय धनसाहाय्यमाचरितवद्भ्यः, तथा ग्रन्थानां मुखपत्रचित्रणपूर्वकमुपकृतवद्भ्यः श्री आर. एस्. राघवेन्द्रमहोदयेभ्यश्च सन्त्वास्माकीनाः नैके सकार्तज्ञाः धन्यवादाः।

समारम्भत्रयमहोत्सवेऽस्मिन्नंशभाग्भ्यः सज्जनेभ्यः श्रीगुरुभक्त-धार्मिकेभ्यः श्रीहरिवायुगुरुसार्वभौमाः श्रीमत्सुयमीन्द्रतीर्थ-श्रीमत्सुजयीन्द्रतीर्थगुरुपादाश्च इतोप्यतिशयिदीर्घायुरारोग्यैश्वर्यादि-वाञ्छितार्थप्रदानपूर्वकं सकल-सन्मङ्गलान्यनुगृह्णन्त्वित्यभ्यर्थयामः।।

श्रीपरिमल
विद्यामन्दिरम्
नञ्जनगूड-बेंगलूरु.

इति श्रीगुरुपादकिंकराः,
प्रकाशकाः

३. प्रस्तावना

—श्रीमन्तो राजा श्री गुरुराजाचार्याः बेङ्गलूर

लक्ष्मीनारायणं वन्दे पूर्णप्रज्ञं जयाभिधम् ।
विजयीन्द्रसुधीन्द्रौ च राघवेन्द्रगुरूनपि ॥

राजाधिराजसंपूज्यं सर्वशास्त्रविशारदम् ।
सुमतीन्द्रयतीशानं वन्दे मत्कुलशेखरम् ॥

मन्त्रालयमुनीद्रान्तेवासिनं कृतिकारिणम् ।
सुयमीन्द्रं वरगुरुं सुजयीन्द्रञ्च नौम्यहम् ॥

महदिदं प्रमोदस्थानं नः यदद्य श्रीमद्विजयीन्द्रयतीन्द्रविरचिता 'वाग्वैखरीं' प्रकटीकृत्य विद्वद्वरेभ्य उपायनीक्रियत इति ।

वाग्वैखर्याः प्रकटनमङ्गलसुसन्दर्भे विपश्चिदपश्चिमानां तत्र भवतां महतां सविधे यत्किञ्चिन्निवेदयितुमीहामहे ॥

अयि महीमण्डलमण्डनायमानाः पण्डितपुण्डरीकाः, भगवद्भक्तिमञ्जरी-पिञ्जरितहृत्कुञ्जरञ्जितप्रभञ्जना निरञ्जनाः, नाज्ञातमिदमावेदनीयं यत्सर्वे जना आविपालगोपालं सुखमेवापेक्षन्ते न मनागपि दुःखसंस्पर्शम् । जननमरण-यातायातजन्यदुःखपरम्परापारावारनिपातिता बम्भ्रम्यमाणचित्ताः विषयविषमानलेन दन्दह्यमानकाया इतस्ततस्सञ्चलन्तोऽपि अलंबुद्धिमनासाद्य विक्षुब्धमानसा अलब्धशरणाः कान्दिशीकास्सुरनरतिर्यगादियोनिषु संसरन्ति सर्वे जन्तवः । तानुद्दिधीर्षुः भगवान्नारायणोऽरविदूरः परमकारुणिकः ब्रह्मादिनिलम्पगणैरभ्यर्थितः श्रीवेदव्यासरूपेणावतीर्य ज्ञानमुपदिदेशाधिकारिभ्यः निराकृतमनोविकारेभ्यः निस्सारितकामेभ्यः । तदाज्ञया परममङ्गला श्रुतिदेवी मातृवदव्याजप्रेम्णा दुःखनिवृत्त्यै परमसुखावाप्त्यै च उपायमायोजयामास ।

गौतममुनेश्शापात्कालवैक्लव्याच्च नष्टधर्मज्ञानान्साधूननुजिघृक्षुर्व्यासमुनिः श्रुत्यर्थनिर्णयाय ब्रह्मसूत्राणि चकार । तदुपबृंहणाय भागवतभारतादिपुराणेतिहास-जातं विरचय्य विज्ञानमणिमुद्द्योतयाम्बभूव । अज्ञानतिमिरतिरोहितं जगत्पतिं हृत्कुहरनिवासिनं रमारमणं चापरोक्षगोचरतामानिनाय । 'अम्बुवदग्रहणात्तु न तथा

त्वं', 'अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गं' इत्युक्तदिशा निर्व्याजस्नेहार्द्रहृदयेन अणोरणीयसः महतोमहीयसः अचिन्त्यमहिम्नः नारायणस्य साक्षात्कारमन्तरा अज्ञाननिर्वृत्तिरिष्टावाप्तिश्च न सिध्यतः। तदज्ञाननिबन्धना दुःखपरम्परापि न लीयते। 'पुंस्त्वादिवत्सतः', 'तद्गुणसारत्वात्तु', इत्युक्तप्रकारेण स्वरूपतः ज्ञानानन्दात्मकोऽपि जीवः अनादिकामकर्मपाशप्रतिबद्धगतिः दुःखसंस्पर्शमनिशमनुभवति। कथं नु खलु अनाद्यज्ञाननिगडनिकर्तनेनाऽऽत्मानं मोचयितुं पारयेद्विलुप्तचेष्टः प्राकृतोऽयं वराको जनः? । राजदर्शनान्निगडबन्धनिवृत्तिमिव जगत्पतिं श्रीहरिमवलोक्यैव संसारनिगडविमोचनमुपकल्पयितुं प्रभवति जीवः महात्मनामुपदेशप्रकारैर्दर्शितपथः।

बहवो वादिनः बहोः कालान्नास्तिकदर्शनान्युद्भाव्य श्रीव्यासदेशिकोपदेशमावृत्य संशयाज्ञानविपरीतज्ञानानि प्रसारयामासुः। तदर्थमनुक्रोशयुक्तः भगवान्नारायणः दुर्ज्ञानमपसार्य सच्छास्त्रनिर्माणेन साधुजनानुद्धर्तुं, अपगतदोषसंस्पर्शमसंशयं संशयच्छिदं भुवनजीवनं मुख्यप्राणमादिदेश। अज्ञज्ञानार्थिज्ञानयोग्यभगवत्कृपापात्रभूतसल्लोककृपालुब्रह्मरुद्राद्यर्थितभगवदाज्ञां शिरसि परमादरेणानर्घ्यशिरोरत्नवन्निधाय, तथाशेषदेवताप्रार्थनां हारवद् हृदि निधाय सर्वस्वकीयसज्जनानुग्रहेच्छया श्रीपावनः पवमानः भारतभुवि श्रीमदानन्दतीर्थरूपेणावतीर्य श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासाद्यनन्तविद्याविवेचनेन प्रतिभातपरावरः मेघच्छन्नं रविमिव वायुः, दुश्शास्त्रतिरोहितप्रभावं नारायणं प्रदर्शयाम्बभूव साधुजननिकायाय। विज्ञान-शून्य-ब्रह्मैक्यवादाः शिवाद्यन्यदेवताप्रवादाः पाशुपताद्यागमाः समुत्पद्य अनौपधं क्षराक्षरोत्तमत्वं नारायणस्य वितथमकुर्वन्। तान्सर्वानन्यथाकृत्य अवितथमतं सत्सिद्धान्तमुद्घोषयामास वायुदेवः।

श्रीहरिः सर्वोत्तमः सर्वगुणपरिपूर्णः। ब्रह्मादिदेवताः तारतम्येन व्यवस्थिताः तदाज्ञापरिपालने गृहीतावताराः धर्ममार्गमुपदिश्य साधुजनानुद्धरन्ति। सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायेन श्रीहर्याराधनमङ्गाश्रितसर्वदेवतोपासनञ्च यथायथं भक्त्याऽनुष्ठेयम्। अनासक्तियोगेन फलाभिसन्धिं विना "अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव" इत्युक्तदिशा विहितकर्माण्यनुष्ठायापगतमलो ज्ञानचक्षुषा "पितरं पतिं गुरुतमं रमावल्लभं" हृदि साक्षात्कृत्य "भिद्यते हृदयग्रन्थिः छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" इत्यादि श्रुत्युक्तरीत्या अनिष्टमपहाय स्वरूपानन्दमनुभवति सात्त्विकचेतनः। अयमेव परमसिद्धान्तः प्रतिष्ठापितः श्रीव्यासानुमत्या वाय्ववतारभूतेन श्रीमन्मध्वाचार्येण। इममेव सिद्धान्तं श्रीमध्वशिष्यप्रशिष्याः जगति प्रथयामासुरसकृदुपदेशेन-ग्रन्थनिर्माणेन सत्पथ-प्रवर्तितमार्गेण। तेषु श्रीपद्मनाभतीर्थ-जयतीर्थ-कवीन्द्र-राजेन्द्र-विबुधेन्द्र-श्रीपादराज—व्यासयोगिनः, तदनु तत्प्रीतिपात्रभूताः विजयीन्द्र-वादिराज-सुधीन्द्र-राघवेंद्र-सुमतीन्द्रतीर्थगुरुचरणाः अङ्गुलीनिर्देशनेन गणनामर्हन्ति ॥

द्वैतपीठपरम्परा

श्रीहंसनामकपरमात्मप्रवर्तित ज्ञानपीठाध्यक्षैः श्रीमन्मध्वाचार्यैः प्रवर्तिते परमपावने द्वैतसिद्धान्तसाम्राज्यसिंहासने श्रीमदाचार्यप्रधानशिष्याः श्रीपद्मनाभ-नरहरि-माधव-अक्षोभ्यतीर्थमुनीवराः क्रमशः व्यराजन्त। तदनु द्वैतभाष्यटीकाकाराः श्रीजयतीर्थसंयमीन्द्राः सर्वज्ञसिंहासनमलंचक्रुः। तदनु तदन्तेवासिनः श्रीविद्याधि-राजगुरुचरणाः द्वैतसाम्राज्यं सम्यक् परिपाल्य स्वनिर्याणकाले स्वशिष्यान् श्रीकवीन्द्र-श्रीराजेन्द्रतीर्थान् श्रीमदाचार्यविद्यासाम्राज्यपरिपालने नियोजयामासुः। षोडशतमे क्रिस्तशतके श्रीकवीन्द्रतीर्थपारम्पर्यां श्रीमत्सुरेन्द्रतीर्थश्रीपादाः, श्रीराजेन्द्रतीर्थपरम्परायां श्रीमद्व्यासराजतीर्थगुरुचरणाश्च श्रीमद्वैष्णवसिद्धान्त-प्रसरणमनवरतमाचरन्तः श्रीमध्वविद्यासाम्राज्यसिंहासने विलेसुः ॥

४. ग्रन्थकर्तृपरिचयः

ततो गच्छतिकाले, सकलकलाभिज्ञाः श्रीव्यासराजगुरुसार्वभौमाः न केवलं वेदान्तसाम्राज्यं अपितु विजयनगरसाम्राज्यं, 'राजगुरु'पदञ्च निर्वहन्तो व्यलसन्। कदाचिन्महामहिमशालिनः श्रीमध्वमहासंस्थानाधिपतयः मानसपूजाधुरन्धराः, सकलशास्त्रपारीणाः श्रीमूलरामार्चनोपार्जितविशिष्टवैभवाः श्रीसुरेन्द्रतीर्थश्रीचरणाः स्वपूर्वाश्रमबन्धून् सुहृन्मणीनिमान् श्रीव्यासराजयतिवरान् दिदृक्षवः विजयनगरं समीयुः। तदा स्वगुर्वाज्ञानुसारेण कृष्णदेवरायसार्वभौमः श्रीसुरेन्द्रमुनिपुङ्गवा-नसाधारणराजगौरवेण ससंभ्रममसेवत। श्रीसुरेन्द्रतीर्थाः श्रीव्यासतीर्थानां

बहुष्वन्तेवासिषु प्रचुरप्रभावशालिनं वर्चोविशेषविभूषितवपुषं तदर्थमेव गुरोर्लब्धतुरीयाश्रमं श्रीविष्णुतीर्थनामानं विष्णुभक्तप्रबर्हं सन्ददृशुः। एतेषां श्रीसुरेन्द्रतीर्थानां विषये भूयःप्रदर्शितस्नेहातिशयाः श्रीव्यासराजव्रतीन्द्राः स्ववयस्यानमूल्येन केनचित्पारितोषकेण सन्तोषयितुमभिलषन्तः तदर्थमेव परिपालितं स्वप्रीतिपात्रममुं श्रीविष्णुतीर्थं तेषां करे समर्प्यामन्दमानन्दमविन्दन् ।[१]

स्वीकृत्य च विष्णुतीर्थं श्रीसुरेन्द्रतीर्थाः तं दण्डपरिवर्तन-गुरूपदेश-मन्त्रमुद्राप्रदानपूर्वकं "श्रीविजयीन्द्रतीर्थ" इति नवेन नामधेयेन विभूष्य श्रीमदाचार्यपरम्परागतास्स्वकरार्च्यमानाः श्रीमूलराम-दिग्जियराम-जयरामादि-प्रतिमाः अप्रतिममहामन्त्रांश्चास्मै अनुगृह्य तं निजे श्रीमन्मध्ववेदान्तसाम्राज्य-महापीठेऽभ्यपिञ्चन् ।[२]

एष एव यतीन्द्रोऽस्माकमेतद्वचोविचारगोचरः वाग्वैखरीग्रन्थनिर्माता। श्रीविजयीन्द्रतीर्था इमे क्रिस्ताब्दीय १५३० तमवर्षमारभ्य १६१४ तम वर्षपर्यन्तं वेदान्तविद्यासाम्राज्यं सम्यक्परिपाल्य अनितरसाधारणकीर्तिविराजिताः लौकिकवैदिकविद्वन्मण्डलीलाल्यमाना विरेजिरे ॥

वादिदिग्विजयः

श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थश्रीपादानां कालः क्रि. श. १५१७ तमवत्सरमारभ्य १६१४ तमवत्सरपर्यन्तमिति बहूनामैतिहासिकविमर्शकानां विवादविवर्जितो

---

१. विष्णुतीर्थकरं तस्य सुरेन्द्रस्य करे ददौ ।
ददामि मत्सुतं तुभ्यं स्वीकुरुष्व यतिव्रत ।
परिपालय हंसेमं (त्वं हंस) त्वदर्थं स्थापितं मया ।
शिष्येष्वेषु तु सर्वेपु नानेन सदृश्यो मम ॥
इत्युक्त्वा प्रददौ व्यासः सुरेंद्राय सुतं मुदा । —श्रीविजयीन्द्रविजयः ।

२. गृहीत्वा तं मुनिं हंसो विष्णुतीर्थं सुरेन्द्रकः ।
सुरेन्द्रस्तस्य प्रददौ भिक्षोर्दण्डकमण्डलुम् ।
दत्वा श्रीमूलरामार्चां विद्याराज्येऽभिषिच्य तम् ।
मन्त्रं दत्वा स्ववंशस्य कर्तारं कृतवान्मुनिः ।
अथासौ विष्णुतीर्थश्च विजयीन्द्र इति श्रुतः ॥ –श्रीविजयीन्द्रविजयः ।

निर्णयः । इमे १५३५ तमवर्षपर्यन्तं श्री व्यासराजतीर्थानां निकट एव कृतवसतयः समग्रशास्त्राणि चतुःषष्टिकलाश्च साकल्येन संजगृहुः ।[३]

श्रीविजयीन्द्रपूज्यपादाः निजायुषः भूयांसं भागं निरवद्यविद्यैकसद्मायमाने कुम्भघोणाभिधाने नगरवर एवानैषुः। तत्र च स्वीयविद्यावैभवेन सर्वानपि वैदिकमतानुयायिनः पण्डितान्भूसुरांश्च विजित्य तान्सर्वान् शैवान् कुर्वन्तं शैवसंन्यासिनं (वीरशैवमठाधिपम्) पणबन्धपूर्वकं स्ववाग्वैखरीभरेण पराजित्य स्वायत्तीकृत तत् सर्वस्वाः व्यराजन्त ॥[४]

विजयाभिवृद्धिदत्तचित्तैः श्रीविजयीन्द्रपूज्यपादैः तदा तदा विजयनगरादि विविधनगरीषु दिग्विजययात्राऽकारि। तत्रत्याः विपश्चिदपश्चिमाः प्रतिवादिनो निश्शेषमजेजीयन्त ।[५]

ततश्च तत्रत्यैस्तदानीन्तनैरवनीश्वरैरनितरसुलभबहुमानवितरणपुरस्सरमेते आद्रियन्ते स्म ॥

एवं चतुःषष्टिकलाकलापकौशलेन वादविद्यावैभवेन सर्वतन्त्रस्वातन्त्र्येण च विलसतां श्रीविजयीन्द्रगुरुसार्वभौमानां कीर्तिरासेतुहिमालयं सर्वा आशा अवरुध्य

---

३. षड्वारं व्यासराजेन्द्रमुखाच्छ्रुत्वा विशेषतः ।
मध्वशास्त्रार्थसारं तु व्याचक्षाणं निजान्प्रति ।
नवकृत्वो न्यायसुधां व्यासतीर्थपयोनिधेः ।
उद्धृत्य पीतवंतं च नाकीन्द्रमिव सन्नुतम् ॥ — विजयीन्द्रस्तोत्रम्

४. (क)– जित्वावादे वीरशैवगुरुं विस्तृततन्मठम् ।
अपहृत्येह संवासं कृतवन्तं सतां हितम् । — स्तोत्रमहोदधिः पृ-२९२.

(ख)– Aravidu Dynasty of Vijayanagaram – p. 552.

(ग)– Epigraphica Indica – Vol. xiii. p. 346.

(घ)– Mysore Arch-Report-1944. p. 103. Inscription No. 25.

५. चचार पृथिवीं सर्वां सिंहः क्षुद्रमृगेष्विव ।
शास्त्रज्ञा मूकतां प्राप्ताः जयीन्द्रपुरतस्तदा ॥
ब्राह्मणानजयत्सर्वांस्तर्कमीमांसवादकान् ।
दैवज्ञान्भिषजो भट्टान्मायिनश्शास्त्रपारगान् ।
ये ये जना वेद्यविद्यास्ते ते तेन विनिर्जिताः ।
सर्वान्विजित्य सर्वत्र चचार पवनो यथा ॥ — विजयीन्द्रविजयः ।

विरेजे। तदा तदाकृष्टहृदयास्सहृदयाः बहवः शास्त्रितल्लजाः, कविपुङ्गवाः, शैवाद्वैतादिपरराद्धान्तविदग्धाः तद्दर्शनाय परीक्षणाय, पराजयाय चाहमहमिकयाऽभ्यधावन्। तेषु प्रधानतया गण्यन्ते श्रीमदप्पय्य दीक्षितेन्द्र—ताताचार्य—भट्टोजीदीक्षिताः। भट्टोजीदीक्षाः एतेषां व्याकंरणशास्त्रनैपुण्यमुपवर्ण्यागण्यमानन्दमभजन्। ताताचार्या एतेषां सुहृद एवावर्तन्त। अन्ये वेदान्तिनो व्रीडाधरितमुखाः पलायन्त। तदीयकवितामाधुरीधुरीणाः गीर्वाणगिरोऽवधार्य कविमणयः तदैव स्वाभिमानं तत्यजुः॥

तर्कविदग्धास्तदीयवादवातोपसेवितेन तर्कतीव्रानलेन विशेषतो दग्धा एव। का कथान्येषां तदानीन्तनानां पण्डितंमन्यानाम्? असकृदधरीकृतचातुरीका अप्पय्यदीक्षिता "जयीन्द्रयोगिरूपतोवतीर्ण एष पूर्णधी"रिति विजयीन्द्रान्स्तुवन्तः एतेषां सुहृद एवावर्तन्त। तत्कृतानां द्वैतराद्धान्तविरोधिनां प्रबन्धानां खण्डनाय एतेऽपि चतुरधिकशतप्रबन्धप्रवरारीरचन्।[१]

किञ्च इमे न केवलं सर्वशास्त्रविशारदाः अपितु सङ्गीतशिल्पादि चतुःषष्टिकलास्वपि कुशलतरा व्यलसन्।[२]

एवं सकलंकलाकोविदानखिलान्प्रत्यर्थिपण्डितान् विजित्य श्रीविजयीन्द्रयतिशेखरा अनितरसाधारणीं कीर्तिं अलभन्त।

राजसम्मानम्

श्रीमद्विजयीन्द्रयतीन्द्राणां सर्वतन्त्रस्वातन्त्र्यं, सिद्धान्तस्थापनविचक्षणतां, वादकौशलं, ग्रन्थप्रणयनचातुरीं ज्ञान-भक्ति-वैराग्य-तपो-महिमादिकं समवलोक्य

---

१. क:- दुर्वाद्यपय्यरचितग्रन्थारण्यविनष्टये।
चतुस्संख्याधिकशतग्रन्थादीनां प्रचोदकम्। —विजयीन्द्रस्तोत्रम्।

ख:- विजयीन्द्रकृतैर्ग्रन्थैस्तद्ग्रन्थास्ते निराकृताः॥ —विजयीन्द्रविजयः।

२. क:- स्फुटविदितचतुःषष्टिविद्याविशेषः॥ —गुरुगुणस्तवनम्।

ख:- चतुःषष्टिकलाविद्याजुषे विद्वन्महोमुषे।
जयीन्द्रज्योतिषे कुर्यां वन्दनानि यशोजुषे॥ —श्रीराघवेन्द्रविजयकाव्यम्।

ग:- चतुःषष्टिकलाविद्यापूर्णोऽयमिति बन्दिभिः।
राजमार्गे घोष्यमाणं श्रीमध्वमतवर्धनम्॥ —विजयीन्द्रस्तोत्रम्।

प्रहृष्टान्तरङ्गास्तदानीन्तना नैके अवनीश्वरा विजयीन्द्रगुरुचरणानिमान् "रत्नाभिषेक-कनकाभिषेक-ग्राम-भू-धनकनकरत्नाभरणसमर्पणपूर्वकं सभक्तिश्रद्धं संसेव्य तदनुग्रहभाजनान्यभूवन्। तेष्विमे प्रधानतया गण्यन्ते ॥

१. कर्नाटकसाम्राज्याधीशः कृष्णदेवरायः स्वगुरुप्रियशिष्यान्विजयीन्द्र-गुरुचरणान् क्रि. श. १५३० तमे वत्सरे ग्राम-भू-कनक-वस्त्राभरणादिभिः सभक्तिप्रकर्षमसेवत।

२. विजयनगरीयसाम्राज्यधुरन्धरः "अळिय" रामराज महीपालः स्वगुरूनिमान् स्वर्णपीठे प्रतिष्ठाप्य अनितरसाधारण "रत्नाभिषेक" गौरवेणासेवत[३] ॥

३. तञ्जापुरीय युवराजः अच्युतप्पनायकः सुभिक्षं सम्पद्भरितं "अच्युतप्पसमुद्रा"भिधं ग्राममेकं सरत्नाभरणं समर्प्यानन्दमभजत।[४]

४. तञ्जापुरराज्यपालः शिवप्प(चव्वप्प)नायकः श्रीविजयीन्द्रगुरुपादेभ्यः सगौरवं ग्रामचतुष्टयप्रदानपूर्वकं संसेव्य आत्मानं कृतार्थं अमनुत।[५]

५. कर्नाटक चक्रेश्वरः "इम्मडी" श्रीरङ्गराजमहीपतिः क्रि. श. १५७६ तमे संवत्सरे "अरविलिमङ्गलाख्यं" ग्राममेकं सहिरण्योदकधारापूर्वकं समर्प्य गुरुवरानिमानसेवत ॥[६]

---

३. (i)- विद्वद्वरोऽस्माद्विजयीन्द्रयोगी विद्यासुहृद्यास्वतुलप्रभावः।
रत्नाभिषेकं किल रामराजात्प्राप्याग्र्यलक्ष्मीनकृताग्रहारान् ॥

श्रीराघवेन्द्रविजयः।

(ii)- Epigraphica India.

(iii)- Aravidu Dynasity of Vijayanagaram.

(iv)- Sources of Vijiayanagaram Hystory.

4. (i)- Epigraphica India vol : xiii.

(ii)- Mysore Arch-Report-1947.

5. (i)- Epigraphica India vol : xii.

(ii)- Mysore Arch-Report 1944. inscription No. 26. p 113.

6. (i)- Epigraphica India - vol : xii. 1943–44p. 358.

(ii)- Aravidu Dynasity of Vijayanagaram. 287.

६. श्रीशालिवाहन शके १५३६ तमे आनन्दनाम संवत्सरे चैत्र शुक्ल ९ सौम्यवासरे (Date- ९.३.१९१४) तञ्जापुरराज्यनिर्वाहकः चिन्न चव्वप्प महीपालः भूम्यारामकनकाभरणादिप्रदानपुरस्सरं श्रीविजयीन्द्रतीर्थान् संसेवयामास ॥[७]

एवं मधुराधीश विश्वनाथनायक-उदयमार्ताण्डवर्म-रघुनाथभूपाल-सूरप्पनायक-वेंकटप्पनायक-देवराज-नञ्जराज- इम्मडी रामराजनायकप्रमुखा नैके महीपतयः विजयीन्द्रयतीश्वरान् सपरमादरभक्तिप्रकर्षमसेवन्त इत्यलं पल्लवितेन ॥

ग्रन्थरचना

श्रीविजयीन्द्रगुरुपादा इमे वेदान्त-पातञ्जल-गौतमीय-जैमिनीयशास्त्रेषु, वेदवेदाङ्गेषु काव्य-नाटकालङ्कारादिसाहित्यशास्त्रेषु च शताधिकप्रबन्धप्रवरान्विरचय्य आविपालगोपालैर्विविधदेशीयैर्विबुधवरेण्यैश्च संस्तूयमाना भारतभूमिं पवित्रीकुर्वन्तः षोडशतमे शतके भृशं शुशुभिरे ।

गुरुवराणाममीषां ग्रन्थप्रणयनचातुरीं श्रीराघवेन्द्रविजयकारा एवमुपवर्णयन्ति—

"वाक्ये पदे पादविलोचनोक्तौ
व्यासीयशास्त्रे च कृतान्प्रबन्धान् ।
आस्तां बुधाः श्रोतुमशेषमेषा-
माख्यास्समाख्याद्यदि पण्डितोऽसौ ॥"

श्रीवादीन्द्रतीर्थश्रीपादास्तु स्वीयगुरुगुणस्तवनाख्ये काव्ये श्रीविजयीन्द्रयोगिनां वैविध्यपूर्णव्यक्तित्वमेवमुपवर्णयन्ति ।

"चातुर्यैकाकृतिर्यश्चतुरधिकशतग्रन्थरत्नप्रणेता
धूतारातिप्रबन्धः स्फुटविदितचतुःषष्टिविद्याविशेषः ।
सोऽयं नः श्रीसुरेन्द्रव्रतिपतितनयोऽद्वैतशैवासहिष्णुः
पुष्णातु श्रीजयीन्द्रस्त्रिभुवनविदितस्सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः ॥"

---

७. क) Mysore Arch. Report–1944 p. 121. Inscription No. 27
ख) Mysore Arch. Report– 1944 p. 121. Inscription No. 28

श्रीसुमतीन्द्रतीर्थपादा विजयीन्द्रगुरुपादानेवं स्तुवन्ति—

"स्तौमि श्रीविजयीन्द्रसंयमिमणे प्रौढिं तवाढौकित-
प्रज्ञागन्धवहप्रभञ्जनभरोदर्कैकभास्वद्धुराम् ।
यामि स्फूर्तिमिह व्रजत्यभिदधत्यानन्दमाच्छादय-
त्याशाचक्रमहो विभाति रुचिराकारा चिरं द्योतते ॥"

एतादृशमहिमशालिभिः श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थपूज्यपादैर्विरचितेषु भारतीयवैदिकवाङ्मयभण्डारालङ्कारभूतेषु शताधिक प्रौढप्रबन्धेषु नैके लुप्ताः, अन्ये अन्धकारकोणके तत्र तत्र निलीनाः धूलीधूसरिताङ्गाः, कीटनाशितमातृकाः प्राप्तात्यन्तदुरवस्थाः एतावता कालेनाप्यप्रकाशिताः अलक्षितरूपा वर्तन्त इत्यहो दौर्भाग्यं भारतीयानाम् ।

परं श्रीमद्गुरुकारुण्यसरणिं प्रपन्नानामस्माकीनसौभाग्येन, श्रीमन्मध्वविद्यासिंहासनाधीश्वराणां श्रीमद्राघवेन्द्रगुरुसार्वभौममठाधीशानां कीर्तिशेषाणां परमपूज्यगुरुवराणां श्रीमत्सुयमीन्द्रतीर्थश्रीमच्चरणानां सकालिकोपदेशादेशाशीर्वादबलेनास्माभिः संगृहीतसहस्राधिकप्राचीनग्रन्थेषु श्रीविजयीन्द्रविरचिताः षष्ठ्यधिकग्रन्था उपलब्धाः ।*

अन्यत्र प्राचीनग्रन्थभाण्डागारेषु त्रिंशदधिकप्रबन्धा उपलभ्यन्ते । आहत्याद्य श्रीमद्विजयीन्द्रगुरुपादविरचिता नवत्यधिकग्रन्थप्रवरा उपलभ्यन्त इति निवेदयितुं मोमुदीत्यस्माकं चेतः ॥

अवतारपरिसमाप्तिः

श्रीविजयीन्द्रतीर्था इमे आसेतुहिमाचलं सुक्षेत्राण्याटित्वाऽन्ते कुम्भघोणक्षेत्रमासाद्य तत्र सुप्रसिद्धं संस्कृतविद्यापीठं संस्थाप्य तत्र न्यायवेदान्तादि

---

* अस्माभिस्संग्रहीतेषु गन्थेषु "१.ब्रह्मसूत्रन्यायसंग्रहः,२.शैवसर्वस्वखण्डनम्, ३.भेदविद्याविलासः,४.उपसंहारविजयः,५.परतत्वप्रकाशिका" इति पञ्चप्रबन्धाः अस्माभिः पूर्वमेव प्रकटीकृताः । अधुना "तुरीयशिवखण्डनाभिधं" प्रबन्धं मुद्रणाय सज्जीकृतमिति सहर्षं निवेदयामः ॥

सकलशास्त्रपाठप्रवचनप्रसारणादि स्वाश्रमोचितधर्मकर्माचरणपुरस्सरं महान्तं कालं नयन्तः स्ववासेन सह्यजातीरस्याप्यपारं पावित्र्यमासादयामासुः ।

एवं साधुजनसमूहसेविताः विज्ञगणवादतोषिताः भूमिपतिभिरादृताः शरणीकृतस्वचरणानां शिष्यभक्तजनानामनिष्टनिवृत्तिमभीष्टसमृद्धिञ्च सानुकम्पमनुगृह्णन्तः सप्तनवतिवर्षाणि भारतवर्षं पर्यभूषयन् । अन्ते पूर्वमेव स्वगुरुभ्यः श्रीसुरेन्द्रतीर्थपूज्यपादेभ्यस्स्वीकृतवराश्रमान्, स्वशिष्यान् षड्दर्शनाचार्यान् कविसार्वभौमान् श्रीमत्सुधीन्द्रतीर्थश्रीपादान् स्वीयवेदान्तसाम्राज्यसिंहासने प्रतिष्ठाप्य श्री शालिवाहन शके १५३६ तमे श्रीमदानन्दनामसंवत्सरे ज्येष्ठ कृष्ण त्रंयोदश्यां स्थिरवासरे (क्रि. श. १६१४) कुम्भकोण नगर एव कवेरकन्यकाधन्यंपयः पवित्रिते तटिनीतटे श्रीमन्नारायणध्यानपरायणाः स्वावतारपरिसमाप्तिमकुर्वन् इति निवेद्य कृतिनायकपरिचयमुपसंहरामः ॥

भक्तानां मानसाम्भोजभानवे कामधेनवे ।
नमतां कल्पतरवे जयीन्द्रगुरवे नमः ॥

भ्राम्यन्तो बहुधोपपत्युरुधुरोद्भाविस्वभावा बुधाः
ब्रूध्वं माध्वमतोपगम्भपटुभोन्मेषो वचो विभ्रमैः ।
भव्यः कोऽपि गुरुर्भवेद्भुवि पुरोभावी नु भूतो भवन्
भो विद्योपपदोपशोभिविभवात्पत्यु प्रभूतोपमः ॥

५. ग्रन्थसंग्रह-संशोधनम्

वयमिदानीं वाग्वैखरीग्रन्थसङ्ग्रह-संशोधनविषये किञ्चिन्निवेदयितुमीहामहे । द्वैतसिद्धान्तोपरि श्रीमद्विजयीन्द्र-सुधीन्द्र-राघवेन्द्र-सुमतीन्द्र-वादीन्द्र-धीरेन्द्र -भुवनेन्द्र-व्यासतत्वज्ञतीर्थप्रमुखज्ञानिनायकैः द्वैतसिद्धान्तोपासकैरितरज्ञानिवर्यैश्च विरचितान्यप्रकाशितानि शताधिकग्रन्थरत्नानि श्रीराघवेन्द्रगुरुसार्वभौमानां पूर्वाश्रमवंशीयानां गृहेषु तत्कालमारभ्य संरक्षितानि विलसन्तीति विदितचरमेव विबुधवराणाम् । क्रि. श. १९४५ तमे वर्षे श्रीराघवेन्द्रगुरुवराणामुभयवंशाब्धिचन्द्राणां परमपूज्यानामस्मत्परिमलविद्यामन्दिरस्थापकानां

कीर्तिशेषाणां श्री १००८ श्रीसुयमीन्द्रतीर्थश्रीपादानामाज्ञानुसारेण "श्रीपरिमल-संशोधनप्रकाशनमन्दिर"स्थापनपूर्वकं प्राचीनग्रन्थसंग्रहकार्ये प्रवृत्तानामस्माकं श्रीसुयमीन्द्रतीर्थानां पूर्वाश्रमीयपुत्रैरस्मज्ज्येष्ठभ्रातृभिश्श्रीमद्भिः पं. राजा श्री वेणुगोपालाचार्यैः, तथाऽस्मत्पितृव्यैः पं. रा. जयरामाचार्यैः, श्रीगुरुवंशजातैः श्री जि. पुरुषोत्तमाचार्य, पं. सेतुमाधवाचार्यप्रमुखैश्च स्वगृहस्थानि शताधिकानि ग्रन्थरत्नान्यस्मद्विद्यामन्दिराय सानुग्रहं प्रदत्तानीति विदितमेव समेषां सज्जनानाम् ।

एवमस्माभिस्संग्रहीतेषु ग्रन्थेषु वाग्वैखर्याः हस्तलिखितं ग्रन्थद्वय-मुपलब्धम् ।

अस्माभिरिदानीमधोनिर्दिष्टग्रन्थद्वयसाहाय्येन ग्रन्थसंशोधनमकारि ॥

ग्रन्थमातृकाः

१.मूलम्:— हस्तलिखितम्— श्री पं. राजा वेणुगोपालाचार्यैः प्रदत्तम् ।

२.हस्तलिखितम्— श्री पं. रा. जयरामाचार्यैः प्रदत्तम् ।

संशोधनम्

बेङ्गळूरु श्रीचामराजेन्द्रसंस्कृतकलाशालायाः विश्रांतन्यायवेदान्तप्राध्यापकाः न्याय-वेदान्त-साहित्यशास्त्रविद्वांसः, "विद्याविभूषणम्" इत्यादिबिरुदभाजः अस्मत्प्रियसुहृदः प्रो. साणूरु भीमभट्ट, एम्. ए. महोदयाः ग्रन्थस्यास्य संशोधनकार्यभारं निर्वाह्य सक्रियसाहाय्यमाचरय्यास्मासु महान्तमुपकारमकुर्वन् । न केवलं संशोधनसाहाय्यमपि तु दिवा नक्तं बहुपरिश्रमेण मुद्रणयोग्यहस्तप्रतिग्रन्थं स्वयं विलिख्य श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थगुरुपुङ्गवानामनितरसाधारणसेवां विधाय गुरुपादानां विशेषानुग्रहभागिनोऽभवन्निति सज्जनेषु निवेदयितुं सन्तोतुष्यामहे ।

धन्यवादसमर्पणम्

एतद्ग्रन्थसंशोधनकार्ये स्वकीयं सर्वं कार्यमुपेक्ष्यापि महत्साहाय्य-माचरितवद्भ्यः प्रो. साणूरु भीमभट्टेभ्यः अस्मत्कृतज्ञतापूर्वकान् प्रणामान् समर्पयामः ।

एवं ग्रन्थममुं पठ्यपुस्तकत्वेन व्यवस्थाप्य षट्शातग्रन्थान् स्वीकृत्य महान्तमुपकारमाचरितवद्भ्यः तत्रभवद्भ्यः श्रीपादपुत्रेभ्यः श्री राजा कृष्णाचार्य श्री राजा सुज्ञानेन्द्राचार्येभ्यस्सन्त्वास्माकीनाः परस्सहस्रा साशीर्वादसहकृता धन्यवादाः ।

बहुकालानन्तरमपि "वाग्वैखरीं" मुद्राप्य सहृदयेभ्यः पण्डितप्रवरेभ्यः उपायनीकर्तुं महानानन्दस्सञ्जायते । यथायोग्यं सम्पाद्य विबुधलोकाय प्रदत्तामिमां वाग्वैखरीं पाठप्रवचनेन पंडितप्रवराः प्रसारं कुर्वन्ति चेत्तदास्मच्छ्रमस्सर्वोऽपि सार्थको भूयात् । श्रीमद्विजयीन्द्र-राघवेन्द्र-सुयमीन्द्रतीर्थगुरुचरणाः कृतेरस्याः पाठप्रवचननिरतेभ्यः विद्वद्भ्यः ज्ञानभक्त्यायुरारोग्यसन्मङ्गलादिप्रदानेनानुगृह्णन्त्वित्यभ्यर्थ्य विरमाम इति शम् ॥

युव संवत्सर, आश्विन शुक्ल १५
८-१०-१९९५
श्रीपरिमलविद्यामन्दिरम्,
नञ्जनगूडु—बेङ्गळूरू

सुधीजनवशंवदाः
सम्पादकाः
राजा श्री गुरुराजाचार्याः
प्रो. साणूरु भीमभट्टमहोदयाश्च

६. धन्यवादसमर्पणम्

श्रीमच्छाष्टिकवंशालङ्कराणां, पेनगोण्डे धर्मश्री नरसम्मतनूभवानां मुदगल् श्री लक्ष्मीनरसप्प महोदयानां, तथा दोड्डबल्लापुर सोवेनहळ्ळी श्री सूरप्प-पुट्टम्मकुमारी धर्मश्री सेतूबायिनाम्न्याः सत्पुत्राः, श्रीमद्धरि-वायु-राघवेन्द्रगुरुसार्वभौमाना-मन्तरङ्गभक्ताः, षाष्टिकवंशभूषणाः, सत्कर्माचरणधुरीणाः, सदाचारसम्पन्नाः, तत्त्व-धर्मप्रसरणासक्ताः, विद्यापक्षपातिनः, धर्मकार्यसहायकाः श्री के. प्राणेशराय महोदयाः तथा तदनुजाश्च दिवंगतानां स्वीयमातापितृणां सेतूबायि श्रीलक्ष्मीनरसप्पमहोदयानां संस्मरणार्थं ग्रन्थस्यास्य मुद्रणाय धनप्रदानेन महान्तमुपकारमकुर्वन् ।

एतद्ग्रन्थप्रकाशनसाहायकेभ्यः श्रीमद्भ्यः के. प्राणेशराय महोदयेभ्यः, तथा तदनुजेभ्यश्च आस्मीकीनकृतज्ञतापूर्वकधन्यवादान् समर्प्य तेभ्यः श्रीमद्भ्यः ज्ञानभक्त्यायुरारोग्यसत्सन्तानाभिवृद्धिपूर्वकं सकलसन्मङ्गलान्यनुगृण्हन्त्विति श्रीहरिवायुगुरुसार्वभौमानभ्यर्थयामः ।

राजा श्री गुरुराजाचार्यः
राजा श्री लक्ष्मीनारायणाचार्यः

७. ग्रन्थपरिचयः

वाग्वैखरीवैखरी

भक्तानां मानसाम्भोजभानवे कामधेनवे ।
नमतां कल्पतरवे जयीन्द्रगुरवे नमः ॥

अथातः प्रस्तूयते श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थश्रीपादविरचितः वाग्वैखरीनामकः प्रकरणग्रन्थः ।

प्रत्यहं प्रायः सर्वमाध्ववैष्णवेन प्रातः सश्रद्धं पठ्यमाने श्रीगुरुस्तोत्रे यस्य महिमा एवमुद्घोष्यते 'वाग्वैखरीनिर्जितभव्यशेषः' इति ।

निरस्तदोषो निरवद्यवेषः प्रत्यर्थिमूकत्वनिदानभाषः ।
विद्वत्परिज्ञेयमहाविशेषो वाग्वैखरीनिर्जितभव्यशेषः ॥

अयं श्रीराघवेन्द्रगुरुवर्णनपरः श्लोकः तत्परमगुरुषु विजयीन्द्रतीर्थ-श्रीपादेष्वपि, समन्वितो भवति ध्वनिमर्यादया तत्प्रतीकरूपेऽस्मिंस्तदीयग्रन्थेऽपि संगच्छते ।

श्रीमध्वदेशिकेष्टाय श्रीनृसिंहाय ते नमः

इत्येवं मंगलाशासनेनारब्धोऽयं ग्रन्थः "सेवे श्रीनृहरिं मुदे" इति तदीयद्वितीयश्लोकान्तिमचरणोक्तमंशं प्रतिगृह्य "ननु कथं मुदे त्वं तं नृहरिं सेवसे । लोके प्रेक्षावन्तस्तमेव सेवन्ते यः कल्याणगुणशालितया प्रमाणेन निश्चितः । न हि त्वं तथात्वेन नृसिंहं केनापि प्रमाणेन निश्चिनोषि । लोके हि लक्षणप्रमाणाभ्यां हि पदार्थानां स्वरूपावधारणं कुर्वन्तो दृश्यन्ते ।" इत्येवंरीत्या भगवद्विषये प्रमाणाक्षेपपुरस्सरं प्रवर्तते । हिरण्यकशिपुना स्वतनूजं कायाधवं प्रति "क्वासौ ते जगदीश्वरः" इत्येवं कृतमाक्षेपं वचनवैखरीयं स्मारयति । तत्र यथा प्रह्लादप्रार्थनानुसारेण नृसिंहः प्रादुर्बभूव तथास्मिन् वाग्वैखरीग्रन्थेऽपि नृसिंहं प्रादुर्भावयामासुः श्रीविजयीन्द्रगुरुपादाः स्ववाग्वैखरीद्वारा ।

ततो भगवति अपौरुषेयत्वेन भ्रमप्रमादविप्रलिप्साकरणापाटवादिदोषलेश-शून्यः वेद एव प्रमाणमिति निरूप्य वेदे तत्त्वावेदकातत्त्वावेदकभागद्वयं प्रकल्पयतां

जल्पनं निराकृत्य कर्मकाण्डादीनां सर्वेषामपि तत्त्वावेदकत्वेनैव प्रामाण्यमिति जैमिनीयशास्त्रसंमतिं प्रदर्श्य निर्धारयांचक्रुः । परब्रह्मणः दिव्यं शरीरमस्ति, ब्रह्मणो गुणाः तत्स्वरूपभूताः न मिथ्या, वेद एव नृहरिविष्यकप्रमाजननसमर्थः वेदानां तत्त्वमस्यादीनां ब्रह्मणि लक्षणाङ्गीकारः नोपपद्यते इत्येवं समर्थनपूर्वकं प्रतिवादिमुखाम्बुजमुद्रणचणैश्चन्द्रिकाप्रसरसदृक्षैः वाग्वैखरीमयूखैर्विजयीन्द्रचन्द्राः व्यजृम्भन्त ।

'तत्त्वमसि'वाक्यार्थविचारं बहुदूरप्रसारिभिः स्वकीयगोत्रजैर्लम्बयित्वा, खण्डयित्वा ततःपरम्— एकमेवाद्वितीयम्, नेह नानास्ति किंचन, यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्, वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्, प्रपंचो यदि विद्येत, इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते यस्मात् परं नापरमस्ति किंचित् इत्यादिश्रुतीनां प्रपंचमिथ्यात्वासाधकत्वं जीवेश्वराभेदे सर्वथाऽनुपयोगं च प्रसाधयामासुः ।

अत्र हि ग्रन्थे प्रायः मायावादिभिरङ्गीकृतं भाट्टनयं पुरस्कृत्यैव तत्प्रदर्शितेनैव पथा विषयविचारः सर्वत्रापि प्रस्तुतः ।

एवं श्रुतिस्मृतियुक्तिविरुद्धत्वेऽपि स्वकीयकपोलकल्पितसिद्धान्ताग्रहं कुतः प्रतिवादिनो न विजहति? इति न जानीमः इत्येवमनेकेषु स्थलेषु सौजन्यपूर्वया शैल्या वदन्त एते ग्रन्थकाराः प्रतिमल्लपराजयेऽपि स नावमाननीय इति महतामादर्शमार्गं बहुधा प्रदर्शयन्ति ।

अत्रानेके मीमांसान्यायाः व्याकरणविचाराः न्यायशास्त्रपद्धतयः परिशीलिताः, येषां पुनःपुनरालोडनेन निर्मत्सराणां सतां मनस्येवं प्रतिभाति यदिमे समस्तशास्त्रनदीष्णाः निष्पक्षपाताः विमर्शकधौरेयाः, स्वयमिदमित्थमेवेति-न्यायनिर्णयोल्लेखनसमर्था अपि करुणया प्रतिवादिनामन्तस्साक्षिणमुद्बोध्य तैरेव स्वयं निर्णयः श्रीपादैरादर्शित अस्माभिरङ्गीक्रियते — वयं पराजिताः इति समुद्घोष्यतामित्याशेरते इति सहृदयानां पण्डितवरेण्यानां मनसि प्रतिभाति ।

आदौ अन्ते च महामनीषिधौरेयाणां पंडितपुंडरीकचक्रवर्तिपंचानननाना-मेतेषामुद्घोषरूपं पद्यमिदं शोश्रूयताम्, पापठ्यताम् यथा—

ये नित्यं पदवाक्यमानसरणीसंशीलनालंकृताः
तेषामेव करोति या प्रतिपदं सन्तोषमाकर्णनात् ।

या चानेकविनेयषट्पदततेः संफुल्लमल्लीसमा
सैषा श्रीविजयीन्द्रसंयमिमणेर्वाग्वैखरी सेव्यताम् ॥ इति ॥

तस्यास्यामूल्यग्रन्थरत्नस्य प्रकाशकाः श्रीराघवेन्द्रस्वामिनां पूर्वाश्रमवंशोद्भवाः कवितिलकेत्याद्यनेकबिरुदांकिताः राजा एस्. गुरुराजाचार्याः परस्सहस्रवारमभिवन्दनार्हाः, अभिनन्दनार्हाश्च, येषां परिश्रमं विना कुत्रापि अन्धकारिकोणे निलीनः नायं ग्रन्थः प्रकाशपदवीमासादयति स्म । तैर्दत्तं समग्रं मातृकापुस्तकमेकम्, अन्यच्च कतिपयपत्रात्मकं पुस्तकं परिशील्य प्रथमतः प्रतिकृतिरकारि । अत्र पुनरन्यदेकं निवेदनीयं यत् श्रीपादपुत्रैः पंडितकेसरीत्यादिबिरुदांकितैः राजा एस्. गिर्याचार्यैः, स्वपुत्रराजा एस्. पवमानाचार्यद्वारा मातृकापुस्तकमेकं प्रदापितम् यस्य साहाय्यमस्माभिः प्रतिलिपिकरणे महदासादितम् । तेभ्यो वयं परश्शतानि कृतज्ञतावचनानि समर्पयामः ।

मातृकाग्रन्थेषु क्वचित् पंक्तिलोपः क्वचित् अक्षरलोपः अक्षरस्खालित्यम् इत्यादयस्त्रुटय प्रतिलेखकप्रमादजनिता आसन् । तथापि यथामति तस्य शोधने कृतेऽपि द्वित्रस्थलेषु समीचीनपाठयोजनं कर्तुं न पारितम्, तत्र रिक्तं स्थलं तथैव स्थापितम् ।

महानयं कार्यभारः न मादृशेनाल्पधिषणेन निर्दोषतया साधयितुं शक्यः, परं तु श्रीविजयीन्द्रतीर्थगुरूणां, श्रीराघवेन्द्रतीर्थगुरूणां चानुग्रहलेशेन कार्यमिदं समाप्तिमगमत् । अत्रोर्वरिताः न्यूनताः समासूचयन्तु पण्डिताः ग्रन्थस्यास्य मूलप्रतीकं स्वसमीपे विद्यमानं दत्वा पुनरधिकसंशोधने साहाय्यमारचयन्तु । सर्वेऽपि सज्जनबन्धवः पण्डिताः ग्रन्थस्यास्य पठनेन हरिगुर्वनुग्रहभाजो भवन्तु ।

क्वाहं मन्दमतिः क्वायं सुवादग्रन्थतल्लजः ।
हरेर्गुरोर्दयामात्रातीर्णः कार्याम्बुधेरहम् ॥

बेंगलूरु, २९-८-१९९५
युवसंवत्सरीय
विश्वंभरविनायकमहोत्सवः
कलिवर्षाणि ५०९७

एवमाशासिता
विद्वान् साणूरु भीमभट्टः
निवृत्त तर्कशास्त्राध्यापकः
श्रीचामराजेन्द्रसंस्कृतमहापाठशाला,
बेंगलूरु

८. श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थप्रणीत वाग्वैखर्याः

विषयानुक्रमणिका

विजयीन्द्रपदाम्भोजस्मरणैकबलोऽल्पकः ।
यदकार्षमहं तत्तु जगत्प्राणपसात्कृतम् ॥

श्रीः

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थश्रीपादविरचिता

वाग्वैखरी

श्रीवेदव्यासाय नमः ।

१. मंगलाचरणम्

कल्याणगुणपूर्णाय वल्लभाय श्रियः सदा ।
श्रीमध्वदेशिकेष्टाय श्रीनृसिंहाय ते नमः ॥ १ ॥

यस्माद्विश्वमिदं भूयो जायते वर्धते यतः ।
लयमेति तमीशानं सेवे श्रीनृहरिं मुदे ॥ २ ॥

ब्रह्मविन्मुखरङ्गस्थां मध्व ते वाङ्नटीं पराम् ।
विचित्रपदविन्यासैर्मोहयन्तीं भजेऽन्वहम् ॥ ३ ॥

मध्वशास्त्रमहाचापमनुद्धार्यमपीतरैः ।
उद्धृत्य कीर्तिं यो लेभे तं जयार्यं सदा भजे ॥ ४ ॥

श्रीमन्मध्वमताब्धीन्दुं दुर्वादिफणिपक्षिपम् ।
ब्रह्मण्याख्यमुनेः शिष्यं व्यासदेशिकमाश्रये ॥ ५ ॥

श्रीसुरेन्द्रगुरोः पादपद्मे रागस्य पीडनात् ।
रक्ते नखदलोपेते सेवे शिष्यालिशोभिते[1] ॥ ६ ॥

ये नित्यं पदवाक्यमानसरणीसंशीलनालङ्कृता-
स्तेषामेव करोति या प्रतिपदं सन्तोषमाकर्णनात् ।
या चानेकविनेयषट्पदततेः संफुल्लमल्ली सदा[2]
सैषा वाग्विजयीन्द्रसंयमिमणेर्वाग्वैखरी सेव्यताम् ॥ ७ ॥

---

१. पा.– सेविते । २. पा.– समा ।

२. भगवति प्रमाणाक्षेपः

ननु कथं मुदे त्वं तं [१]नृसिंहं सेवसे। लोके प्रेक्षावन्तस्तमेव सेवन्ते यः कल्याणगुणशालितया प्रमाणेन निश्चितः। नहि त्वं तथात्वेन [२]नृसिंहं [३]केनापि प्रमाणेन निश्चिनोषि। लोके लक्षणप्रमाणाभ्यां हि पदार्थानां स्वरूपावधारणं कुर्वन्तो दृश्यन्ते। नहि नृहरौ लक्षणप्रमाणे स्तः। धर्ममात्रशून्ये तस्मिंस्तद्विशेषरूपस्य लक्षणस्य संभावयितुमशक्यत्वात्। अलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमैकात्म्यप्रत्ययसारमिति तस्मिन् लक्षण-सामान्याभावश्रवणात्। अत एव न तस्य प्रमाणगोचरत्वं युज्यते। किञ्चिद्धर्मपुरस्कारं विना विषयप्रत्यायकत्वस्यादर्शनात्। नृहरेश्च धर्ममात्रशून्यत्वात्। केवलो निर्गुणश्चेति श्रुत्या गुणशब्दित-धर्ममात्रनिषेधात्। सर्वेणापि प्रमाणेन सविकल्पकज्ञानस्यैवोत्पत्तेः।

तथाहि न तावत् प्रत्यक्षेण नृहरिः निश्चेतुं शक्यः। चक्षुषो रूपपरिमाणादिशून्ये गुणकर्मसमवायेभ्योऽन्यस्मिन् प्रवृत्त्ययोगात्। 'न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य, अस्थूलमनणु, न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम्' इति रूपपरिमाणचक्षुर्ग्राह्यत्वनिषेधश्रवणात्। चक्षुस्त्वचोः कालदेशाभ्यामितरस्मिन् द्रव्ये स्वव्यवस्थापकगुण-पुरस्कारेण प्रवृत्तिस्वभावत्वात्। अत एव स्पर्शशून्ये तस्मिंस्त्वचोऽपि न प्रवृत्तिः। किंच रूपादिमत्त्वे घटादिवत् तस्य सर्वेषां चक्षुषोपलंभप्रसङ्गः। योग्यसन्निकर्षसत्त्वात्। नहि सर्वगते तस्मिन् चक्षुषः सन्निकर्षो नैवेति वक्तुं शक्यम्। तत्सर्वगतत्वं च आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः इति श्रवणात्। घ्राणरसनश्रोत्राणां गन्धरसशब्दतद्धर्मवैशिष्ट्यमात्रग्राहकत्वेन द्रव्यग्राहकत्वाभावात्। मनसोऽपि विशेषगुणोपहितात्मग्राहकत्वेन तद्रहिते नृहरौ प्रवृत्त्ययोगात्। अन्यात्ममनसोऽन्यात्मग्रहणे

---

१. नृहरिं–पाठः। २. श्री नृहरिं–पा.। ३. केनचिन्मानेन

सामर्थ्यादर्शनाच्च। यन्मनसा न मनुते इति श्रुत्यैव तस्य मनोग्राह्यत्व-निषेधाच्च ॥

धर्ममात्रशून्यत्वादेव नानुमानेनापि तन्निश्चयः। लिङ्गस्य तद्विशेषत्वात्। न च सामान्यरहिते[१] तद्विशेषः संभवति। नैषा तर्केण मतिरापनेया, हेतुदृष्टान्तवर्जितम् इति तस्यानुमानवेद्यत्वनिषेध-श्रवणाच्च। नाप्युपमानेन। उपमानस्य नियतविषयत्वात् ॥

अर्थापत्त्याऽपि न तन्निश्चयः। नृहरिणा विना अनुपपद्य-मानार्थाभावात्।

नाप्यागमेन तन्निश्चयः। पदानां योगेन रूढ्या योगरूढ्या वा लक्षणया गौण्या वा अर्थप्रत्यायकत्वात्; न (च) हि पदानां नृहरावेतन्मध्ये कश्चन संबन्धः संभवति। कश्छन्दसां योगमावेद धीरः इति योगस्य स्वरूपेणैव दुर्ज्ञानत्वश्रवणात्। अप्राप्य मनसा सह इति प्राप्तिशब्दित-वाच्यवाचकभावरूपसाक्षात्संबन्धस्य कण्ठतः श्रुत्यैव तस्मिन् निषिद्धत्वात्। प्रमाणमात्रस्य बाधकं विना साक्षात्संबन्धविषयत्व-स्वाभाव्यात्। मुख्यार्थसंबन्धरूपलक्षणादेरपि असङ्गो ह्ययं पुरुषः इति संबन्धमात्रनिषेधिकया श्रुत्या निषिद्धत्वात्। परंपरासंबन्धस्यापि दूरे गत्वा केनचित्साक्षात्संबन्धेन विना अयोगाच्च। न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा इति श्रुत्या वाक्शब्दितागममात्रगम्यत्वनिषेधश्रवणाच्च। वाक्यार्थविधयाऽप्यागमगम्यत्वमत एव प्रत्यूढम्। तस्माल्लक्षणा-भावाच्च (प्रमाणाभावाच्च) न नृहरेः स्वरूपावधारणं संभवति। एवं च सति कथं मुदे त्वं तं सेवसे इति चेत्।

---

१. विरहे इति पा.

३. भगवति प्रमाणनिरूपणम्

उच्यते। वेदस्य सर्वस्याप्यपौरुषेयत्वेन भ्रमप्रमादविप्रलिप्साकरणापाटवादिदोषपूर्वकत्वाभावेन [१]महाप्रबन्धत्वेऽपि कर्त्रनुस्मरणनियमेन अन्यथा वा महाजनैः प्रामाण्यमास्थितम्। अत एव भगवता जैमिनिना पूर्वतन्त्रे प्रमाणलक्षणे अथातो धर्मजिज्ञासेति प्रमाणस्वरूपसाधनफलैः धर्मस्य विचारं प्रतिज्ञाय प्रथमपादे साक्षाद्धर्मे प्रमाणभूतायाः चोदनायाः पौरुषेयत्वाद्यप्रामाण्यशङ्काहेतुनिराकरणपूर्वकं तत्र प्रामाण्यमुपपादितम्। द्वितीयपादे अर्थवादमन्त्रयोः विध्यपेक्षितद्रव्यदेवतादिस्तुत्यनुष्ठेयानुस्मृतिसमर्पकतया, तृतीयपादे मन्वाद्याप्तप्रणीतवेदाविरुद्धस्मृत्यादीनां मूलवेदानुमापकतया, चतुर्थपादे अग्निहोत्रं जुहोति श्येनेनाभिचरन् यजेत इत्यादिविधिवाक्यगताग्निहोत्रादिपदानां नाम्ना कर्मभेदः नाम्ना धर्मातिदेशः नाम्ना दूरस्थस्यानुवादः इत्यादिप्रयोजनवत्या कर्मनामतया च तत्र प्रामाण्यमुपपादितम्। एवं च विध्यर्थवादमन्त्रनामधेयात्मकस्य कृत्स्नस्य वेदस्य यत्प्रामाण्यमुपपादितं तदबाधितार्थकत्वरूपमेव वाच्यम्। कथंचिद्बाधितार्थकत्वरूपत्वे तस्याप्रामाण्यरूपत्व एव पर्यवसानात्। बाधितार्थकं प्रमाणमित्यस्य अब्राह्मणो ब्राह्मण इतिवद् व्याहतत्वात्। यावद्बाधं प्रमाणमित्याश्रयणे शुक्ताविदं रूप्यमित्यादिप्रतीतीनामपि प्रामाण्यापत्तेः। शुक्तिरूप्यादावपि बाधावतारनियमाभावात्। किंच बाधानवतारदशायां प्रमाणमिति धीमात्रं स्यात्। न तु प्रामाण्यम्। तस्यार्थसत्त्वघटितमूर्तित्वेन प्रमाणमिति धीमात्रादन्यत्वात्। किञ्चैवं बाधस्यापि यावद्बाधमेव प्रामाण्यापत्तिः। न चैवं, क्वापि अर्थे वास्तवसद्रूपासिद्धिप्रसङ्गात्।

---

१. महाप्रबन्धत्वेनापि कर्तृस्मरणनियमेन इति पाठः।

४. प्रामाण्यस्वरूपविचारः

किञ्चाप्रामाण्यकारणनिरासस्य प्रामाण्यकारणस्य च ब्रह्मकाण्ड इव कर्मकाण्डेऽप्यविशिष्टत्वेन तुल्यवदेव प्रामाण्यमुपेयम्। न तु वैषम्येण। विनिगमकाभावात् वैपरीत्यापत्तेश्च। बाधकं विना तुल्यवत्प्रामाण्याङ्गीकारस्यैवोचित्वात्। तथापि (च) द्वे प्रामाण्ये इति द्वैविध्यासिद्धेः। अर्थासत्त्वे च कर्मकाण्डस्य बौद्धागमवदप्रामाण्यस्यैवापत्तेः। बाधकसत्त्वे कर्मकाण्डार्थः सस्वरूपः, बौद्धागमार्थस्तु निस्स्वरूप इति व्यवस्थानुपपत्तेः। तथाच विमतः कर्मकाण्डः अप्रमाणं भवितुमर्हति बाधितार्थकत्वात् बौद्धागमवदिति प्रयोगः। एवं च प्रामाण्याप्रामाण्ययोः सस्वरूपत्वनिःस्वरूपत्वकृतविशेषोऽनुपपन्नः।

किञ्चैवं भगवतो जैमिनेः तुल्यवद्वेदमात्रे अप्रामाण्यकारणनिरासायासः प्रामाण्यसाधकव्युत्पादनायासश्च निरर्थकः स्यात्। न चैवम्। तत्र तदायासस्य प्रेक्षावत्प्रवृत्त[१]त्वात्। तथाच कृत्स्नस्य वेदस्य अबाधितार्थकत्वेनैव सर्वैरपि वेदप्रामाण्यसाधकव्युत्पादनाय प्रेक्षावत्प्रवर्तितत्वात्। कृत्स्नस्य वेदस्य अबाधितार्थकत्वेनैव सर्वैरपि वेदप्रामाण्यसाधकव्युत्पादनाय प्रेक्षावत्प्रवर्तितत्वात् कृत्स्नस्य वेदस्य अबाधितार्थकत्वेनैव प्रामाण्यमास्थितम्। आस्थेयं च तथा, कृत्स्नवेदस्य हिताहितविषयप्रवृत्तिपरत्वेन मात्रादिवाक्यवत् प्रेक्षावदुपादेयत्वरूपारंभणीयत्वं च। तत्प्रामाण्योपपादकतया 'वाचा विरूप नित्यया, नित्ययाऽनित्यया स्तौमि, श्रुतिर्वाव नित्या अनित्या वाव स्मृतयो याश्चान्या वाचः' इत्यादीनां स्ववाक्यत्वेऽपि वेदस्याविगानेन तदभिहितत्वं च स्वीकृतम्। तथा 'नित्या वेदाः समस्ताश्च शाश्वता विष्णुबुद्धिगाः, वेदविदेव चाहम्, स्वयंभूरेष भगवान् वेदो गीतस्त्वया

---

१. प्रवर्तितत्वात् इति पाठः।

पुरा। शिवाद्या ऋषिपर्यन्ताः स्मर्तारोऽस्य न कारकाः' इत्यादिस्मृतीनां वेदमूलत्वेऽपि तदावेदितमपि वेदस्य नित्यत्वमविगानेन स्वीकृतम्। न ह्येवं सिद्धप्रमाणभावे कृत्स्नवेदे शिरोभाग एव तत्रापि ज्ञेयब्रह्मभाग एव तत्त्वावेदकः, नेतरभाग इति शक्यमभ्युपगन्तुम्। तत्त्वावेदकत्वलक्षणप्रामाण्यप्रयोजकस्य नित्यनिर्दोषत्वादेः कृत्स्नवेदेऽप्यविशेषात्। वैपरीत्यापत्तेश्चेत्युक्तम्। तच्च नित्यनिर्दोषत्वं तत्प्रयुक्तप्रामाण्यं च तत्रानारोपितमेव स्वीकार्यम्। नत्वारोपितम्। तथा सति वेदस्य बौद्धाद्यागमाविशेषप्रसङ्गादित्यपि चोक्तम्। न चोत्पत्तिज्ञप्त्योः ज्ञानमात्रप्रामाण्यस्य औत्सर्गिकं स्वतस्त्वमिति स्वीकुर्वद्भिः बाधकं विना अर्थसत्त्वघटितं तत्प्रामाण्यमेव त्यागार्हम्। नहि निर्दोषवेदजन्यं ज्ञानं ज्ञानं न भवतीत्यस्ति। न वा तत्प्रामाण्यं प्रामाण्यं नेति।

अपि च प्रवृत्तिसंवादविसंवादनिर्वाहाय तज्जनकज्ञानप्रामाण्याप्रामाण्ययोः अनारोपितत्वमवश्यमभ्युपेयम्। अन्यथा तत्संवादविसंवादयोराकस्मिकत्वापत्तेः। एतेन प्रवृत्तिसंवादविसंवादयोः तज्जनकज्ञानप्रामाण्याप्रामाण्ययोः अनारोपितत्वं न तन्त्रम्। किन्तु प्रातिभासिकवैलक्षण्यं वा व्यावहारिकत्वं वा तन्त्रमिति निरस्तम्। आगन्तुकदोषाजन्यत्वेन अप्रातिभासिके घटादौ पारमार्थिकत्वस्येव तादृशदोषजन्यत्वेन प्रातिभासिके शुक्तिरूप्यादौ प्रातिभासिकवैलक्षण्यस्येव प्रातिभासिकरजतादिविषयकव्यावहारिकघटादिविषयकज्ञानयोः व्यावहरिकप्रातिभासिकप्रामाण्यारोपसंभवेन तज्जन्यप्रवृत्तिनिवृत्त्योरपि संवादविसंवादापातात्।

किञ्च ज्ञानप्रामाण्याप्रामाण्ययोरपि तद्विषयाबाधितत्वबाधितत्वे एव तन्त्रे। ते अप्यनारोपिते एव तन्त्रे। अन्यथा शुक्तिरूप्यादावप्यारोपसंभवेन तद्विषयकज्ञानस्यापि प्रामाण्यप्रसङ्गात्। ब्रह्मचैतन्ये-

ऽप्यबाधितत्वस्यारोपसंभवेन श्रवणादिसहकृतवेदान्तजन्यब्रह्मज्ञानेऽपि अप्रामाण्यापातात्। तथा च ज्ञानप्रामाण्याप्रामाण्ययोः अनारोपित-विषयसत्त्वासत्त्वे एव प्रयोजके वाच्ये। न तु व्यावहारिकविषय-सत्त्वासत्त्वे। न च व्यावहारिकविषयसत्त्वासत्त्वमनारोपितविशेषितमेव प्रामाण्यप्रयोजकमिति परेण वक्तुं शक्यम्। व्यावहारिकधर्ममात्र-स्याध्यस्तप्रपञ्चान्तर्गतत्वेन परेणानारोपितत्वस्य तद्विशेषणत्वेन अनुपादेयत्वात्।

एतेन अनारोपितविषयसत्त्वादिकं प्रामाण्यादिप्रयोजकमिति न त्वयापि वक्तुं शक्यम्। पदार्थमात्रस्य सर्वं रजतमित्याहार्यारोपविषयत्वेन अनारोपितशब्दार्थस्य आरोपाविषयस्याप्रसिद्धेरिति निरस्तम्।

५. सर्वस्यापि वेदान्तभागस्य तत्त्वावेदकत्वेनैव प्रामाण्यम्

सर्वं रजतमित्यादिज्ञानं प्रति रजतादेरेवारोप्यत्वेन आरोपा-विषयशब्देन तद्भिन्नस्यैव शुक्तिशकलादेः प्रसिद्धत्वात्। यद्यपि रजतत्वादेरिव अधिष्ठानभूतशुक्तिकाशकलादेरपि आरोपविषयत्वेन आरोप्यत्वमविशिष्टम्, तथापि यद्विषयत्वेन तज्ज्ञानस्य भ्रमत्वं दोषजन्यत्वं वा तद्विषय एवारोपशब्दार्थ इति न कोऽपि दोषः। तस्माज्ज्ञेयब्रह्मपरवेदान्तभागवत् कृत्स्नः तदितरोऽपि वेदान्तभागः तत्वावेदकत्वेनैव प्रमाणभावं भजत इत्याख्येयम्।

६. कर्मकाण्डादीनां निषेध्यसमर्पकत्वेन प्रामाण्यायोगः

एतेन न कलंजं भक्षयेदित्यादौ कलंजभक्षणाद्युपस्थापकभागवत् कर्मकाण्डस्य ब्रह्मकाण्डेऽप्युपासाविधिभागस्य सृष्ट्यादिवाक्यप्रति-योग्युपस्थापकतया 'एकमेवाद्वितीयं, नेह नानास्ति किंचन'

इत्यादिनिषेधैकवाक्यत्वसंभवात् सर्वस्यापि वेदस्य प्रामाण्यं मयाप्यङ्गीक्रियत एवेति निरस्तम्।

न कलंजं भक्षयेदित्यत्र कलंजं भक्षयेदित्यस्येव एकमेवाद्वितीयमित्यादिनिषेधवाक्येऽपि द्वितीयनानाकिंचनशब्दादेः निषेध्यसमर्पकत्वेन कर्मकाण्डादीनां तत्समर्पकत्वेन तदेकवाक्यत्वासिद्धेः। न च निषेधवाक्यगतद्वितीयनानाकिंचनादिशब्दानां द्वितीयत्वादिना सामान्यरूपेण निषेध्यसमर्पकतया विशेषजिज्ञासासत्त्वात् निषेध्यविशेषाकांक्षायां कर्मकाण्डादीनां विशेषनिषेध्यसमर्पकत्वेन निषेधैकवाक्यता किं न स्यादिति वाच्यम्। द्वितीयादिपदेनैव द्वितीयत्वादिसामान्यरूपेण कर्मकाण्डाद्यर्थस्य उपादानसंभवेन निषेध्यत्वसिध्या विशेषाकांक्षानुदयात्। कर्मकाण्डाद्यर्थस्य ब्रह्मणि मानान्तराप्राप्तत्वेन निषेधाय द्वितीयादिपदेन अनुवादानुपपत्तेश्च। न हि कलंजभक्षणादिकर्तव्यतावत् ज्योतिष्टोमादिकर्तव्यतावगतिः प्राप्ता येन कलंजभक्षणाद्युपस्थापकभागवत् कर्मकाण्डादेर्ज्योतिष्टोमादिप्रतिषेध्योपस्थापकत्वेन प्रामाण्यम्। न तु प्रतिषेधवत् स्वातन्त्र्येणेति स्यात्। किंच न कलंजं भक्षयेदित्यादिवाक्यस्य न कलंजभक्षणनिषेधोऽर्थः संभवति। कलंजभक्षणे भोजनादाविव प्रत्यक्षप्राप्तस्य तृप्तिरूपेष्टसाधनत्वस्य कृतिसाध्यत्वस्य वा निषेधायोगात्। नरकासाधनत्वबलवदनिष्टाननुबन्धित्वयोः विध्यर्थत्वाभावेन तन्निषेधायोगात्। परमहितैषिमात्रादिविहित इव तथाभूतवेदविहिते नरकसाधनत्वस्य बलवदनिष्टानुबन्धित्वस्य प्रत्यासत्त्यभावात्। तथाच तदर्थोऽनिष्टसाधनत्वरूप एव वाच्यः। एवं च न तद्भागस्य प्रतियोगिसमर्पकत्वेन प्रामाण्ये दृष्टान्तत्वं युज्यते।

किंच कर्मकाण्डादीनां न निषेध्यसमर्पकत्वमङ्गीकर्तुं शक्यम्। ज्योतिष्टोमादिकर्मसु तद्विहितस्य तत्तदिष्टसाधनत्वस्य निषेधानुपलंभात्। एकमेवाद्वितीयमित्यादेः। ब्रह्मण्येवेतरसर्वनिषेधकत्वेन ज्योतिष्टोमादिषु कर्मकाण्डादिविहिततत्तदिष्टसाधनत्वादिनिषेधकत्वायोगात्। न हि ब्रह्मेव ज्योतिष्टोमादिकर्माण्यपि इहशब्दार्थः, अद्वितीयमित्यत्रान्यपदार्थो वा येन कर्मकाण्डादिनिषेधः स्यात्।

किंच एकमेवाद्वितीयं नेह नानेत्यादेः कर्मकाण्डाद्यर्थरूपद्वितीयनानाकिंचनशब्दार्थनिषेधनमयुक्तम्। प्रत्यक्षादिना पराभिमते निर्विशेषब्रह्मणि तस्याप्रसक्तत्वात्। [प्रत्यक्षादिना पराभिमते निर्विशेषब्रह्मणि तस्य अप्राप्तत्वात्।] श्रुत्या कथंचित् प्राप्तावपि 'नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति न तौ पशौ करोति वसो मेऽध्वर' इत्यादिवत् सर्वात्मना निषेध्यत्वस्यैव प्रसङ्गात्। न चानुष्ठानयोग्यकर्मस्विव तदयोग्येष्वर्थेषु विकल्पासंभवेन ब्रह्मणि तन्निषेधस्य सर्वात्मना तन्निषेधत्वमकामेनापि स्वीकार्यमिति वाच्यम्। षोडशिग्रहणाग्रहणयोः पुरुषभेदेन व्यवस्थितत्ववत् ब्रह्मेतरद्वितीयादिपदार्थानामपि अवच्छेदकभेदेन संबन्धभेदेन वा व्यवस्थितत्वसंभवेन उक्तनिषेधस्य सर्वात्मना तन्निषेधत्वानुपपत्तितादवस्थ्यात्।

वस्तुतस्तु कर्मकाण्डादीनां निषेधं प्रति निषेध्यसमर्पकत्वेन प्रामाण्यमित्येतत् सर्वात्मना न युज्यते। तथाहि तत्सन्निधौ तन्निषेधानुपलंभात्। एकमेवाद्वितीयमित्यादिनिषेधस्य ब्रह्मकाण्डस्थत्वेन तत्प्रतिषेध्यसमर्पकत्वेन कर्मकाण्डादीनां तेनैकवाक्यत्वासंभवात्। अन्यथा न हिंस्यादिति निषेधं प्रति 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेते'त्यादीनामपि निषेध्यसमर्पकत्वेन एकवाक्यत्वप्रसङ्गात्। न च द्वितीयनानाकिंचनशब्दार्थानां निषेध्यत्वेन निषेध्यवाक्योपात्तानां

ब्रह्मव्यतिरिक्तानां कर्मकाण्डाद्यर्थव्यतिरिक्तानामसंभवात् द्वितीयादि-शब्दानां सामान्यशब्दत्वेन तैस्तेषामेवोपादानमावश्यकमिति वाच्यम्। द्वितीयादिसामान्यशब्दानां 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्, परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते, एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य, अस्मान्मायी सृजते विश्वम्' इत्यादिश्रुत्या विशिष्य विहितं यत् सार्वज्ञादिकं तदतिरिक्तविशिष्य निषिद्धधर्मिविशेषपरत्वसंभवात्। विशिष्टे उपहिते वा ब्रह्मणि प्रत्यक्षाद्यप्राप्तस्य विशिष्य श्रुत्या विहितस्य सामान्यनिषेध-विषयत्वायोगात्। अन्यथा 'सत्यं ज्ञानमनन्त'मित्यादिश्रुत्या विहितस्यापि स्वरूपलक्षणस्य सच्चिदानन्दादेः अलक्षणमित्यादि-सामान्यनिषेधविषयत्वप्रसङ्गात्। 'अस्थूलमनण्वि'त्यादिश्रुत्या विशेष-निषेधोऽपि क्रियत इति चेन्न। ब्रह्मणि स्थौल्यादेर्मानान्तराप्राप्तत्वेन अनूद्य निषेधायोगात्। अन्यथा अप्रसक्तप्रतिषेधापत्तेः। 'महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति, सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं नित्यं, अणोरणीयान् महतो महीयान्' इत्यादिश्रुत्या महत्वादेर्विशिष्य विधानेन निषेधायोगाच्च। न हि मानान्तराप्राप्तस्य अनुवादो निषेधो वा संभवति। अस्थूलमनणु इत्यादिनिषेधानां तर्हि का गतिरिति चेत् न। नञिवयुक्तमन्यस्मिन् सदृशेऽर्थे प्रतीतिं जनयतीति न्यायेन अब्राह्मणमानये(दि)त्यादाविव प्रसिद्धस्थूलाद्यन्यतत्सदृशत्वेन तेषां ब्रह्मप्रतिपादकत्वरूपगतिसंभवात्। तथाच विशिष्टे उपहिते वा ब्रह्मणि 'यस्मिन् द्यौरि'त्यादिश्रुत्या द्युभ्वाद्यायतनत्वस्य सार्वज्ञादेश्च श्रुत्या विधानेन तत्र तन्निषेधासंभव इति स्थितम्।

तथा ज्योतिष्टोमादिकर्मसु 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिश्रुत्या तत्स्वर्गसाधनत्वादिविधानवत् तेषु तन्निषेधदर्शनमपि नास्तीति स्थितम्। ब्रह्मण्युदाहृतसामान्यनिषेधस्य विशिष्य

विहितेतरनिषेधपरत्वमेव। न तु सामान्यपरत्वमित्यपि स्थितम्। एवंच कर्मकाण्डादीनां वेदान्तेऽप्युपासनाविध्यादीनां च ज्ञेयब्रह्मपरवेदान्तभागवत् अबाधितार्थकत्वेनैव प्रामाण्यमङ्गीकार्यम्। अबाधेनैवोपपत्तौ बाधस्यान्याय्यत्वात्। तत्रापि बहुबाधस्य सुतरामन्याय्यत्वात्। उपक्रमाधिकरणन्यायेन कर्मकाण्डादीनां प्राबल्यसिध्या वेदान्तानां तदविरुद्धार्थपरतयैव नेतुमुचितत्वात्। नचापच्छेदन्यायेन निषेधवाक्यानां परत्वेन प्राबल्यं किं न स्यादिति वाच्यम्। पौर्वापर्यविरोधः पूर्वाप्रामाण्यं च यत्र नियमेन नास्ति तत्रैवापच्छेदन्यायावतारात्। प्रकृते तु ब्रह्मसप्रपंचत्वनिष्प्रपंचत्वश्रुत्योः सगुणत्वनिर्गुणत्वश्रुत्योश्च नियमेन पौर्वापर्यादिसत्त्वात्। न च विशिष्टे उपहिते वा ब्रह्मणि श्रुत्या विहितस्य श्रुत्याऽविहितस्य श्रुत्या निषेधासंभवेऽपि लक्षितचिन्मात्रे श्रुत्या निषेधसंभवेन अविरोध इति वाच्यम्। तथासत्यप्रसक्तप्रतिषेधापत्तिः। निषिद्धस्य सार्वज्ञादेर्मिथ्यात्वापत्तेश्च। चिन्मात्रस्योपाधित्वेनाप्रतिपन्नत्वात्। न च निषेधप्रतियोगिचिन्मात्रेण मिथ्यात्वम्। स्वरूपतः सार्वत्रिकत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्यैव मिथ्यात्वरूपत्वात्। ज्योतिष्टोमादिगतेष्टसाधनत्वादीनां लक्षितचिन्मात्रे कथंचिन्निषिद्धत्वसंभवेऽपि ज्योतिष्टोमादावपि निषिद्धत्वात् तद्विषयत्वेनापि निषेधव्यापारकल्पने व्यावहारिकज्योतिष्टोमादौ तेषां निषिद्धानां प्रातिभासिकत्वापत्तेश्च। व्यावहारिके अधिष्ठाने निषिद्धस्य प्रातिभासिकत्वनियमात्। एतत्सर्वमग्रे प्रपंचयिष्यामः। तस्माद् ब्रह्मकाण्डवत् कर्मकाण्डादीनां स्वातन्त्र्येणैवाबाधितार्थकत्वमादाय प्रामाण्यमेषितव्यम्। न तु निषेध्यसमर्पकतयेति सिद्धम्।

एतेनैव नेहनानेत्यादिनिषेधं प्रति प्रतिषेध्यसमर्पकतया अङ्गभावं प्राप्तस्य कर्मकाण्डादेः निषेधवन्न प्राबल्यम्। किन्त्वनन्यार्थतया

निषेधस्यैव प्राबल्यमिति निरस्तम्। चिन्मात्रस्य शशविषाणायिततया कर्मकाण्डादेस्तत्र प्रतिषेध्यप्रापकत्वसंभवात्। तत्र तन्निषेधेऽपि विशिष्टे उपहिते वा चैतन्ये निषेधाभावेन कर्मकाण्डाद्यर्थस्य मिथ्यात्वापत्तेः, अप्रसक्तप्रतिषेधापत्तेश्चेत्युक्तम्।

७. ब्रह्मकाण्डवत् कर्मकाण्डादीनामपि तुल्यवत् प्रामाण्यम्

किंचैवं व्यावहारिकनिषेध्यवियदादिकं प्रति अधिष्ठानत्वेन वाच्ययोः विशिष्टोपहितचैतन्ययोः पारमार्थिकत्वप्रसङ्गः। व्यावहारिकाधिष्ठानस्य पारमार्थिकत्वनियमात्। विशिष्टोपहितचैतन्ययोः अनिषिद्धत्वेन अमिथ्यात्वप्रसङ्गश्च। तयोरपि किंचन नानाशब्दार्थत्वमाश्रित्य इह शब्दार्थभूते विशिष्टे उपहिते वा चैतन्ये नेहनानेत्यादिनैव निषेधाभ्युपगमे च तथाभूतस्याखण्डचैतन्यस्यापि तथाभूतेहशब्दार्थे निषेधप्रसङ्गः। न चेष्टापत्तिः। तथासति त्वदभ्युपगताधिष्ठान पारमार्थिकत्वनियमभङ्गप्रसङ्गात्। प्रतिपन्नोपाधावनिषिद्धस्यैव परेण पारमार्थिकत्वस्वीकारात्। तथाच सेयमुभयतः पाशा रज्जुः। तस्मात् सामान्यतः सर्वनिषेधवत् अवभासमानेषु वाक्येषु अस्मदुक्तरीत्यैव विहितेतरनिषिद्धपरत्वमेव आश्रयितव्यम्। अथवा निषेधस्य सर्वविषयत्वेऽपि संबन्धभेदेन वा अवच्छेदादिना वा तन्निषेधपरत्वमुपेयम्, निषेधवद्विधेरपि श्रवणात्। नहि प्रमाणसिद्धस्य स्वरूपेण निषेधः सम्भवति। अत एव संयोगेन समवायेन वा घटवति कपिसंयोगवति वृक्षादौ च आप्तेन घटो नास्ति कपिसंयोगो नास्तीत्युक्ते संबन्धभेदमवच्छेदकभेदं वा आदाय तत्प्रामाण्यमुपपादयन्तो दृश्यन्ते। एवंच ब्रह्मकाण्डवत् कर्मकाण्डादीनामपि तुल्यवत् प्रामाण्यमपरिहार्यमिति किमधिकमाचरितम्।

ननु ब्रह्मणि [1]वियदादिप्रपंचः केन सम्बन्धेन निषिध्यत इति चेत् प्रमाणसिद्धसम्बन्धातिरिक्तसंबन्धेनेति ब्रूमः। प्रमाणसिद्ध एव सम्बन्धः क इति चेत् वियदादिद्रव्याणां संयोगः ब्रह्मतद्गुणानामपृथक्सिद्धत्वम् तदितरगुणकर्मादीनां देशकालयोरिव जगदाधारताप्रयोजकस्वरूप-संबन्धविशेष इति ब्रूमः। किमत्र प्रमाणमिति चेत् 'संयुक्तमेतत् क्षरमक्षरं च व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः। मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव। न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्।' इत्यादिश्रुतिस्मृतय इति गृहाण। राजा संबन्धिनः रक्षति इत्युक्ते सम्बन्धिषु राजकीयत्वलाभवत् ईश्वरः संयुक्तं भरते इत्युक्ते क्षराक्षरयोः स्वसंयुक्तत्वस्यैव लाभात्। एतेन वियदादिप्रपंचस्य ब्रह्मण्याध्यासिकसंबन्ध इति निरस्तम्। श्रुतहानादिप्रसङ्गात्। सूत्रे मणिगणा इव इति स्मृत्युपात्त-दृष्टान्तानुसारेणापि वियदादिप्रपंचस्य संयोगसंबन्धस्यैव लाभाच्च।

८. निषेधशास्त्रस्य विधिशास्त्रेण एकवाक्यतापन्नया प्रामाण्यम्

किंच 'पदे जुहोति गार्हपत्ये पत्नीसंयाजं जुहोति' इत्यादिविशेषशास्त्रानुसारेण 'यदाहवनीये जुहोति' इति सामान्यशास्त्रस्य तद्विषयेतरविषयत्वेन विशेषशास्त्रसमतया प्रामाण्यवत् 'यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षम्, मयि सर्वमिदं प्रोतम्' इति विशेषशास्त्रानुसारेण 'नेह नानास्ति किंचन, एकमेवाद्वितीयमि'त्यादिसामान्यशास्त्रस्य तद्विषयेतरविषयत्वेन विशेषशास्त्रतुल्यतयैव प्रामाण्यस्याभ्युपगमो युक्तः। सामान्यशास्त्रस्य वस्तुतो विशेषशास्त्रविषयेतरविषयत्वेन प्रामाण्याश्रयणे सामान्यशास्त्रत्वस्यैव तन्त्रत्वात्। तस्य विधायकशास्त्र इव निषेधकशास्त्रेऽपि सत्त्वात्। अत एव 'न हिंस्यात् सर्वा भूतानि' इत्यादिशास्त्रस्य निषेधार्थत्वे अनिषेधार्थत्वे च सामान्य(समान

१. वेदादिप्रपञ्चः इतिपाठः

पा.)शास्त्रत्वात्तत्प्राप्तमौत्सर्गिकमित्युच्यते तांत्रिकैः। अग्नीषोमीयादिशास्त्रस्य विशेषशास्त्रत्वात् तत्प्राप्तमापवादिकमिति। न च अग्नीषोमीयादिशास्त्रं न हिंस्यादिति निषेधशास्त्रेण निषेध्यसमर्पकतया एकवाक्यतापन्नं सत् प्रमाणमिति कस्याप्यभ्युपगमोऽस्ति। विशेषाभावेन अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति शास्त्रं नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति इति निषेधशास्त्रेण 'ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभेत' इति शास्त्रमपि 'ब्राह्मणो न हन्तव्य' इति निषेधशास्त्रेण एकवाक्यतापन्नं सत् प्रमाणमिति स्यात्।

एतावांस्तु विशेषः। पूर्वोदाहृतशास्त्रयोरेकस्य सामान्यविषयत्वमपरस्य विरोधिविशेषविषयत्वम्। इदानीमुदाहृतयोर्द्वयोरपि विशेषविषयत्वमिति। तस्मादेवंविधेषु शास्त्रेषु विधिरूपयोः विधिनिषेधरूपयोर्वा शास्त्रयोः विषयव्यवस्थयैव तुल्यवत् प्रामाण्यमुपेयम्। अन्यथा बहुविप्लवापत्तेः।

तथाहि। 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्यादिस्वरूपलक्षणपरवाक्यस्यापि निषेध्यसमर्पकत्वेन अदृष्टमग्राह्यमव्यवहार्यमलक्षणमिति लक्षणनिषेधपरवाक्येन एकवाक्यतापन्नत्वेन प्रामाण्यमिति[1] स्यात्। स्वरूपलक्षणनिषेधस्य स्वरूपनिषेध एव पर्यवसन्नत्वेन ब्रह्मणो नृशृङ्गादिवत् निःस्वरूपत्वापत्तेः। एवं 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद इत्यादिनिषेध्यसमर्पकतया 'असद्वा इदमग्र आसीत्, नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं, न सन्न चासन् शिव एव केवलः' इति निषेधैकवाक्यतया प्रामाण्यापत्तेः। 'ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः' इति सच्छब्दस्य ब्रह्मपर्यायत्वश्रवणात्। तथा 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्, ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्' इत्यादेर्निषेध्यसमर्पकत्वेन 'इदं वाग्रे नैव

१. प्रामाण्यप्रसङ्गात्–पा.

किंचनासीत्' इति निषेधैकवाक्यतया प्रामाण्यापत्तेः। तथा यदेकमव्यक्तमनन्तरूपमिति ब्रह्मणोऽपरिच्छिन्नत्वावेदकश्रुतेर्निषेध्य-समर्पकत्वेन 'न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य, तमादिमध्यान्तविहीनमेकं विभुं चिदानन्दमरूपमद्भुतमि'ति निषेधैकवाक्यतया प्रामाण्यापत्तेः।

९. ब्रह्मणः अगम्यत्वनिराकरणम्

किंच किं बहुनोक्तेन 'एतमेव ब्रह्मेत्याचक्षते, ब्रह्मैव वाचः परमं व्योम यमिन्द्रमाहुर्वरुणं यमाहुः, वचसां वाच्यमुत्तमं' इत्यादिश्रुतिस्मृतीनां ब्रह्मणो वाच्यत्वावेदकानां 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहे'ति निषेधैकवाक्यतया ब्रह्मणः स्वरूपेण शब्दवाच्यत्वनिषेधवत् 'औपनिषदः पुरुषः, औपनिषदं पुरुषं पृच्छामि, सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति, सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति, वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' इत्यादिश्रुतिस्मृतीनां ब्रह्मणो वेदैकसमधिगम्यत्वपराणां 'नापि वाचा', 'नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा, नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया' इति निषेधैकवाक्यतया ब्रह्मणः स्वरूपेण वेदैकसमधिगम्यत्वनिषेधप्रसङ्गः। तथा 'एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः, दृश्यते त्वग्र्यया बुध्या, मनसैवानुद्रष्टव्यम्' इत्यादिश्रुतीनां ब्रह्मणो मनोमात्रगम्यत्वावेदकानां 'यन्मनसा न मनुते' इति निषेधैक-वाक्यतया स्वरूपेण मनोमात्रगम्यत्वनिषेधप्रसङ्गः। तथा 'द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः, श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः' इत्यादिश्रुतिस्मृतीनां ब्रह्मणः साक्षात्कारश्रवणमननादिविषयत्वा-वेदकानाम् 'अदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमचिन्त्यमव्यपदेश्यम्।' 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन। नेन्द्रियाणि नानुमानम्' इत्यादिनिषेधैकवाक्यतया स्वरूपेण तस्य 'न चक्षुषा गृह्यते। न चक्षुषा

पश्यति कश्चनैनमि’ति चक्षुर्ग्राह्यत्ववद्दर्शनश्रवणमननादिविषयत्व-निषेध[१]प्रसङ्गाच्च। न चेष्टापत्तिः ब्रह्मसाक्षात्कारार्थं वेदान्तानामनारंभणीयत्वप्रसङ्गात्। मोक्षसाधनब्रह्मसाक्षात्कारार्थं श्रवणाद्यननुसन्धान-प्रसङ्गाच्च।

किंचैवं नावेदविन्मनुतेदं बृहन्तमित्युक्ताप्तघटकश्रुतिविरोधः। ननु ‘यन्मनसा न मनुते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा’ इति श्रुतेः स्वरूपेण मनोगम्यत्वस्य आगमगम्यत्वस्य वा न निषेधोऽर्थः। किन्त्वनवहितमनोगम्यत्वस्य वेदवेदोपजीवीतरदुरागमगम्यत्वस्य च निषेधः। अत एव ‘दृश्यते त्वग्रयया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः’ इति श्रुत्यैवाग्र्यत्वादिना बुद्धिशब्दितमनआदेर्विशेषणम्। तथाच ‘नावेदविन्मनुतेदं बृहन्तमि’ति श्रुतौ वेदान्योपायमनुसरद्गम्यत्वनिषेधो युक्तः। ‘दुरागमास्तदन्ये ये तैर्न ज्ञेयो जनार्दनः’ इति स्मृतौ वेदभारतान्यागमानां दुरागमत्वमुक्त्वा परमात्मनस्तदगम्यत्वोक्तेरिति चेत् हन्तैवं तर्हि ‘यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह, न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा, न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनं, नेन्द्रियाणि नानुमानं, नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः, न मेधया न बहुना श्रुतेन, अदृष्टम् अचिन्त्यम्’ इत्यादिश्रुतीनामपि ‘एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः’, ‘न म्लेच्छित वै’ इत्यादिवाक्यपर्यालोचनया च नित्यव्याकरणसंस्कृतशब्दान्य-शब्दवाच्यत्वनिषेधोऽर्थः। असंस्कृतदिव्यान्यचक्षुर्ग्राह्यत्वनिषेधोऽर्थः। सदनुमानान्यानुमानगम्यत्वनिषेधोऽर्थः। नियमादृष्टविशेषाप्रयोजक-श्रवणगम्यत्वनिषेधोऽर्थः। तादृशश्रवणस्यादितः साक्षात्कारगम्यत्व-निषेधश्चार्थ इत्यस्तु।

---

१ प्रसङ्गश्च इति पाठः

१०. ब्रह्मणो दिव्यशरीरसमर्थनम्

किंच 'सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः, सहस्रशीर्षं देवं, विश्वाक्षं विश्वशंभुवम्, विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखः, सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्। सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति' इत्यादिश्रुतिस्मृतिपर्यालोचनया अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम्, 'सपर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम्। विजरो विमृत्युः, अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः, यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपणिपादम्, न तस्य कार्यं करणं च विद्यते' इत्यादिनिषेधानामप्यतथाभूतविशरणोपचय-विशिष्टविग्रहकरचरणाद्यवयवचक्षुरादिकरणनिषेधपरत्वमस्तु। एवं 'विभुं चिदानन्दमरूपमद्भुतं न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य, अस्थूलमनणु' इत्यादिरूपपरिमाणनिषेधश्रुतीनां 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं, महान्तं विभुमात्मानं, अणोरणीयान् महतो महीयान्, आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्, ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलं, आप्रणखात् सर्व एव सुवर्णः, इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते, पश्य मे पार्थ रूपाणि' इत्यादिश्रुतिस्मृति-पर्यालोचनया अतथाभूतपरिमाणनिषेधपरत्वमस्तु। न चाशरीर-मकायमिति विग्रहस्य स्वरूपेण निषेधः। सविशेषणे हीति न्यायेन अस्मदादिविग्रहसाधारणविशरणोपचयरूपतद्धर्ममात्रनिषेधात्। सहस्र-शीर्षा पुरुष इत्याद्युदाहृतश्रुत्यैव अस्मदादिविलक्षणविग्रह-तथाविधावयवचक्षुरादिकरणसिद्धेः। शरीरशब्दकायशब्दयोः शीर्यते चीयते उपचीयते इति व्युत्पत्त्या तदर्थत्वलाभात्। अत एव वाक्यशेषे विग्रहमङ्गीकृत्य प्राणादितद्धर्मनिषेधः। 'एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः, सत्यकामः सत्यसङ्कल्प' इति श्रुत्यन्तरेऽपि शरीरित्वप्रयुक्तपाप्मजरादिमृत्युशोकपिपासादिधर्मनिषेध-

पूर्वकं तस्य परमात्मनोऽनितरसाधारणसत्यकामत्वाद्युक्तिश्च सङ्गच्छते। अत एव 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं चे'ति श्रुत्या परब्रह्मणः मूर्तामूर्तात्मकरूपद्वयमुक्त्वा तस्य मूर्तामूर्तात्मकप्रपञ्चतोऽति-वैलक्षण्यमिति, नेत्यर्थकेन नेति नेतीति वाक्यशेषेण वर्णितम्।

किञ्च 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः, न तस्येशे कश्चन तस्य नाम महद्यशः, यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित्, तस्माद्धान्यन्नपरः किञ्चनास, मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय' इत्यादिश्रुतिस्मृतिपर्यालोचनया विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञा-पूर्वकत्वन्यायेन 'एकमेवाद्वितीयं, नेह नानास्ति किञ्चन, केवलो निर्गुणश्चे'ति सामान्यनिषेधानां विहितेतरविशिष्यनिषिद्धपरत्वमेव युक्तम्। अन्यथा 'यस्मात्परं न, तस्माद्धान्यन्नपरः, मत्तः परतरं न' इति श्रुतिस्मृतिषु परशब्दितोत्कृष्टत्वविशिष्टान्यत्प्रतिषिध्य 'अपरमस्ति किञ्चित्, किञ्चनास, अन्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय' इति परमात्मापेक्षया अप्रकृष्टप्रपञ्चसत्वविधानं न स्यात्। सर्वात्मना परनिषेधपरत्वे 'यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित्' इतिवत् यस्मात् परं न, अपरं न इति श्रुत्याकारः स्यात्। केवलो निर्गुणश्चेति निषेधस्यापि धर्ममात्रनिषेधपरत्वे पूर्ववाक्ये विशिष्यैकत्वादिधर्मविधानानुपपत्तेः। एकत्वदेवतात्वादिविहितगुणानां निर्गुणत्वेन समुच्चयाभिधायक-चशब्दानुपपत्तेश्च। गुणशब्दस्य धर्ममात्रवाचितया सामान्यशब्दत्वेन ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्याय इतिवद्विहितेतरपरत्वेन तन्निषेधसमुच्चयमादाय व्यवस्थोपपत्तेः। यदाहवनीये जुहोतीति सामान्यशास्त्रस्य पदे जुहोतीति, गार्हपत्ये पत्नीसंयाजं जुहोतीति विशेषशास्त्रानुरोधेन तदतिरिक्तहोमपरत्वेन प्रामाण्यप्रतिपादनवत् निर्गुणश्चेति सामान्यशास्त्रस्य 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्, परास्य शक्तिर्विविधैव

श्रूयते, एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य, सत्यधर्माणमूतये' इत्यादिधर्मविशेषबुद्ध्यनुरोधेन एको देव इत्यादिधर्मविशेषविधायकपूर्ववाक्यानुरोधेन च तदितरविशेषपरत्वेन प्रामाण्यप्रतिपादनपरत्वोपपत्तेश्च। एवं चादुःखमसुखं समं, वैषम्यनैर्घृण्ये न इत्यादिविशेषनिषेधोऽप्यनुकूलितो भवति। वैषयिकसुखस्य सान्तत्वसातिशयत्वसाधनपारतन्त्र्यादिना हेयत्वं, दुःखस्य स्वरूपेण तत्साधनस्य साधनत्वेनेति विवेकः। एवं 'नान्तः प्रज्ञं न बहिः प्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञं नाप्रज्ञं प्रज्ञानघनं, निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्' इत्यादिज्ञानक्रियादिसामान्यनिषेधानामपि 'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च, ज्ञानं नित्यं बलं नित्यं क्रिया नित्या परात्मनः, निरनिष्टो निरवद्यः, विचित्रशक्तिः पुरुषः पुराणो, न चान्येषां तादृशाः शक्तयः स्युः' इत्यादिश्रुतिपर्यालोचनया 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते' इत्यादिपूर्ववाक्यपर्यालोचनया च परमात्मज्ञानबलक्रियासु तदीयशक्ताविव परत्वस्वाभाविकत्वनित्यत्वानिष्टकारित्वावद्यत्वव्यतिरेकलाभात् अतथाभूतास्मदादिसाधारणज्ञानबलक्रियादिधर्मनिषेधपरत्वमेवावसीयते। न तु स्वरूपेण तन्निषेधः। न चैकमेवाद्वितीयमित्यादीनां न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते इत्यादिनिषेधेन एकार्थत्वेन 'नान्तरिक्षे न दिवी'त्यादिवन्नित्यानुवादत्वप्रसङ्गः। न्यायप्राप्तत्वेन तस्य सत्यत्वात्। पूर्वं तात्पर्यनिश्चयदशायां श्रुतितो वा तद्धैक आहुरित्यादिवत् कुसमयतो वा समाभ्यधिकप्राप्तिसत्त्वेन तदनुवादेन निषेधोपपत्तेश्च। न चैवमेकमेवाद्वितीयमित्यादौ द्वितीयादिपदे लक्षणाप्रसङ्गः, विशेषरूपेण निषेध्योपस्थापकत्वादिति वाच्यम्। घटेन जलमाहर इत्यादाविव व्यक्तिवचनन्यायेन प्रकृतेऽपि वस्तुतः समाभ्यधिकयोरेव निषेध्ययोः सामान्यरूपेणोपस्थितिमादाय निषेधप्रवृत्तिसंभवेन लक्षणाप्रसङ्गाभावात्।

एतेन अशरीरमकायं तदपाणिपादमित्यादिनिषेधानां विशेष-विषयत्वे लक्षणाप्रसङ्ग इति निरस्तम्। लक्षणां विनैव उक्तन्यायेन निषेधसंभवात्।

किञ्च 'तस्माद्धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे नार्चिः तस्मादर्चिरेव नक्तं ददृशे न धूम' इत्यत्र निषेधे दृशेः दिवा दूरे भूम्ना अग्निदर्शने नक्तं दूरे भूम्ना धूमदर्शने च लक्षणामङ्गीकृत्य तस्य नञन्वयवच्च अपशवो वा अन्ये गो अश्वेभ्यः इति निषेधे पशुशब्दस्य प्रशस्तपशुलक्षकत्वमङ्गीकृत्य तस्य नञन्वयवच्च तदपाणिपादमित्यादिनिषेधेऽपि पाण्यादिपदानां नियत-देशत्वादिविशिष्टास्मदादिसाधारणपाणिपादादिषु लक्षणामङ्गीकृत्य तेषां नञन्वयोपपत्तिः। नार्चिर्न धूम इत्यादौ प्रत्यक्षविरोधस्येव तदपाणिपादं सर्वतः पाणिपादं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् इत्याद्युदाहृतविशेषशास्त्र-विरोधस्य लक्षणाकल्पकत्वोपपत्तेः। न च (हि) प्रत्यक्षविरोध एव लक्षणाकल्पक इति नियमोऽस्ति। शास्त्रदृष्टविरोधादिति पूर्वतन्त्रसूत्रे दृष्टविरोधवच्छास्त्रविरोधस्य च लक्षणाबीजत्वेनोपक्षेपात्। एतेन एकमेवाद्वितीयमित्यादिनिषेधानां ब्रह्मणि ब्रह्मव्यतिरिक्तद्वितीयनिषेध-मात्रपरत्वेन ब्रह्मव्यतिरिक्तसर्वमिथ्यात्वसिद्धिरिति परास्तम्।

परिच्छिन्नमायाविद्यावच्छेदेन अपरिच्छिन्ने ब्रह्मणि प्रपञ्चसत्त्वेऽपि तदनवच्छेदेन नास्तीत्युक्तद्वितीयनिषेधोपपत्तेः। मूलावच्छेदेन वृक्षे कपिसंयोगसत्त्वेऽपि शाखावच्छेदेन तदभावदर्शनात्। न च मायाशब्दिताविद्यायाः ब्रह्मवदपरिच्छेदः परेणाङ्गीकृतो युक्तो वा। आदित्यवर्णं तमसस्तु पारे, आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्, योऽस्माक-मविद्यायाः परं पारं तारयसि इति विरोधात्। न च तमसा गूळ्हमग्रे, मायिनं तु महेश्वरमित्यादिश्रुत्या ब्रह्मणस्तमोगूढत्वादिवर्णनविरोधः। परिच्छिन्नाङ्गुल्या नयनपटलेन च तदधिकपरिमाणवस्त्वाच्छादनवत्

परिच्छिन्नेन तमो मायाशब्दिताज्ञानेनाप्यपरिछिन्नब्रह्माच्छादनसंभवात्। पादोऽस्य विश्वा भूतानि इति श्रुत्या सर्वस्माज्ज्यायान् इति श्रुत्या च जगतो ब्रह्मैकदेशत्ववर्णनात् तस्य सर्वतो ज्यायस्त्ववर्णनाच्च। न च मायाशब्दिताविद्या ब्रह्मरूपविषयसंबन्धिनी सती तदावरिकेत्यत्र मानमस्ति। तथा त्वदभ्युपगमो वा येन विषयसंबन्ध्यावरकत्वेन आव्रियमाणब्रह्मापेक्षया तस्याधिक्यं स्यात्। अन्यथा तस्यैव ब्रह्मशब्दमुख्यार्थत्वापत्तेः। ब्रह्मणः परिच्छिन्नत्वापत्तेश्च। मायिनमित्यत्र मत्वर्थीयप्रत्ययस्य जीवनिष्ठब्रह्मानाच्छादकाज्ञानविषयत्वसंबन्धार्थत्वेन उपपत्तेः। तदुक्तं कल्पतरौ 'जीवस्थाया अविद्यायाः विषयः ब्रह्म शुक्तिवत्। ऊचे वाचस्पतिर्भाष्यश्रुत्योर्दृश्यव(दिति)देव तु'। भगवत्पादैरप्युक्तं— 'पुङ्गतमेव हि तम' इति। तथाच अविद्याशब्दितमायावच्छेदेन ब्रह्मणि वियदादिद्वितीयप्रपञ्चसत्त्वं दुर्वारम्। न ह्यवच्छेदकभेदेन वस्त्ववस्थितौ निषेधः स्वप्रतियोगिमिथ्यात्वापादको दृष्टचरः। वृक्षे तथाविध- प्रतियोगिनि कपिसंयोगे मिथ्यात्वप्रतीतिव्यवहारयोरदर्शनात्।

११. ब्रह्मगुणानां मिथ्यात्वनिराकरणम्

ननु तथापि ब्रह्मगुणानां ज्ञानानन्दादीनामवच्छेदकभेदेन सत्त्वस्य त्वयानभ्युपगमात् तन्निषेधः श्रुत्या क्रियमाणः तन्मिथ्यात्वापादकः कथं न स्यात् इति चेन्न।

स्यादेव। अवच्छेदकभेदेनेव संबन्धभेदेऽप्यलक्षणमित्यादि- लक्षणनिषेधवत् ज्ञानानन्दादिगुणनिषेधोपपत्तेः। अवच्छेदकभेदेन वा अपरिच्छिन्ननिषेधवत् सम्बन्धभेदेन वा व्यवस्थितनिषेधवत् संबन्धभेदेन व्यवस्थितनिषेधस्यापि स्वप्रतियोगिमिथ्यात्वानापादकत्वात्। न हि स्वरूपसंबन्धेन घटाभाववति भूतले संयोगसंबन्धेन तत्र तदभावः

तन्मिथ्यात्वापादकः। ज्ञानानन्दादीनां ब्रह्मस्वरूपलक्षणत्वमभ्युपगच्छता परेणापि तन्निषेधगतेरेवमेव वक्तव्यत्वात्। अन्यथा श्रुतिसिद्ध-ज्ञानानन्दादिस्वरूपस्य ब्रह्मणः शून्यवन्निस्स्वरूपत्वप्रसङ्गात्। न चालक्षणमिति निषेधः तटस्थलक्षणनिषेधः न स्वरूपलक्षणनिषेधः इति वाच्यम्। सङ्कोचकाभावेन तस्य लक्षणमात्रनिषेधत्वात्। अन्यथा केवलो निर्गुणश्चेत्यादिनिषेधः दुःखादिहेयगुणनिषेध एव न तु सार्वज्ञादिकल्याणगुणनिषेध इति स्यात्। तथा च अवच्छेदकभेदेन सम्बन्धभेदेन वा व्यवस्थितः निषेधः न स्वप्रतियोगिमिथ्यात्वापादकः। किन्तु यदवच्छेदेन येन सम्बन्धेन स प्रतियोगी प्रतिपन्नः तत्र तदवच्छेदेन तेनैव सम्बन्धेन तस्य स्वरूपेण निषेधः। अत एव बाधावतारानन्तरं शुक्तिरूप्ये मिथ्यात्वप्रतीतिः व्यवहारो वा सार्वजनीनः। न च निरंशे ब्रह्मणि अवच्छेदकाभावः। अंशशब्देन अवयवोक्तौ तदभावमात्रेण अवच्छेदकाभावासिद्धेः। द्रव्यारंभकद्रव्यस्यैव अवच्छेदकत्वमिति नियमाभावात्। बहिर्द्रव्येषु प्रत्यक्षजनकतायां महत्त्वसमानाधि-करणोद्भूतरूपवत्त्वादेरवच्छेदकत्वात्। न्यायनये आत्मनो निरवय-वत्वेऽपि तस्मिन् निरवयवस्यापि मनसः स्वसंयोगावच्छेदकत्ववत् निरंशेऽप्यात्मनि निरंशभूताविद्याया अपि वियदादिप्रपञ्च-वृत्त्यवच्छेदकत्वोपपत्तेश्च।

१२. ब्रह्मणि स्वाभाविकावच्छेदकाङ्गीकारः अवर्जनीयः कर्मकाण्डतुल्यतया ब्रह्मकाण्डप्रामाण्योपसंहारः

किञ्चापरिच्छिन्नब्रह्मणि परिच्छिन्नमायाशब्दिताविद्यासंबन्ध-निर्वाहाय अवयवातिरिक्तस्वाभाविकप्रदेशविशेषः परेणाङ्गीकार्यः। अन्यथा तादृशाविद्यासम्बन्धस्य अव्यवस्थितदेशत्वापत्तेः। न च

ब्रह्मासंबन्धिन्येव सेति युक्तम्। मायिनं तु महेश्वरम्, अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् इति श्रुत्या तत्र तत्सम्बन्धावेदनात्। तमसा गूळ्हमग्रे, तमो वा इदमेकमास, तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयाति इत्यादिश्रुतौ ब्रह्मणस्तमो गूळ्हत्वस्य तत्प्रेरकत्वस्य च प्रतीतेश्च। न हि संबन्धं विना ब्रह्मणस्तत्प्रेरकत्वमुपपद्यते। अविद्यायास्तत्प्रेर्यत्वं वा। अबाधितानादिश्रौतविशिष्टव्यवहारनिर्वाहाय परिच्छिन्नाविद्यासंबन्धिनिर्वाहायापि अवच्छेदकस्य तथाविधस्य कल्पनावश्यंभावात्। अत एव यागादीनां श्रुत्यावेदितकार्यकारणभावनिर्वाहाय तच्छ्रुत्या यागत्वादीनां स्वर्गजनकत्वसामानाधिकरण्यप्रतीतिं स्वर्गस्य यागादिजन्यत्वसामानाधिकरण्यप्रतीतिं च प्राथमिकीमुपेत्य यागादिपु कारणतावच्छेदकतया यागत्वाद्यवान्तरजातिं च स्वर्गं प्रति श्रुत्यावेदितकार्यकारणभावनिर्वाहाय तत्तच्छ्रुत्या यागत्वादीनां कारणतावच्छेदकतया अनतिप्रसक्तां यागत्वाद्यवान्तरजातिं स्वर्गेऽपि तज्जन्यतावच्छेदकतयाऽनतिप्रसक्तां स्वर्गत्वावान्तरजातिं च पश्चादाकलयन्ति। तथापि ब्रह्मसप्रपञ्चत्वनिष्प्रपञ्चत्वश्रुतीनां वृक्षे कपिसंयोग तदभावावेदकाप्तवाक्यवत् तुल्यप्रामाण्यनिर्वाहाय ग्रहणाग्रहणवाक्ययोरिव उक्तरीत्या व्यवस्था आश्रयणीयेति स्थितम्॥

ननु ग्रहणाग्रहणश्रुत्योरिव सप्रपञ्चत्वनिष्प्रपञ्चत्वश्रुतीनां अनुष्ठेयविषयत्वाभावेन विकल्पमाश्रित्य प्रामाण्यसमर्थनं न संभवतीति चेन्न। वृक्षे अननुष्ठेययोरपि कपिसंयोगतदभावयोर्मूलाग्ररूपावच्छेदकभेदेन तुल्यवत्सद्भावेन व्यवस्थितत्वात् ब्रह्मणि सप्रपञ्चत्वनिष्प्रपञ्चत्वयोरपि तथैव व्यवस्थितत्वोपपत्तेः। तस्मात् कर्मकाण्डादीनां ब्रह्मकाण्डवदबाधितार्थकत्वेनैव प्रामाण्यमकामेनापि स्वीकार्यमिति॥

नन्वेवं वेदप्रामाण्यसमर्थनस्य प्रकृते का सङ्गतिरिति । उच्यते । नृहरौ धर्ममात्रशून्ये तद्विशेषलक्षणाभावात् तत एव प्रमाणप्रवृत्त्यसंभवाच्च अनिर्धारिते तस्मिन् त्वत्कर्तृकसेवैवानुपपन्नेत्याक्षेपनिरासप्रयोजकत्वेन कृत्स्नवेदप्रामाण्यसमर्थनस्यावश्यकत्वेन अस्त्येव प्रकृते सङ्गतिरिति । ततश्च नृसिंहस्य सामान्यविशेषधर्मसत्त्वात् लक्षणसंभवेन प्रमाणप्रवृत्तिसंभवेन च तत्स्वरूपावधारणोपपत्तेः युक्तैव तस्य सेवेति ॥

१३. वेदस्य नृहरिविषयकप्रमाजनकत्वसमर्थनम्

ननु तथापि न नृसिंहे वेदस्य प्रामाण्यमुपपद्यते । तत्प्रमाणं तदेव भवितुमर्हति यत् तद्विषयकप्रमाजननस्येष्टे । शब्दसमुदायात्मकवेदस्य न तावत्पदार्थविधया नृसिंहोपस्थापकत्वम् । वैदिकपदानां तत्र शक्तिग्रहासंभवात् । शक्तिग्रहो हि उपस्थित एवार्थे वाच्यः । न च नृसिंहस्योपस्थितिः वेदादन्येन संभवति । नेन्द्रियाणि नानुमानं वेदा ह्येवैनं वेदयन्ति तस्मादाहुर्वेदा इति इत्यादिश्रुत्या नृसिंहरूपे परमात्मनि प्रत्यक्षादिगम्यत्वं प्रतिषिध्य वेदैकसमधिगम्यत्ववर्णनात् ॥ हेतुदृष्टान्तवर्जितं, नैषा तर्केण मतिरापनेया, नावेदविन्मनुते दं बृहन्तमित्यादिना अनुमानाद्यगम्यत्वश्रवणाच्च । न च वेदेनैव तदुपस्थितिः, स्वगतपदानां सङ्गतिग्रहः इति युक्तम् । शक्यतावच्छेदकरूपेण उपस्थितेरेव शक्तिग्रहाङ्गत्वात् वाक्यार्थविधया उपस्थितेश्च अतथात्वादिति चेन्न ।

यूपं तक्षति यूपमष्टाश्रीकरोति, यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च सुखं स्वर्गपदास्पदमित्यादिना यूपस्वर्गादिपदानां वाक्यार्थविधया उपस्थितेषु दारुविशेषसुख-विशेषादिष्विव यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति

तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति, आपोनारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः। ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृत इत्यादिना नारायणादिपदानां वाक्यार्थविधया उपस्थिते नृसिंहरूपे परे ब्रह्मणि शक्तिग्रहोपपत्तेः। प्रथमं वाक्यार्थविधया उपस्थितस्यापि जगज्जन्मादिकारणत्वादेः द्वितीयाद्युपस्थितौ प्रकारत्वसंभवेन तस्यैव अनतिप्रसक्तस्य ब्रह्मादिपदशक्यतावच्छेदकत्वोपपत्तेः। अन्यथा यूपस्वर्गादिपदयुक्त-वाक्यानामपि तत्तद्वाक्यार्थे प्रामाण्यं न स्यात्। यूपादिपदानां लौकिकत्वेन शक्यतावच्छेदकरूपेण प्रथमं प्रत्यक्षादिना उपस्थित्यसंभवात्। न हि पदजन्यपदार्थोपस्थितिं विना तत्संसर्गरूप-वाक्यार्थावगतिः संभवति। तस्मादुक्तन्यायेनैव यूपादिपदानां शक्तिग्रह इति वाच्यम्। एवं नृसिंहे वेदप्रामाण्यसिद्धिरप्रत्यूहेति किमनुपपन्नम्।

ननु न वैदिकपदानां ब्रह्मणि शक्तिः। यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह इति श्रुत्या परे ब्रह्मणि शब्दमात्रशक्तेः स्वरूपेणैव निषेधात्। न हि वाच्यप्राप्तिः शक्तिशब्दितसाक्षात्संबन्धादन्या संभवति। न च साधकं वा प्रमाणं बाधकं विना साक्षात्संबन्धं नावगाहत इत्यस्ति। न चैवं तवापि ब्रह्मपरवेदान्तानां शक्तिं विना बोधकत्वायोगेन प्रामाण्यं न स्यादिति वाच्यम्। मम शब्दानां ब्रह्मणि शक्त्यभावेऽपि लक्षणया बोधकत्वसंभवेन प्रामाण्योपपत्तेः।

किञ्च केवलो निर्गुणश्चेति श्रुत्या निर्धर्मकत्वेन सिद्धे ब्रह्मणि कथं शब्दानां शक्तिर्युज्यते। लोके तत्तदर्थेषु शब्दानां प्रवृत्तौ धर्माणामेव निमित्तत्वावधारणात्। इतिचेन्न। निरस्तत्वात्।

किञ्च ब्रह्मैव वाचः परमं व्योम, तदेव ब्रह्म परमं कवीनामाहुः एतमेव ब्रह्मेत्याचक्षते तत्सत्यमित्याचक्षते एतमेव सन्तम्, स इदं सर्वं मध्यतो दधे यदिदं किञ्च स यदिदं मध्यतो दधे यदिदं किञ्च तस्मान्माध्यमा इत्याचक्षते

एतमेव सन्तम् । प्राणो वै गृत्सोऽपानो मदः स यत्प्राणो गृत्सोऽपानो मदः, तस्माद्गृत्समद इत्याचक्षते एतमेव सन्तम्; तस्येदं विश्वं मित्रमासीत् यदिदं किञ्च तद्यदस्येदं विश्वं मित्रमासीत् यदिदं किञ्च तस्माद्विश्वामित्र-स्तस्माद्विश्वामित्र इत्याचक्षते । सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते । धाता पुरस्ताद्यमुदाजहार, यो देवानां नामधा एक एव । यमिन्द्रमाहुर्वरुणं यमाहुः । नताः स्म सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती, वचसां वाच्यमुत्तमम् इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु ब्रह्मादिसर्ववैदिकशब्दानां परमात्मनि न्यायप्रसिद्धिवर्णनात्, यौगिकार्थवर्णनपुरस्सरं आर्यप्रसिद्धि-सत्त्ववर्णनात्, तत्र तत्रावधारणेन तेषां तत्र परममुख्यवृत्तिलाभाच्च योगरूढी दुर्वारि । न चैवं कश्छन्दसां योगमावेद धीरः इति श्रुत्या परे ब्रह्मणि शब्दानां योगवृत्तिनिरासो न स्यादिति वाच्यम् । तथा वैदिकशब्दानां योगवृत्तेर्वेदविशेषोपजीविप्रमाणं विना दुर्ज्ञानत्ववर्णनेन स्वरूपेण निरासाकरणात् । अन्यथा श्रुतिषूदाहृतासु अन्यासु च यौगिकार्थवर्णनं न स्यात् । न चैवमप्राप्य मनसा सहेति ब्रह्मणि शक्तिनिषेधो न स्यादिति वाच्यम् । उदाहृतानेकश्रुतिस्मृतिविरोधेन अप्राप्य मनसा सहेत्यस्य वाचां साकल्येन ब्रह्मप्रतिपादन-निषेधपरत्वौचित्यात् । अन्यथा न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा इति श्रुत्या वागगम्यत्वस्यैव निषेधेन लक्षणयापि तद्गम्यत्वं न स्यात् । यदि च नावेदविन्मनुते दं बृहन्तं वेदा ह्येवैनं वेदयन्ति तस्मादाहुर्वेदा इति, सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः इत्यादि श्रुतिस्मृत्यविरोधाय न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा इत्यादिश्रुते-रसंस्कृतवेदवेदोपजीव्यन्यदुरागमगम्यत्वनिषेधपरत्वम्, तर्हि तथैव श्रुतिस्मृत्यविरोधाय अप्राप्य मनसा सह इत्यादेरपि तथावधान-रहितमनःसहितदुरागमगम्यत्वनिषेधपरत्वमस्तु । न हि सर्वमालिङ्ग्य

निवृत्तमुद्दिश्य पर्वतमनालिङ्ग्य निवर्तते इत्याप्तोक्तिः सर्वथा तदालिङ्गनाभावपरा, किन्तु साकल्येन तदालिङ्गनाभावपरैव । न चैवं सङ्कोचे मानाभावः । उदाहृतानेकश्रुत्यादीनां सत्त्वात् । न चोदाहृतश्रुत्यादीनां लक्षणया ब्रह्ममात्रपरत्वेन न तैर्ब्रह्मणो वाच्यत्वसिद्धिरिति शक्यम् । अन्योन्याश्रयात् । यतो वाच इत्यादेरिव लक्षणया सखंडब्रह्मस्वरूपमात्रपरत्वेन ततोऽप्यवाच्यत्वसिद्ध्यापत्तेश्च ।

एतेन निर्धर्मके ब्रह्मणि प्रवृत्तिनिमित्ताभावात् तत्र शक्त्या शब्दप्रवृत्तिरसंभाविनीति निरस्तम् । निर्धर्मकत्वावेदकश्रुतेर्धर्म-विधायकानेकश्रुत्यविरोधाय वैषम्यनैर्घृण्यादिहेयधर्मनिषेधपरत्व-स्योक्तत्वात् । अन्यथा अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति बृहन्तो ह्यस्मिन् गुणाः, अथ कस्मादुच्यते परं ब्रह्म तस्मादुच्यते परं ब्रह्मेति श्रुतिभ्यां गुणपूर्तिं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्ववर्णनं न स्यात् । न चैवमप्राप्य मनसा सहेतिश्रुतेः साकल्येन प्रतिपादकनिषेधपरत्वमाश्रित्य प्राप्ति-शब्दितसाक्षात्संबन्धरूपशब्दशक्तिनिषेधपरत्वत्यागे किं कारणमिति वाच्यम् । शक्तिसद्भावावेदकश्रुतिस्मृतिविरोधं कारणं गृहाण । अन्यथा असङ्गो ह्ययं पुरुष इति सङ्गमात्रनिषेधावेदकश्रुत्यविरोधाय ब्रह्मणि वैदिकशब्दानां लक्षणापि न स्यात् । न च सङ्गनिषेधकश्रुतेः साक्षात्संबन्धविषयत्वमेवौत्सर्गिकं, लक्षणा तु मुख्यार्थसम्बन्धरूपत्वेन परंपरासम्बन्धरूपा । न च बाधकं विना तद्विषयत्वाश्रयणं युक्तमिति वाच्यम् । दूरे गत्वा साक्षात्संबन्धं विना लक्षणायाः परंपरा-संबन्धरूपत्वस्यैवायोगात् ।

किञ्च त्वद्रीत्यापि ब्रह्मणि शब्दशक्तेस्तत्प्रवृत्तिनिमित्तधर्माणां च निषेधबलेन ब्रह्मवत् पारमार्थिकत्वेन नेति सिद्ध्यति । न तु नृशृङ्गादिवन्निस्वरूपत्वम् । एवञ्च परमते कथं ब्रह्मणः शब्दावाच्यत्वमिति

न जानीमः। तस्मान्नृसिंहरूपे परे ब्रह्मणि सद्ब्रह्मनारायणादिवैदिकपदानां रूढौ योगरूढौ च साधकसत्त्वात् बाधकाभावात् बहुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतधर्मसत्त्वात् उक्तरीत्या शक्तिग्रहसत्त्वात् आकाङ्क्षायोग्यतादिसामग्रीसत्त्वेन शाब्दबोधसामग्रीवैकल्याभावात् नित्यनिर्दोषत्वेन अप्रामाण्यप्रयोजकदोषशून्यत्वाच्च वेदस्य प्रामाण्यं निष्प्रत्यूहमिति सिद्धम्।

१४. ब्रह्मणि वेदानां लक्षणाऽङ्गीकारानुपपत्तिः

एतेन यत्तु कैश्चिदुक्तं न ज्ञेयब्रह्मणि पदानां शक्तिरभ्युपगम्या[१]। श्रुत्या स्वरूपेणैव तस्यास्तत्र निषेधात्। किन्तु लक्षणैवाभ्युपेया। न चासङ्गो ह्ययं पुरुषः इति ज्ञेयब्रह्मणि सङ्गमात्रनिषेधात् तद्विशेषभूतलक्षणाभ्युपगमानुपपत्तिरिति वाच्यम्। प्रमाणमात्रस्य बाधकं विना साक्षात्सम्बन्धविषयत्वेन विधिनिषेधयोरपि साक्षात्सम्बन्धविषयत्वेन साक्षात्सम्बन्धविषयत्वौचित्यात्। लक्षणायाश्च शक्यसम्बन्धरूपत्वेन परंपरासम्बन्धत्वात्। न च पदार्थनिष्ठवाक्यगतसत्यज्ञानादिपदानां वाक्यार्थनिष्ठवाक्यगततत्त्वमस्यादिपदानां च ज्ञेयब्रह्मणि लक्षणाभ्युपगमो युक्तः। तद्बीजाभावात्। अन्वयानुपपत्तिर्हि लक्षणाबीजम्। न हि सत्यत्वादिधर्माणां ब्रह्मण्यन्वये काचिदनुपपत्तिरस्ति। न वा सत्यादिपदार्थस्य ब्रह्मपदार्थभेदेन अनन्वय इति वाच्यम्। अन्वयानुपपत्तेरिव तात्पर्यानुपपत्तेरपि तद्बीजत्वात्। तत्त्वमस्यादिवाक्ये च तत्त्वंपदार्थयोः विशिष्टयोरुपहितयोर्वा अभेदान्वयानुपपत्तेः तद्बीजभूतायाः सत्त्वाच्च। न चैवमननुगमः। तात्पर्यविषयानुपपत्तेरुभयत्राप्यनुगतत्वात्। अन्यथा यष्टीः प्रवेशय

---

१. शक्तिरभ्युपगम्यते इति पाठः

इत्यादौ बहुक्षीराद्यर्थवादवाक्ये वायुक्षेपिष्ठाद्यर्थवादे च मुख्यार्था-नुपपत्त्यभावेन प्राशस्त्ये लक्षणा न स्यादिति ।

तदप्यपास्तम् । पदानां शक्तेः शक्यतावच्छेदकधर्माणां निषिद्ध-त्वापराधेन परीत्या मिथ्यात्वेऽपि नृशृङ्गादिवत् निस्स्वरूपत्वाभावात् । निषेधस्य विहितेतरविषयत्वेन तन्मिथ्यात्वानापादकत्वात् । शक्ति-शक्यतावच्छेदकधर्मनिषिद्धत्वापराधेन सत्त्वावेदकश्रुत्यादिबहुवाक्य-विरोधेन तन्निषेधकाल्पवाक्यस्यैव उक्तरीत्या अन्यथा वा अन्यार्थ-स्वीकारपरत्वौचित्यात् । बहुविप्लवाश्रयणस्य अन्याय्यत्वात् । तथा च पारमर्षसूत्रं विप्रतिषिद्धधर्माणां समवाये भूयसां स्यात् सधर्मत्वम् इति ।

एतेन ब्रह्मणि शक्तेः स्वरूपेणैव निषेधात् शक्यतावच्छेदक-धर्माणामपि ब्रह्मणि धर्ममात्रनिषेधकश्रुत्या स्वरूपेणैव निषेधाच्च सिद्धप्रमाणभावानां वेदान्तानां बोधकत्वं विना प्रामाण्यासंभवेन पदजन्यपदार्थोपस्थितिं विना तद्वाक्यार्थबोधासंभवात्, तदसंभवे च तत्करणत्वरूपप्रामाण्यायोगात्, प्रेक्षावदुपादेयत्वरूपारंभणीयत्वाभाव-प्रसङ्गात् । तन्निर्वाहाय ज्ञेयब्रह्मपरवेदान्तगतानां गत्यन्तरासंभवेन लक्षणावृत्तिरवश्याश्रयणीयेति निरस्तम् ।

उक्तरीत्या शक्तिसंभवेन वेदान्तगतपदानां प्रामाण्योपयोगि-बोधकत्वसंभवात् । सिद्धप्रमाणभावेषु वाक्येषु तत्रैव वाक्ये लक्षणा स्वीकर्तुमुचिता यत्र वाच्यार्थान्वयानुपपत्तिरस्ति । अत एव गङ्गायां घोष इत्यादौ लक्षणामुररीकुर्वते । न च सत्यज्ञानादिवाक्ये तादृशानुप-पत्तिरस्ति । ब्रह्मणि सत्यत्वादिधर्मसंसर्गान्वये वा सत्यादिपदार्था-भेदान्वये[1] वा बाधकाभावात् । ब्रह्मणि सत्यत्वादिधर्मसंसर्गव्यतिरेकस्य

---

१. ब्रह्मपदार्थेन भेदान्वयः इति पाठः

प्रत्यक्षागोचरत्वात्, तदभेदान्वयाभावस्यापि तथात्वात्॥ सत्यत्वादि-विधायकश्रुतिविरोधेन निर्धर्मकत्वरूपसाध्याप्रसिध्या च अनुमानस्यापि तत्र धर्मविरहसाधकत्वायोगात्। अनुमानस्य धर्मविशेषत्वेन स्वविरह-साधकत्वानुपपत्तेश्च। अपक्षधर्मस्य लिङ्गस्य पक्षे साध्यसाधकत्वायोगेन तदर्थपक्षीभूतब्रह्मनिष्ठत्वावश्यंभावात्। निर्धर्मकत्वश्रुतेः विहितेतर-वैषम्यनैर्घृण्यादिहेयधर्मविषयत्वेन अबाधकत्वाच्च। नृशृङ्गादेरपि स्वरूपेण त्रिकालसर्वदेशीयनिषेधप्रतियोगित्वरूपधर्मवत्त्वेन तत्र साध्यप्रसिद्धिरित्युक्तेरेवासंभवाच्च। ज्ञेयत्वाभिधेयत्वरूपधर्माणां धर्मिग्राहकमानेन केवलान्वयितया सिद्धानामत्रापि सत्त्वावश्यंभावाच्च। प्रागभावप्रतियोगित्वप्रध्वंसप्रतियोगित्वादेरिव ज्ञेयत्वादीनां धर्मिरूप-सत्त्वनिरपेक्षत्वोपपत्तेश्च। प्रागभावप्रतियोगिनोऽन्यदा सत्त्वेऽपि तत्प्रति-योगित्वरूपसत्त्वकाले स्वरूपेणासत्त्वस्य सर्वानुभवसिद्धत्वाच्च। स्वरूपेण सार्वत्रिकत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगिनः नृशृङ्गादेः शृङ्गादि-पदानभिधेयत्वेन गवि नृशङ्गं नास्तीत्यादिव्यवहारे गोशृङ्गादिव्यावृत्त्यर्थं नृशशपदाद्यनुपादानप्रसङ्गात्। अन्ततो दूरे गत्वा निर्धर्मकत्वस्यापि धर्मत्वेन तस्यापि श्रुत्या निषेधे श्रुतेर्व्याहतभाषित्वेन अप्रामाण्यापत्तेः, धर्मस्वरूपसत्त्वापत्तेश्च। यद्यपि अभावाभावस्य सत्त्वनियमः नृशृङ्गाद्यर्थ एव व्यभिचारीति परस्य वचनावकाश इति। तथापि वस्तुतो न व्यभिचारः। घटवति भूतले घटाभावो नास्तीतिवत् नृशृङ्गात्यन्ता-भावाभावस्य अप्रमितेः। धर्मिग्राहकमानेन स्वरूपेण नृशृङ्गाद्यन्ताभावस्य सार्वत्रिकत्वेनैव सिद्धेः।

अयमत्र निर्गलितोऽर्थः। यस्याभावस्य प्रतियोगी स्वरूपेण प्रमितः तत्रैव तत्प्रतियोगिकाभावाभाव एव तादृशप्रतियोगिरूपत्वात् सन्निति।

अत एव पटादिप्रतियोगिकाभावाभावः तत्प्रध्वंसाभावश्च प्रतियोगिरूप एवेति वैशेषिकादीनामनभ्युपगमः तादृशघटात्यन्ताभावाभावोऽपि प्रतियोगिस्वरूप एवेति च ।

१५. तत्त्वमसिवाक्ये लक्षणाविचारः

नन्वेवमपि तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थनिष्ठवेदान्तेषु तत् त्वमादिपदानां चिन्मात्रे लक्षणास्वीकारो दुर्वारः । तत्-त्वमादिपदार्थानां विशिष्टाना-मुपहितानां वा चैतन्यानां परस्परमभेदस्य भेदग्राहिप्रत्यक्षादि-प्रमाणविरुद्धत्वेन मुख्यार्थाभेदरूपान्वयानुपपत्तिसत्त्वादिति चेन्न । अपौरुषेयत्वेनासंभावितदोषतया निश्चितप्रमाणभावेन त्वद्रीत्या तत्त्वावेदकेन तत्त्वमस्यादिवाक्येन विशिष्टानामुपहितानां वा चैतन्यानामन्योन्याभेदे बोध्यमाने संभावितदोषतया निश्चितप्रमाणभावे अतत्त्वावेदकप्रत्यक्षादेरपरिपन्थित्वेन लक्षणाकल्पकत्वानुपपत्तेः ।

किञ्च तत्त्वमसि अयमात्मा ब्रह्म सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं नित्यं तत्त्वमेव तत् इत्यादौ तत् त्वमादिपदानां लक्षणास्वीकार एवायुक्तः । तेषां सर्वनामत्वेन सर्वाभिधानसमर्थत्वात् । न हि चिन्मात्रं सर्वान्तर्गतं नेत्यस्ति । अतः सर्वादीनि सर्वनामानीति भगवता पाणिनिना तत्तच्छब्दसामर्थ्यावधारणे समर्थेन अभियुक्ततमेन सर्वादिगणपठितानां सर्वनामानीति महती अन्वर्थकसंज्ञा कृता ।

एतेन मुख्यार्थानुपपत्तिः न लक्षणाबीजम् । यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ बहुक्षीरेत्यादिलौकिकार्थवादे वायुक्षेपिष्ठेत्यादिवैदिकार्थवादे च तदभावात् । किन्तु तात्पर्यानुपपत्तिरेव तत्र बीजम् । सार्वत्रिकत्वात् । क्वचिदन्वयानुपपत्तिः क्वचित्तात्पर्यानुपपत्तिरित्यभ्युपगमे अननुगमात् गौरवाच्च इति निरस्तम् ।

मुख्यार्थान्वयानुपपत्तेरेव सर्वत्र लक्षणाबीजत्वात्। यष्टीः प्रवेशयेत्यादावपि भोजनादिकर्तृत्वेन प्रवृत्तानां प्रवेशान्वयानुपपत्तेः सत्त्वात् बहुक्षीरेत्यादिवाक्ये वायुक्षेपिष्ठत्वादिवाक्ये च मुख्यार्थ-संसर्गातिरिक्तप्राशास्त्यलक्षकत्वाङ्गीकारात्। न हि गुणवत्त्वेन दोषित्वेन वा सङ्कीर्तितत्वातिरिक्तं प्राशास्त्यमप्राशास्त्यं वा किञ्चिदस्ति।

किञ्च अपौरुषेये वेदे तत्प्रतीतीच्छया उच्चरितत्वरूप-तात्पर्यासंभवः। संभवे वा तादृशतात्पर्यस्य तच्छब्दार्थभूतवाक्यार्थ-प्रतीतिं विनाऽनुदयात्, अननुसंहितोपाधेरुपहितप्रत्ययायोगात्। तत्प्रतीतिश्च न प्रत्यभिज्ञानादिना। वाक्यार्थस्यापूर्वत्वात्। श्रुत्यैव तत्प्रतीत्युपगमे अन्योन्याश्रयात्। तात्पर्यानुपपत्तिप्रतिसन्धानं विना लक्षणाकल्पनस्यैवाभावेन ततः पूर्वं वाक्यस्य विवक्षितार्थप्रत्यायने असामर्थ्यात्। अत एव तत्प्रतीतिप्रयोजनकत्वरूपतात्पर्यानुपपत्ति-स्तद्बीजमिति निरस्तम्। प्राप्तपदार्थमात्रेण तात्पर्यायोगाच्च।

नन्वेवं वाक्यार्थघटितशरीरस्य तात्पर्यस्य निश्चयाय उपक्रमादि-लिङ्गानुसरणमेव न स्यादिति चेन्न। यत्र वाक्यादेव नानावाक्यार्थोप-स्थितिः तत्र अयमेव वाक्यार्थो नान्य इत्यवधारणोपयुक्ततात्पर्यनिर्णयाय उपक्रमादिलिङ्गानुसरणात्। प्रकृते च लक्षणाकल्पनातः पूर्वं विवक्षितपदार्थोपस्थितेरेवाभावेन विवक्षितवाक्यार्थाप्रतीत्या तद्गर्भित-मूर्तितात्पर्योपस्थित्यभावेन तदनुपपत्तिरूपलक्षणाकल्पकस्यैवानव-तारात्।

किञ्च सर्वशब्दावाच्यं ब्रह्मेति वादे लक्षणापि न स्यात्। सर्वशब्दावाच्यस्य लक्षणायोगात्। तथाहि किमस्य लक्ष्यमिति प्रश्ने

अवाच्ये लक्षकमेव पदान्तरं प्रयोक्तव्यम्। तत्रापि किमस्य लक्ष्यमिति प्रश्नापर्यवसानात्[१] स्यादनवस्था।

ननु सर्वशब्दवाच्यं ब्रह्मेति मतेऽपि एष दोषः समः वाचकपदप्रयोगेऽपि किमस्य वाच्यमिति प्रश्नापर्यवसानेन अनवस्थापातात्।

तथाहि वाचकपदस्यापि गृहीतसंबन्धस्यैव बोधकत्वात् सम्बन्धग्रहस्य सम्बन्धिग्रहाधीनत्वात् सम्बन्धिनश्च ब्रह्मणो वेदैकसमधिगम्यत्वात् शब्दान्तरेणैव तद्ग्रहः। तत्राप्येवं तत्राप्येवमिति। इति चेन्न।

वैदिकपदानां वाक्यतुल्यतया सङ्गतिग्रहानपेक्षत्वात्। यथोक्तं श्रोतियंश्छन्दोऽधीते वाक्यार्थे पदप्रयोग इति। न चैवं परेणाभ्युपगन्तुं शक्यम्। तथा सति ब्रह्मणोऽवयवशक्तिविषयत्वापत्तेः। अखण्डार्थत्वापत्तेश्च।

किञ्च निर्गुणावाच्यादिपदानां सगुणं ब्रह्म न वाच्यमिति शुद्धस्यैव तद्वाच्यत्वसिद्धिः।

नन्ववाच्यादिशब्दाः समासरूपाः। लक्ष्यादिशब्दास्तु यौगिकाः। उभयेषामपि वाक्यतुल्यत्वात् न वाचकतेति चेन्न। अन्विताभिधानपक्षे तेषामपि वाचकत्वात्। अभिहितान्वयपक्षे वाक्य एवाभिहितान्वयस्वीकारेण प्रकृतिप्रत्यययोरन्विताभिधायित्वात् समासे पदार्थसंसर्गस्य यौगिके प्रकृतिप्रत्ययार्थसंसर्गस्य वानभिधेयत्वेऽपि पदार्थस्य प्रत्ययार्थस्य च वाच्यत्वेन तदर्थस्य ब्रह्मणो वाच्यत्वापरिहाराच्च।

---

१. प्रश्नापर्यवसानादनवस्था इति पाठः

यदि च ब्रह्म न पदार्थः किन्तु पदार्थसंसर्गरूपं तर्हि सखण्डं स्यात्। यदि त्ववाच्यमित्यादौ पदद्वयादिकं न स्वार्थसंसर्गादिपरं किन्तु ब्रह्ममात्रलक्षकं तर्हि न तेनावाच्यत्वादिसिद्धिः।

किञ्च अवाच्यपदेन ब्रह्मोच्यते चेद्वाच्यत्वसिद्धिः। नापि तेनापि लक्ष्यते। अवाच्यरूपमुख्यार्थस्यान्यस्याभावात्। भावे वा ब्रह्म नावाच्यम्। किन्तु तीरवदवाच्यरूपमुख्यार्थसंबन्धिमात्रमिति स्यात्। मुख्यार्थहीनस्यापि ब्रह्मलक्षकत्वे घटशब्दोऽपि घटलक्षकः स्यात्। एवं निर्विशेषं स्वप्रकाशं परमार्थसदित्यादिशब्दैः ब्रह्म उच्यत इति वाच्यत्वसिद्धिः। नापि तैरपि लक्ष्यते। निर्विशेषस्वप्रकाशादिरूप-मुख्यार्थस्यान्यस्याभावात्। एवं लक्ष्यशब्देन ब्रह्मोच्यते चेत् वाच्यत्वसिद्धिः। लक्ष्यते चेल्लक्ष्यत्वहानिः। गङ्गाशब्दवाच्यस्यागङ्गात्व-वल्लक्ष्यपदलक्ष्यस्यालक्ष्यत्वात्।

किञ्चैवं त्वदभिमतब्रह्मणः शक्यलक्ष्यपदार्थबहिर्भावः स्यात्। अपिच ब्रह्मणः सत्यज्ञानादिपदलक्ष्यत्वे नदीपदलक्ष्यस्य तीरस्य अनदीत्ववत् अस्य असत्यत्वानानन्दत्वसान्तत्वादिकं स्यादिति शून्यवादापत्तिः। मुक्तिश्चापुमर्था स्यात्। आनन्दानुभवाभावात्।

ननु नदीपदेन नदीत्ववाचिना तदाश्रयव्यक्तेर्न लक्षणा, किन्तु तदाश्रयव्यक्तिसंबन्धिनः तीरस्येति तस्यानदीत्वं युक्तम्। इह तु सन् घट इत्यादाविव सत्तादिजातिवाचिभिः सत्यादिशब्दैः तदाश्रयव्यक्तेरेव लक्षणा। एवञ्च सत्त्वशब्दसम्बन्धस्याशाब्दत्वेऽपि तीरस्य नद्येव ब्रह्मणोऽपि घटस्येव सत्तया संबन्धः सिध्यति। मुख्यार्थसम्बन्धे लक्षणायोगात्। जातिव्यक्त्योश्च तादात्म्यसंबन्धात्। उक्तं हि "सत्त्वादीनां हि जातीनां व्यक्तितादात्म्यदर्शनात्। लक्ष्यव्यक्तिरपि ब्रह्म

सत्त्वादि न जहाति नः" इति चेत्। न। व्यक्तिः शब्दार्थ इति मते सद्व्यक्तितोऽन्यस्यैव लक्षणीयत्वेन ब्रह्मणः सत्त्वासिद्धेः।

ननु गङ्गाशब्दे जहल्लक्षणा, सत्यानन्दादिशब्देषु तु जात्यंशत्यागे[1] व्यक्त्यंशात्यागात् जहदजहल्लक्षणेति असत्त्वानानन्दत्वापत्तिर्नेति चेन्न सत्त्वानन्दत्वादिजातेरसत्त्वात्, तद्व्यक्त्योः सदानन्दव्यक्तित्वासिद्धेः। तत्सत्त्वस्य चौपनिषदे ब्रह्मणि शब्दादन्येनासिद्धेः। सत्वानन्दत्वादि-धर्मसम्बन्धस्य ब्रह्मणि श्रुत्या अबोधनात्। तत्सम्बन्धस्य श्रुत्या अवबोधने च अखण्डार्थत्वक्षतेः।

किञ्च अनारोपितस्य धर्मिसमसत्ताकस्यैव सत्वानन्दत्वादेः धर्मस्य स्वाश्रयसद्रूपत्वानन्दरूपत्वाद्यापादकत्वं वाच्यम्। अन्यथा अतथा-भूतस्यापि सत्त्वस्य वह्नित्वादेश्च घटादौ गुञ्जापुञ्जादौ चाविशिष्टतया तस्यापि पारमार्थिकसद्रूपत्ववह्न्यादिरूपत्वापत्तेः। जातिः शब्दार्थ इति मतेऽपि सन् घट इत्यादावपि शब्दे सत्त्ववैशिष्ट्याप्रतीतेः। लक्षणाहेतुत्वेन प्रतीतेश्च। इहापि सत्त्वेन तत् विशिष्टार्थम् इदन्त्वखण्डार्थमिति विभागायोगेन विभागार्थं सन् घट इत्यादितो विशेषेण सत्यादिशब्दानां लक्षकत्वार्थं च गङ्गायां घोष इत्यादाविव जात्याश्रयव्यक्तिसंबन्धत्वेनैव लक्षणीयत्वेन सद्रूपत्वासिद्धेः। जातिविशिष्टा व्यक्तिः शब्दार्थ इति पक्षेऽपि विशिष्टस्यापदार्थान्तरत्वे विशिष्टशक्तेनैव सत्यदिपदेन विशेष्यभूतब्रह्मोपस्थितिसंभवेन तदर्थं लक्षणास्वीकारवैयर्थ्यम्।

पदार्थान्तरत्वे च लक्ष्यब्रह्मणोऽसद्रूपत्वापत्तितादवस्थ्यम्। विशेष्यमात्रोपस्थित्यर्थं लक्षणेति चेन्न शब्दवृत्तेः सप्रकारकज्ञान-जनकत्वस्वाभाव्यात्।

---

१ त्यागेऽपि

किञ्च वृत्तिविषयस्योपस्थितिं विना इदंपदमत्रार्थे शक्तमिति वा इदं पदमस्यार्थस्य लक्षकमिति तदवधारणासंभवात् तदर्थं लक्षणीयार्थोपस्थितेरावश्यकत्वात् निर्विशेषाखण्डब्रह्मचैतन्यरूपार्थस्य च शब्दैकसमधिगम्यत्वेन तस्य शब्दान्यमानेन उपस्थित्ययोगात् तेनैव तस्योपस्थितिरुपेया । एवञ्चान्योन्याश्रयः ।

एतेन अत्रायं पुरुषः स्वयञ्ज्योतिरिति श्रुतेः आत्मनः स्वप्रकाशत्वेन नित्यसिद्धतया न तस्य लक्षणावृत्तिविषयत्वावधारणार्थं शब्देन तदन्येन वा उपस्थितिरपेक्षणीयैवेति निरस्तम् । अत्रायमिति श्रुत्या विशिष्टोपहितचैतन्य एव स्वप्रकाशकत्वावेदनेन त्वदभिमताप्रामाणिकाखण्डचैतन्यस्योक्तरीत्या अनुपस्थितत्वेन तत्र तया स्वप्रकाशत्वाप्रत्यायनात् । तादृशस्वतःसिद्धे निर्विकल्पकत्वेन इदंपदमस्य लक्षकमिति लक्षणाग्रहप्रसङ्ग[१]त्वायोगात् । श्रुतितन्मीमांसयोरनारंभणीयत्वप्रसङ्गाच्च । मोक्षसाधनतत्साक्षात्काराश्रयश्रवणाद्युपायाननुसरणप्रसङ्गाच्च । न हि प्रमाणं किमपि स्वविषये प्रवर्तमानं तत्राबाधितधर्मपुरस्कारं विना प्रवर्तमानं दृष्टचरम्, अभ्युपगमार्हं वा, स्वभावव्याकोपापत्तेः । न च प्रत्यक्षमेव तथाविधमस्ति । अन्यथा निर्विकल्पकं ततो न स्यादिति वाच्यम् । निर्विकल्पकं विना अनुपपत्त्यभावेन प्रत्यक्षस्यापि सप्रकारकज्ञानैकफलकत्वोपगमात् । जन्यविशिष्टज्ञानत्वस्य स्मृतावेव व्यभिचारेण जन्यविशेषणज्ञानस्य जन्यविशिष्टज्ञानं प्रति कारणत्वे प्रमाणत्वायोगात् । योगे वा पूर्वपूर्वानुभवजनितसंस्कारापादितस्मृत्यैव तत्तद्विशिष्टज्ञानस्यैव उपपन्नत्वेन तदर्थं निर्विकल्पकानपेक्षणात् । पूर्वानुपस्थितस्यापि

---

१. प्रसञ्जकत्वायोगात् इति भाव्यमिति भाति ।

अभावत्वप्रतियोगित्वादेः प्रकारत्वदर्शनेन तन्निर्वाहस्य तन्त्रे अन्यत्रापि विशिष्टज्ञाने क्लृप्तादृष्टविशेषेणैवोपपत्तेश्चेत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या ।

न च 'अविद्यास्तमयो मोक्षः सा संसार उदाहृत' इति मदभ्युपगताविद्यानिवृत्तिरूपमोक्षफलकापरोक्षवृत्तिरवश्यमभ्युपेया, तदुपायत्वेन श्रवणादिकं च अतो न तद्वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । त्वन्नये अज्ञानस्य ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वेन तन्निवृत्त्यर्थं तादृशवृत्तेरनपेक्षणात् । ज्ञानस्वरूपत्वेन त्वदभ्युपगतब्रह्मणोऽनाद्यनन्तत्वेन उपायनिरपेक्षत्वात् । न च केवलस्य चैतन्यस्य अज्ञानसाधनत्वेन अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य तदुपारूढचैतन्यस्य वा अज्ञानविरोधित्वोपगमात् तादृशवृत्त्यर्थं श्रवणादिकमनुसरणीयमिति वाच्यम् । अज्ञानसाधनत्वेन अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धस्वरूपचैतन्यस्य तन्निवृत्तौ स्वरूपायोग्यत्वेन [१]तन्निवृत्तौ अवच्छेदकतया वृत्तेरनभ्युपेयत्वात् ।

किञ्च अज्ञानसमानविषयमेव ज्ञानं तद्विरोधि इत्यवश्यमुपेयम् । घटज्ञानेन पटाज्ञानानिवृत्तेः । न हि स्वरूपचैतन्यस्य अज्ञानसमानविषयत्वं त्वन्नयेऽस्ति । विरोधेन तदनङ्गीकारात् । निर्विशेषाखण्डचैतन्यं हि त्वन्नये अज्ञानविषयः । न हि तत् स्वविषयो भवितुमर्हति । किञ्च न काचन वृत्तिश्चैतन्ये अज्ञाननिवर्तकतावच्छेदकतया उपेया । अतिप्रसङ्गस्योक्तत्वात् । किन्त्वज्ञानसमानविषयकवृत्तिः । तथाच अज्ञानसमानविषयकापरोक्षवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यत्वं वा तादृशवृत्त्युपारूढचैतन्यत्वं वा तन्निवर्तकतावच्छेदकमित्यापन्नम् । तत्र प्रथमोपस्थितत्वेन आवश्यकत्वाल्लाघवाच्च तादृशवृत्तित्वमेव निवर्तकतावच्छेदकमस्तु न तूक्तम्, गौरवात् । चरमोपस्थितत्वेन अनावश्यकत्वाच्च । एवं च वृत्तेरेवाज्ञानविरोधिता । धर्मादिकं जानामीत्यनुभवेन च

---

१ तन्निवर्तकतावच्छेदकतया इति पाठः

ज्ञानरूपत्वाङ्गीकारो युक्तः। न तु त्वया चिन्मात्रत्वेन व्यवह्रियमाणस्य अतथात्वात्। किञ्च वह्न्यादीनामपि समसत्ताकवह्नित्वविशिष्ट-स्पर्शादिधर्मत्वेनैव वह्न्यादिरूपत्वं दाहाद्यर्थक्रियाकारित्वं च दृष्टमिति त्वदभिमतब्रह्मचैतन्यस्यापि तथाविधज्ञानत्वानन्दत्वनित्यानित्यादि-मत्त्वेनैव सद्रूपत्वज्ञानरूपत्वादिकम्, तथाविधार्थक्रियाकारित्वं च स्वीकारार्हम्। न हि त्वदभिमतब्रह्मचैतन्यं तथेति न ततोऽज्ञान-रूपार्थक्रिया स्यात्। तदुक्तम्—'न ह्यारोपितो वह्निर्दहति पचति वेति।'

एतेनैव जीवनसाधनत्वेन जीवनसाधनयावनालान्नस्यैव तैलपेषण-सहकारेण मृतिहेतुत्वात्[१] तादृशवृत्तिविनाकृतचैतन्यस्यैव अज्ञान-साधकत्वेन सिद्धस्य तादृशवृत्तिसहकारेण तन्निवृत्तिहेतुत्वमुपपत्स्यते इति प्रत्यूढम्। चैतन्यस्याज्ञानसाधकत्वेन अज्ञानसमानविषयत्वराहित्येन वा अज्ञाननिवृत्तिं प्रति स्वरूपायोग्यत्वस्य उक्तत्वात्। स्वतन्त्रान्वय-व्यतिरेकस्य अज्ञानसमानविषयत्वस्य च वृत्तावेव दर्शनेन तस्या एव तद्विरोधित्वाभ्युपगमौचित्याच्च। न [२]त्वन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकिणः चैतन्यस्य तद्विरोधित्वम्। साधकत्वं वा दृढत्वदण्डदार्ढ्ययोरिव उद्भूतरूपवत्तैजसस्तेजोगतोद्भूतत्वस्येव विनिगमनाविरहेण चैतन्यव-वृत्तेरपि तन्निवर्तकत्वापत्तेश्च। न चेष्टापत्तिः। तत्त्वज्ञानस्यैव अज्ञानविरोधित्वस्वीकारात्। न हि वृत्तिर्ज्ञानमिति त्वदभ्युपगमः।

वस्तुतस्तु वृत्तिरेव अज्ञानविरोधिनीति स्वीकारो युक्तः, अज्ञानसमानविषयत्वात् स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकानुविधानाच्च इत्युक्तम्। युक्तं च तत्तथा। तादृशवृत्तित्वस्य प्रथमोपस्थितत्वात् लघुत्वाच्चेति। तस्मान्मानान्तरकृतोपस्थितिरेव लक्षणावृत्तिग्रहणोपयोगिनी। स्वतः

---

१ हेतुत्ववत् इति पाठः   २ न ह्यन्यथासिद्ध इति पाठः

सिद्धेः तद्ग्रहोपयोगित्वे श्रुतितन्मीमांसयोः श्रवणाद्यनुसरणस्य च वैयर्थ्यमिति स्थितम्।

एतेन अनावृतचैतन्यमेवाज्ञानविरोधि, श्रवणादिजन्यापरोक्षवृत्तिश्च अज्ञानगतावरणशक्तिव्यावृत्तौ उपयुज्यते इति परास्तम्। उक्त-दोषानतिवृत्तेः। स्वप्रकाशत्वेन नित्यसिद्धब्रह्मचैतन्ये आवरणायोगाच्च। अन्यथा जगदान्ध्यप्रसङ्गात्। ज्ञानांशस्यापि स्वप्रकाशत्वेन नित्यसिद्धब्रह्मचैतन्याभिन्नत्वेन आवरणासंभवात्। सच्चिदानन्दात्म-स्वरूपस्य ब्रह्मणः अखण्डैकरसत्वेन निरंशत्वान्निर्भेदत्वाच्च। यथावदधिष्ठाने स्फुरति सति तत्र तदारोपायोगात्। चैतन्यान्यस्य सर्वस्य जडत्वेन आरोपयितृत्वायोगाच्च। अत एवानात्ममात्रमात्मन्यारोपित-मित्यपास्तम्। यथावत् स्फुरत्यधिष्ठाने तत्र भासमानस्य अनारोपितत्वनियमाच्च। न हि शुक्तितत्वसाक्षात्कारदशायां तत्र भासमानं शुक्तित्वादिकमारोपितम्। तस्मादखण्डब्रह्मचैतन्यस्य स्वप्रकाशत्वेन नित्यसिद्धत्वं न लक्षणावृत्तिग्रहोपयोगि। मानान्तर-कृतोपस्थितेश्च प्रकारत्वनियमेन तत्प्रकारीभूतधर्मपुरस्कारेणैव शक्तिग्रहवल्लक्षणाग्रहो वाच्यः। तद्धर्मपुरस्कारेण गृहीता च लक्षणा तेनैव रूपेण लक्ष्यार्थस्मृतिहेतुरिति निर्विकल्पकरूपलक्ष्यार्थोपस्थित्यर्थं परस्य लक्षणाङ्गीकारः सर्वथाऽनुपपन्न इति स्थितिः॥

किञ्च शब्दवृत्तिर्हि शब्दार्थयोः सम्बन्धरूपा। संबन्धग्रहश्च सम्बन्धितावच्छेदकरूपेण सम्बन्धिद्वयोपस्थितिसाध्य एव दृष्टः। तत्र च पदमेकं सम्बन्धि, पदार्थश्च अपरसंबन्धी, तयोः पदं यथातथा ज्ञातं सम्बन्धितावच्छेदकप्रकारिकामेव स्वसम्बन्धिविषयिणीं स्मृतिं जनयति। हस्तिपकादौ तथा दर्शनात्। येन रूपेण सम्बन्धी अर्थः पदेन स्मारितः स तेनैव रूपेण शाब्दबोधे अन्वयप्रतियोगितया भासते इति कथं

लक्षणावृत्तिविषयत्वेऽपि ब्रह्मणः निष्प्रकारकबोधविषयत्वमिति इति न जानीमः। तथाच परस्य लक्षणाङ्गीकारः शक्तौ प्रद्वेषमात्रनिबन्धनः, निर्विकल्पकोपस्थित्यर्थं लक्षणाङ्गीकार इति तु मनोरथमात्रम्।

किञ्च नित्यो घटः नीलमुत्पलमित्यादिशब्दस्थले लक्षणां विनैव यथा तत्तत्पदोपस्थिततत्तद्धर्मोपलक्षिततत्तद्धर्म्यभेदान्वयः यथा वा घटे रूपमित्यादौ प्रत्यक्षेण शब्देन वा घटत्वोपलक्षिते वा रूपेऽन्वयः तथा लक्षणां विनैव सत्यज्ञानादिपदार्थनिष्ठवाक्ये च सत्यज्ञानादिपदैः तत् त्वमादिपदैश्च सत्यत्वादिधर्मोपलक्षितब्रह्मचैतन्यजीवचैतन्यरूपधर्म-भेदान्वयश्चास्तु। किं तदर्थधर्ममात्रत्वलक्षणास्वीकारेण कृत्यमस्ति। न चैवं गौरश्व इत्यादौ अगोत्वाद्युपलक्षितधर्म्यभेदः किं न स्यात्। भेदग्राहिप्रत्यक्षे प्रत्यक्षविरोधात् तत्र तयोर्भेदान्वय इति चेन्न। तत्त्वमस्यादावपि तत एव नाभेदान्वय इति तुल्यम्। तत्रेव अत्रापि लक्षणाभावप्रसङ्गात्। तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य सिद्धप्रमाणभावस्य प्रामाण्यनिर्वाहाय लक्षणाकल्पनमावश्यकम्, तस्य तु न तथा अप्रमाणत्वादिति चेन्न। लक्षणान्तरं विनैव उक्तरीत्या प्रामाण्यनिर्वाहात्। न चैवं सिद्धप्रमाणभावे यजमानः प्रस्तर इत्यादौ सोमेन यजेत इत्यादौ च प्रामाण्यनिर्वाहार्थं लक्षणाकल्पनं न स्यात्। त्वदुक्तरीत्यैव तत्त्वमस्यादिवाक्य इवाभेदान्वयसम्भवादिति वाच्यम्। संभावित-दोषतया प्रत्यक्षं प्रमाणमितिवदतस्तवैतद्दोषप्रसरात्। प्रत्यक्षस्याप्रामाण्ये तद्विरोधस्याप्रामाण्यानापादकत्वेन गौरश्व इत्यादेरपि तत्त्वमस्यादि-वाक्यवत् तत्त्वावेदकत्वेन प्रामाण्यापाताच्च तत्त्वमस्यादिवाक्य इव अत्रापि धर्मिस्वरूपमात्रे लक्षणास्वीकारापत्तेश्च।

एतेन नित्यो घटः द्रव्यं घटः नीलमुत्पलमित्यादावपि पदार्थता-वच्छेदकविनाकृततदाश्रयभूतपदार्थमात्रभेदान्वये तद्गतानित्यादि-

पदानामपि तत्र लक्षणा स्वीकार्यैव। अन्यथा नित्यत्वघटत्वादि-
विशिष्टान्वयापत्त्या तदप्रामाण्यप्रसङ्गात्। अनित्यत्वद्रव्यत्वघटत्वादि-
धर्माणामभेदान्वयस्य भेदग्राहिप्रत्यक्षबाधितत्वादित्यपास्तम्। तत्र
अनित्यत्वघटत्वादिपदार्थतावच्छेदकधर्माणामुपसर्जनतया तत्तत्पदार्था-
न्वितत्वेन आकांक्षाविरहादेव इतरानन्वयात् विशिष्टाभेदान्वयोऽप्रसक्तः।
स्वातन्त्र्येण पदार्थोपस्थितेरेव अन्वयबोधौपयिकाकांक्षाहेतुत्वेन
तदभावादेव तत्तत्पदार्थोपसर्जनीभूतानित्यत्वादिधर्माणामाकाङ्क्षा-
विरहात् पदार्थानां च प्रधानतया तादृशोपस्थितिसत्त्वेन आकांक्षासंभवेन
परस्पराभेदान्वयस्य लक्षणां विनैवोपपत्तेः। अत एव नित्यो घट इत्यादौ
नित्यत्वान्वयप्रयोजकाकांक्षाहेतुत्वेन स्वातन्त्र्येणोपस्थित्यर्थं घटपदस्य
घटत्वे लक्षणामुररीकुर्वते। तथा पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति
इत्यत्रापि कपालशब्दस्य तदधिष्ठाने लक्षणा।

अपि च तत्त्वमसीत्यादौ तत्त्वंपदमुख्यार्थयोः विशिष्टयोरुपहित-
योर्वा जीवेश्वरचैतन्ययोरभेदान्वयस्य प्रत्यक्षादिना बाधितत्वेऽपि न
विशिष्टयोरनुपहितयोर्वा तदर्थभूतजीवेश्वरचैतन्ययोरभेदान्वयाय
लक्षणास्वीकारो युक्तः। लोके यत्र यत्र स्वीकृतप्रमाणभावे वाक्ये
तत्प्रामाण्यनिर्वाहाय तत्पदस्य तत्पदार्थसदृशप्रत्यक्षादिप्रमाणबाधितमर्थं
परित्यज्य सा वृत्तिः स्वीकारार्हा। लोके सिंहस्त्वमसि देवदत्तेत्यादिवाक्ये
प्रामाण्यनिर्वाहाय सिंहशब्दस्य सिंहसदृशेऽभियुक्तैर्गौणी वृत्तिरेव
स्वीकृतेति वेदेऽपि तत्त्वमसीत्यादिवाक्येऽपि तत्समानाकारे
प्रमाणबाधितमर्थं परित्यज्य प्रामाण्यनिर्वाहाय तत्पदस्य तत्पदार्थसदृश
एवार्थे गौणी वृत्तिरेवोपेया तथा दर्शनात्। कल्पनायाः
दर्शनानुसारित्वात्। न तु लक्षणा अतथात्वात्। पदद्वयलक्षणापेक्षया
तत्पदे प्रथमोपस्थिते एकस्मिन्नेव गौण्याः वृत्तेः स्वीकारे लाघवाच्च। न च

गौणीवृत्तिरपि लक्षणावृत्त्यन्तर्गतेति तामङ्गीकृत्य तन्न्यक्कारः कथं न व्याहत इति वाच्यम्। गौण्या लक्षणातो भेदस्य अन्यत्र व्यवस्थापनात्। तस्याः लक्षणान्तर्गतत्वेऽपि उक्तगौरवतादवस्थ्यात्। परेण पदद्वयेऽपि लक्षणास्वीकारात्। न च विनिगमनाविरहादेव पदद्वये लक्षणा समायातीति वाच्यम्। प्रथमोपस्थितेरेव विनिगमकत्वात्। न च वाक्यान्तरे त्वंपदस्य प्रथमं श्रुतत्वात् तथापि पदद्वयलक्षणा दुर्वारेति वाच्यम्। भावानवबोधात्। सर्वस्मिन् वाक्ये एकस्मिन्नेव प्रथमोपस्थितत्वरूपविनिगमकमादाय लक्षणा स्वीकार्या। न तु द्वितीयादिपदेऽपि। बहुगौरवात्। प्रथमोपस्थितैकपदलक्षणाश्रयणेनैव त्वदभिमताखण्डब्रह्मज्ञानसिद्धेः द्वितीयादिपदलक्षणानर्थक्याच्च। तादृशं पदं क्वचित् तत् पदम्, क्वचित् त्वंपदम्, क्वचिच्च अन्यदेवेति अन्यदेतदिति द्वितीयादिशब्दानामध्ययनविध्यापादितपुरुषार्थपर्यवसायित्वस्य हुंफडादिशब्दानामिव दृष्टार्थत्वेन वा सगुणवाक्यानामिवोपासनार्थत्वेन उपपत्तेश्च।

एतेन अर्थवादगतानां पदानां अध्ययनविध्यापादितपुरुषार्थपर्यवसायित्वनिर्वाहाय दृष्टार्थत्वे संभवति अदृष्टार्थत्वाश्रयणायोगात् विध्यपेक्षितप्राशस्त्यसमर्पणद्वारेणैव पुरुषार्थपर्यवसायित्वं वाच्यम्। प्राशस्त्यं च न तन्मुख्यार्थ इति तस्य लक्षणयैव तदर्थत्वं वाच्यम्। तथाच प्राशस्त्यसमर्पणार्थं यथा तद्गतानां सर्वेषामपि लक्षणाश्रयणं बलादापतितम्। यथैव ज्ञेयब्रह्मपरवेदान्तगतानां सर्वेषां पदानां विनैव न्यायेन अविद्यानिवृत्तिलक्षणमोक्षप्रयोजनकनिर्विशेषब्रह्मज्ञानार्थं लक्षणाश्रयणमापतितमिति निरस्तम्।

अर्थवादेऽपि प्रथमोपस्थितत्वरूपनियामकसत्त्वेन तादृशस्यैव पदस्य प्राशस्त्ये लक्षणाभ्युपगमात्। तदितरपदानां प्राशस्त्यलक्षणा-

कल्पनोपयोगिगुणोपस्थापकत्वेन पुरुषार्थपर्यवसायित्वनिर्वाहाच्च, दृष्टान्तस्यैव असंप्रतिपत्तेः। अन्यथा 'किञ्चिदेव पदं स्तौति' इत्यादिवार्तिकविरोधात्। न चैवं वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यादौ वायुपदस्यैव प्राशस्त्यलक्षकत्वापत्त्या वायुदेवता प्रशस्ता इति वाक्यार्थलाभो न स्यादिति वाच्यम्। लक्षणया प्राशस्त्यस्येव शक्त्या वायुपदेनैव वायोरुपस्थितिसंभवात्। न चैवं युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः। गङ्गायां मीनघोषावित्यत्रेव एवंविधवाक्येऽपि तात्पर्यसत्त्वेन युगपद्वृत्तिद्वयाश्रयणोपपत्तेः। तात्पर्यरहितस्थल एव युगपद्वृत्तिद्वयाश्रयणस्य दोषत्वात्। न च गङ्गायां मीनघोषावित्यत्रापि गङ्गापदेन अजहत्स्वार्थलक्षणया गङ्गातीरयोरुभयोरपि उपस्थितिसंभवात् न तदर्थं विरुद्धवृत्तिद्वयाश्रयणमिति वाच्यम्। तथा सति शक्यलक्ष्यार्थोभयसाधारणधर्मप्रकारकप्रतीत्यापत्त्या गङ्गायां मीनस्तीरे च घोष इति वाक्यार्थासिद्धिप्रसङ्गात्। अत एव काकेभ्यो दधिरक्ष्यतामिति वाक्यात् दध्युपघातकेभ्यो दधिरक्ष्यतामित्येव तदुपघातकत्वरूपसामान्यधर्मप्रकारिकैव वाक्यार्थप्रतीतिः न तु काकत्वादितद्धर्मप्रकारिका।

यद्यपि लंबकर्णमानयेत्यादौ अजहत्स्वार्थलक्षणास्थलेऽपि लम्बकर्णत्वादिधर्मप्रकारिका प्रतीतिरस्ति। तथापि तस्य वृत्तिविशेषत्वात् तत्र भिन्नैव व्युत्पत्तिः। यथा घटादिपदवत्पदत्वाविशेषेऽपि नानार्थत्वाभावेऽपि सर्वनामसु भिन्नैव व्युत्पत्तिस्तद्वत्। न हि काकेभ्यो दधिरक्ष्यतामित्यादौ काकादिपदस्य समासवृत्तिनिष्ठत्वमस्ति। तव तत्रेव अत्रापि तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः समासवृत्तिः येन काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादौ वाच्यलक्ष्यार्थोभयसाधारणधर्मप्रकारकप्रतीतिर्न स्यात्। तथा च समासे भिन्नैव व्युत्पत्तिः। वाक्ये तु तद्विलक्षणैव व्युत्पत्तिरिति दिक्॥

किञ्च परमते ज्ञेयब्रह्मपरवेदान्तगतानां सर्वेषामपि पदानां लक्षणेति बहुगौरवम्। न चानेकपदानां प्रत्येकमनेकलक्षणाङ्गीकारस्य बहु गौरवदोषग्रस्तत्वेऽपि तावत्पदसमुदायात्मकवाक्ये एकस्या एव लक्षणाया आश्रयणात् नोक्तगौरवदोष इति वाच्यम्। उक्तरीत्या एकस्यैव पदस्य लक्षकत्वाश्रयणे लाघवात्। तावन्मात्रेण विवक्षितफलसिद्धेश्च।

किञ्च शक्यसंबन्धो हि लक्षणा न तु पदार्थान्तरम्। क्लृप्तहान्यापत्तेः। न हि वाक्यस्य पदवच्छक्तिः येन तत्सम्बन्धे लक्षणेति स्यात्। किञ्च शक्तिरूपमुख्यवृत्तित्वेन क्लृप्त एव पदे वृत्त्यन्तरकल्पनं न्याय्यम्। न अतथाभूतवाक्ये तत्कल्पनम्। अपि च ब्रह्मपरवेदान्तवाक्यानामनेकवेदान्तगतानामनन्तत्वात् तत्र तत्र नानालक्षणाश्रयणे उक्तगौरवतादवस्थ्यम्। तावद्वाक्यगता एकैव लक्षणेत्याश्रयणे च एतावद्वाक्यमस्यार्थस्य लक्षकमिति लक्षणावृत्तिग्रहाकारो वाच्यः। न हि तथाविधलक्षणाग्रहश्च तावद्वाक्यग्रहं विना भवितुमर्हतीति तदसंभवप्रयुक्तासंभवग्रासात् तथाविधलक्षणा-भ्युपगम एव दुष्करः। न हि नित्यसार्वज्ञं विना तावद्वाक्य-गोचरसमूहालंबनरूपानुभवो वा तन्मूलकतथाविधस्मृतिर्वा भवितु-मर्हति। किञ्च कस्यचित्पुरुषविशेषस्य तथाऽनुभवस्मृत्योः संभवेऽपि अर्वाचीनानामस्मदादीनां तथाविधस्तदनुभवस्तन्मूलिका तथाविध-स्मृतिर्वा न संभवतीति तावद्वाक्यनिरूपितलक्षणाग्रहस्य असंभव-तादवस्थ्यम्।

एतेन अर्धमन्तर्वेदि अर्धं बहिर्वेदि इत्यादिवाक्येऽपि मीमांसकानां लक्षणाभ्युपगमः प्रत्यूढः। अर्धमन्तर्गृहमर्धं बहिर्गृहमिति वैदिक-

वाक्येऽपि तेन अन्तरालप्रदेशस्याक्षेपसंभवेन तल्लाभाय लक्षणाया अनाश्रयणीयत्वात्। अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थस्य स्वीकारौचित्यात्। अस्य चान्यलभ्यत्वात्।

किञ्च लक्षकं पदमननुभावकमिति पक्षे ज्ञेयब्रह्मनिष्ठवाक्यगतपदानां सर्वेषामपि अखंडचिन्मात्रलक्षकत्वात् तेषां तदनुभावकत्वं न स्यात्। लाघवेन शक्तपदत्वस्यैवानुभावकत्वे तन्त्रत्वात्। वृत्तिमत्पदत्वस्य गौरवेण अतथात्वात्। वृत्तित्वस्य शक्तिलक्षणान्यतरातिरिक्तस्य दुर्वचत्वात्। शक्तिलक्षणान्यतरापेक्षया शक्तिमत्त्वस्य लघुशरीरत्वादिति।

एतेन पदार्थानामिव पदार्थसंसर्गरूपाणामपि वाक्यार्थानां प्रमाणप्रतिपन्नशाब्दत्वनिर्वाहाय वृत्तिविषयत्वमुपेयम्। तत्र पदार्थानामिव वाक्यार्थानां मुख्यवृत्तिविषयत्वाभावात् परिशेषादमुख्यवृत्तिविषयत्वमेवापतितम्। अमुख्यवृत्तिश्च न लक्षणातो भिद्यत इति सर्वपदानां सर्ववाक्यानां वा सर्वमतेऽपि लक्षणा दुर्वारेति किमधिकमाचरितमिति निरस्तम्।

अन्विताभिधानवादिनोरुभयोर्मते पदानां योग्येतरान्वितस्वार्थेषु शक्तत्वेन सामान्यान्वयस्य शक्तिविषयत्वेनैव शाब्दत्वोपपत्तेः। विशेषान्वयस्यापि आकांक्षायोग्यतादिसहकारिसामर्थ्यादेव शाब्दत्वस्य उपपन्नत्वात्। संसर्गप्रतियोग्युपस्थापकसामग्रीमहिम्नैव तत्संसर्गस्य संसर्गविधया भानोपपत्तेः। अनन्यलभ्य एवार्थे वृत्तिविषयत्वकल्पनौचित्यात्। विशेषान्वयस्योक्तरीत्या अन्यलभ्यत्वात् संसर्गविधया भासमानेऽर्थे तद्भानार्थं संसर्गिभासकसामग्र्यतिरिक्तसामग्र्याः अकल्प्यत्वात्। अत एवायं घटः पर्वतो वह्निमान् इत्यादिविशिष्ट-

प्रत्यक्षानुमित्योः संसर्गभानार्थं विशेषणविशेष्योभयभासकसामग्र्य-तिरिक्तां सामग्रीं नाद्रियन्ते ।

अपिच पदार्थसंसर्गरूपस्य वाक्यार्थस्य अपूर्वत्वात् वाक्यप्रवृत्तेः प्रागनुपस्थितेः कथं तस्मिन् पदानां वाक्यानां वा लक्षणावृत्तिग्रह इति न जानीमः। अपि च वाक्यार्थस्य पदार्थसंसर्गरूपस्य वृत्तिविषयत्वे संसर्गविधया भानं न स्यात्। पदार्थवत् पदार्थतावच्छेदकप्रकारकमेव ज्ञानं न स्यात्। न हि पदवृत्तिविषयत्वातिरिक्तं पदार्थत्वं नाम अधिकमस्ति। तस्मात् यत्किञ्चिदेतत्।

अपि च निर्विशेषे लक्षणा नाभ्युपेया। विशिष्टशक्तेनैव कृतार्थत्वेन तदभ्युपगमस्य निष्फलत्वात्। विशिष्टं पदार्थान्तरमिति पक्षे विशिष्टशक्तेन सत्यादिपदेनैव धर्मतद्वैशिष्ट्ययोरिव धर्मिणोऽखण्ड-चैतन्यस्याप्युपस्थितिसंभवात्। तत्प्रतीतौ धर्मतद्वैशिष्ट्यरूपाधिक-विषयत्वमस्तीत्येतावता धर्मिविषयत्वानपायात्। अत एव अधिकं प्रविष्टं न तु तद्धानिः इति न्यायः। न हि विशिष्टप्रतीतिरधिक-विषयत्वापराधेन धर्मिज्ञानविरोधिनीत्यस्ति। न च धर्मतद्वैशिष्ट्ययो-र्बाधितत्वेन तद्विषयकविशिष्टप्रतीतेः भ्रमत्वेन अज्ञानाविरोधि-तत्तन्निवृत्त्यर्थम् अबाधितविषयत्वेन तत्तन्निवृत्तिरेवापेक्षणीया। तादृशप्रतीतिश्च धर्मिणि धर्मसंसर्गासङ्गिन्येव भवितुमर्हतीति तदर्थं लक्षणाश्रयणम्। तथाच श्रुतिः 'सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम्' इति, इति वाच्यम्। धर्मविशिष्टब्रह्मप्रतीतेः तद्धर्मवैशिष्ट्यविषयकत्वावच्छेदेन बाधित-विषयतया भ्रमत्वेऽपि धर्मिविषयत्वावच्छेदेन अबाधितविषयतया सम्यग्ज्ञानत्वानपायात्। अन्यथा वह्निगुञ्जापुञ्जयोः वह्निरिति प्रतीतेः वह्निविषयत्वावच्छेदेनापि भ्रमत्वापत्त्या तदज्ञानाविरोधित्वप्रसङ्गात्।

अपि चैवं परमते विशिष्टज्ञानमात्रस्य भ्रमत्वेन अयं घटः स्तम्भोऽयम् इत्याद्यपरोक्षज्ञानेनापि घटस्तम्भाद्यज्ञाननिवृत्तिर्न स्यात् । न चेष्टापत्तिः । अनेन ज्ञानेन ममैतदज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवविरोधात् ।

ननु विशिष्टप्रतीतिमात्रं न भ्रमः, किन्तु यस्य धर्मस्य यद्धर्मिसमसत्ता न तत्र धर्मिणि तद्वैशिष्ट्यावगाहिप्रतीतेरेव । तथाच वह्निगुञ्जापुञ्जयोः इमौ वह्नी इति प्रतीतेः गुञ्जापुञ्जांशे धर्मिसमसत्ताकधर्मविषयत्वाभावेन भ्रमत्वेऽपि वह्न्यंशे धर्मिसमसत्ताकविषयत्वेन सम्यग्ज्ञानत्वमप्रत्यूहम् इति तया तदज्ञाननिवृत्त्यङ्गीकारे न कोऽपि विरोधः । ब्रह्मणि तु विशिष्टप्रतीतेः तत्समसत्ताकधर्मस्यैवाभावेन तत्र अतथाभूत-धर्मवैशिष्ट्यावगाहितया भ्रमत्वं दुर्वारम् । एवञ्च तादृशप्रतीत्या संसारापादकतदज्ञाननिवृत्तिर्न भवितुमर्हतीति तन्निवृत्तिक्षमं तत्र धर्ममात्रवैशिष्ट्यावगाहिसम्यग्ज्ञानं लक्षणोपासनयैव संपादनीयम्, प्रकारान्तराभावादिति चेन्न ।

धर्मस्य धर्मिसमसत्त्वं नाम यदि यावद्धर्म्यनुवर्तमानत्वं तदा यत्र धर्मिणि घटादौ पाकादिसामग्रया रक्तरूपोत्पत्तिः श्यामरूपनिवृत्तिश्च तत्र श्यामतादशायां श्यामोऽयं घट इति प्रतीतेः तथाविधधर्मवैशिष्ट्यानव-गाहितया भ्रमत्वापत्त्या ततस्तदज्ञाननिवृत्त्यभावप्रसङ्गात् । यदि च धर्मस्य धर्मिसमसत्त्वं धर्मिण्यनारोपितत्वरूपं तदा अप्रातिभासिक-प्रपञ्चगोचरप्रतीतिमात्रस्यापि प्रमात्वापत्त्या तद्विषयस्य प्रपञ्चमात्रस्या-मिथ्यात्वापत्तेः । सार्वत्रिकत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्यैव मिथ्यात्व-रूपत्वात् । परमते नेह नानेत्यादिना वियदादिप्रपञ्चस्य ब्रह्मरूपदेशे अत्यन्ताभावस्य सिद्धावपि स्वोपादानदेशेऽसिद्धत्वात् । परमते सर्वस्याप्यारोपितत्वेन अनारोपितत्वस्याप्रसिद्धेः । ब्रह्मण्येवानारोपितत्वं सिद्धमिति तु न युक्तम् । आत्मानात्मनोः परैरितरेतराध्यासाङ्गीकारात् । न

चात्मनोऽनात्मनि संसर्गितया आरोपेऽपि स्वरूपेणानारोपितत्व-मप्रत्यूहमिति वाच्यम्। मानाभावात्। अनात्मनोऽप्यात्मनि संसर्गितयैवारोपः न तु स्वरूपेणेति सुवचत्वात्।

ननु सत्यं ज्ञानमनन्तमिति श्रुत्या ब्रह्मणः सत्यत्वावेदनात् न तस्य स्वरूपेण आरोपः इति चेत् ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्, तत्सत्यम् इत्यादिश्रुत्या अनात्मनोऽपि सत्यत्वावेदनात्, न स्वरूपेणारोपः इति समम्। न च ऐतदात्म्यमिति श्रुतिः अनात्मनः व्यावहारिकसत्यत्वमेवावेदयति न पारमार्थिकं सत्यत्वमिति सुवचत्वात्।

किञ्च सत्यंज्ञानमित्यादिश्रुत्या ब्रह्मणि सत्यत्वादिवैशिष्ट्यबोधने अखण्डार्थत्वं न स्यात्। तदबोधने च कुतस्तस्य सत्यत्वसिद्धिरिति सेयमुभयतः पाशारज्जुः। तस्मात् न धर्मिणि आरोपितत्वं धर्मस्य धर्मिसमसत्त्वम्। अत एव यत्र धर्मिणि यद्धर्मवैशिष्ट्यं न बाधितं तत्वमेव तद्धर्मस्य तद्धर्मसमसत्त्वमिति निरस्तम्। वियदादिप्रपञ्चस्य स्वदेशकालयोः स्वोपादाने च बाधाभावेन अमिथ्यात्वप्रसङ्गात् इत्युक्तत्वात्।

अपि च सत्यज्ञानानन्दादिपदानां न त्वदभिमतचिन्मात्रे लक्षणाभ्युपगमो युक्तः। लक्षणा हि मुख्यार्थसम्बन्धरूपैव वाच्या। लोके क्लृप्तत्वात्। न च सत्यादिपदानां मुख्यार्थोऽन्यः संभवति। संभवे च तल्लक्ष्यस्य अर्थस्य अमिथ्यात्वजडत्वसान्तत्वादिप्रसङ्गात् इत्युक्तम्। तथाच तल्लक्ष्यत्वेन त्वदभिमतचैतन्यमेव तन्मुख्यार्थ इति वाच्यम्। एवं सति कथं तस्य तल्लक्ष्यत्वमिति न जानीमः। किञ्च निर्विशेषे लक्षणाभ्युपगमः सर्वथा दुःशकः। त्वदुक्तरीत्या ब्रह्मणि जीवजडप्रपञ्चगतसर्वविशेषाणां तात्पर्यवत्या श्रुत्यैव प्राप्तेः। तथाहि नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ नेह

नानास्ति किञ्चन इत्यादिश्रुत्या न भेदादिविशिष्टचेतनाचेतनात्मक-प्रपञ्चस्य स्वरूपेण निषेधो वाच्यः। तथा सति जडप्रपञ्चस्येव चेतनप्रपञ्चस्यापि स्वरूपेण निषेधप्रसङ्गात्। न च चेतनप्रपञ्चः स्वरूपेण निषेधार्हः। तत्त्वमस्यादिमहावाक्ये जीवेशचैतन्ययोरभेदावेदनात्। किन्त्वन्योन्याभावापरनामकभेदमात्रनिषेधो वाच्यः, सर्वनिषेध-प्रतियोगितावच्छेदकधर्मरूपत्वात्। तथा च निर्विशेषचैतन्ये लक्षणेति परकीयं वचनं रिक्तमेवापन्नम्। निर्विशेषचैतन्यस्यैवाप्रसिद्धत्वात्। एवं ब्रह्मणि सकलप्रपञ्चधर्मा अपि ब्रह्मवत् पारमार्थिका आपन्नाः। नेहनानास्ति किञ्चनेत्यादिश्रुत्यापि किञ्चनशब्दार्थभूतचेतनाचेतन-प्रपञ्चस्य नानाशब्दितभेदविशिष्टस्य चेतनप्रपञ्चस्येव जडप्रपञ्चस्यापि स्वरूपेण निषेधायोगात्। ब्रह्मणि चेतनप्रपञ्चस्य तत्त्वमस्यादिवाक्येनेव जडप्रपञ्चस्यापि स्वरूपेण निषेधायोगात्। ब्रह्मणि चेतनप्रपञ्चस्य तत्त्वमस्यादिवाक्येनेव जडप्रपञ्चस्यापि स एवेदं सर्वम्, आत्मैवेदं सर्वम्, ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादिसावधारणवाक्येन अत्यन्ताभेदावेदनात्। एकेनैव वाक्येन जडप्रपञ्चस्य भेदविशिष्टस्य स्वरूपेणैव निषेधः। चेतनप्रपञ्चांशे तु भेदमात्रस्य स्वरूपेण निषेधो न तु तद्विशिष्टस्य तस्येत्यभ्युप-गमायोगात्। प्रत्युत स एवेदं सर्वमित्यादिना सावधारणवाक्येन सर्वशब्दार्थभूतचेतनाचेतनप्रपञ्चमात्रस्य ब्रह्मणा अत्यन्तभिन्नत्वा-वेदनाविशेषेण चेतनप्रपञ्चांशस्येव जडप्रपञ्चांशस्यापि तेन अत्यन्ताभिन्नत्वमावेद्यत इत्युभयांशेऽपि भेदमात्रमेव स्वरूपेण निषेध्यत इत्युपेयम्। वैरूप्येण निषेधाश्रयणे विशेषहेत्वभावादिति। न च प्रपञ्चस्य जडत्वादेव न चैतन्यात्यन्ताभेदः संभवतीति वैरूप्येण निषेधाश्रयणं युक्तमिति वाच्यम्। अस्य अनुमानमात्रत्वेन नित्यनिर्दोषत्व-महातात्पर्यवत्त्वाभ्यां प्रबलश्रुत्यपरिपन्थित्वात्। प्रत्युत तयैव उक्तानुमानस्य दुर्बलस्य बाधौचित्यात्।

यत्तु निर्विशेषस्यैवोपक्रमात् उपसंहाराच्च सर्वमिदं छान्दोग्यवाक्यं निर्विशेषपरमिति स्थिते तत्त्वमसि तत्त्वमसि इति नवकृत्वोऽभ्यस्तमपि वाक्यं निर्विशेषतत्त्वंपदार्थावेदनपरमित्येव वाच्यम्। अन्यथा विरोधात्। तथाच तत्त्वंपदयोस्तादृशार्थलक्षकत्वं बलादेवापतितमिति। तन्न। सदेव सौम्येदमित्युपक्रमे अग्रआसीच्छब्दाभ्यां कालविशेषस्य सौम्यशब्देन संबोध्यस्य चेतनविशेषस्य अवधारणेन अग्रशब्द-समभिव्याहृतेन व्याकरिष्यमाणप्रपञ्चप्रागभावस्य च प्रतीत्या तस्योपक्रमस्य सद्वितीयोपक्रमत्वात्। न च सत्यपदमेव प्रथमश्रुतत्वात् उपक्रमः तस्य अवधारणसंबन्धे अद्वितीयोपक्रमत्वमेव पर्यवस्यतीति वाच्यम्। तथापि सद्वितीयोपक्रमत्वाक्षतेः। सत्पदेन प्रथमान्तेन सदर्थस्य लिङ्गपरिमाणवचनादिविशिष्टस्यैव प्रतीतेः। न च प्रथमाविभक्त्यपेक्षया सदिति प्रातिपदिकस्यैव उपक्रमत्वात् तस्यावधारणेन सम्बन्धे निर्विशेषोपक्रमत्वमप्रत्यूहमिति वाच्यम्। तथापि सदिति प्रातिपदिकस्य सत्त्वविशिष्टवाचितया सद्वितीयोपक्रमतानपायात्। स्वार्थो द्रव्यं तथा लिङ्गं सङ्ख्या कर्मादयोऽपि च। नामार्थपञ्चकं प्राहुराद्यं त्रिकमथापरे॥ इत्यभियुक्तवचनात्। लिङ्गादेरपि प्रातिपदिकार्थत्वेन प्रातिपदिकस्यापि सद्वितीयोपक्रमत्वस्य दुष्परिहरत्वाच्च। ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः इति स्मृतेः सदितिशब्दस्य ब्रह्मपर्यायत्वेन ब्रह्मशब्दस्य च अथ कस्मादुच्यते परं ब्रह्मेति यस्मादुच्चार्यमाण एव बृंहति बृंहयति तस्मादुच्यते परंब्रह्मेति। बृहत्त्वाद् बृंहणत्वाच्च तद्ब्रह्मेत्यभिधीयते। वेदे भूरिप्रयोगाच्च गुणयोगाच्च शार्ङ्गिणि॥ तस्मिन्नेव ब्रह्मशब्दः मुख्यवृत्तो महामुने॥ यस्मिन् प्रयुज्यमाने तु गुणयोगः सुपुष्कलः। तत्रैव मुख्यवृत्तोऽयमन्यत्र ह्युपचारतः॥ इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यो बृहत्वबृंहयितृत्वगुणपूर्त्यादिविशिष्टार्थत्वावेदनात्। सच्छब्दस्यापि तत्समानार्थतया सविशेषोपक्रमत्वस्य दुर्वारत्वाच्च।

एतेन सदिति निर्विशेषोपक्रम एव। न च प्रथमया लिङ्गाद्युपस्थितिः। प्रातिपदिकार्थसत्तामात्रेऽपि प्रथमानुशासनात्। प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमेति पाणिनिस्मरणात्। सन्मात्रादिष्वर्थेषु प्रथमा स्यादित्यभियुक्ततद्व्याख्यानाच्चेति निरस्तम्।

प्रातिपदिकार्थस्यैव सविशेषत्वोपपादनात्। सदिति प्रातिपदिकमपि लक्षणया निर्विशेषपरमिति तु न युक्तम्। तस्य तत्परत्वे मानाभावात्। अन्यथा तस्य निर्विशेषोपक्रमत्वे सिद्धे लक्षणाकल्पनम्। कल्पितायां च तस्यां लक्षणया निर्विशेषप्रतीतेः तदुपक्रमत्वसिद्धि-रित्यन्योन्याश्रयात्। मुख्यार्थबाधकाभावाच्च। उपक्रमस्यासञ्जात-विरोधितया मुख्यार्थपरत्वस्यैवोचितत्वात्।

अपि च तत्त्वमस्यादिवाक्यस्याभेदपरत्वे सिद्धे एव तन्निर्वाहाय लक्षणानुसरणीया। तदेव त्वसिद्धम्। बाधकाभावविशिष्टस्यैव उपक्रमोपसंहाराभ्यासादेः तात्पर्यलिङ्गत्वस्य वक्तव्यत्वात्। ब्रह्मणश्चेतन-प्रपञ्चजडप्रपञ्चाभ्यामत्यन्तभिन्नत्वस्य 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि, अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः। अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात्। अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद। उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः' इत्यादि श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वेन तस्य बाधकाभावस्यासिद्धेः। न च तत्त्वमस्यादिवाक्यमेव भेदश्रुतिबाधकं किं न स्यात्। नित्यनिर्दोषत्वस्याविशिष्टत्वादिति वाच्यम्। भेदश्रुतीनां सावधारणत्वेन निरवकाशत्वेन च प्रबलत्वात्। न च तत् त्वमेव, त्वमेव तत् इत्याद्यभेदश्रुतेरपि सावधारणत्वेन समबलत्वेन अविशेष इति वाच्यम्। तथापि भेदश्रुतेः निरवकाशत्वेन अधिकबलत्वानपायात्। न चाभेदश्रुतिरपि निरवकाशेति त्वया शक्यमभ्युपगन्तुम्। 'सर्वं खल्विदं

ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत, विश्वमेवेदं पुरुषस्तद्विश्वमुपजीवति। कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति, सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः, यदधीना यस्य सत्ता तत्तदित्येव भण्यते।' इत्यदिश्रुतिस्मृतिभिरभेदश्रुतीनां तज्जत्वतल्लयत्वतदनत्वतदुपजीव्यत्वैकस्थानस्थितत्वसर्वव्याप्तत्वसर्वनियामकत्वार्थकतया प्रवृत्तस्य उक्तत्वेन सावकाशत्वात्। सामानाधिकरण्येन निर्दोषमात्रस्य दधित्रपुसं प्रत्यक्षो ज्वरः 'नड्वलोदकं' पादरोगः इत्यादौ जन्यजनकभावसम्बन्धमादाय लोक इव वेदेऽपि 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् बाहू राजन्यः' इत्यादौ जन्यजनकभावमादायैव दृष्टत्वात् तत्सिद्ध्यादिकमादायापि सामानाधिकरण्यनिर्देशदर्शनाच्च। तत्तन्मतिविषयायामविप्रतिपन्नैकार्थत्वमादायापि तत्तन्मतिमतामपि बहुलं लोके इदानीं तत्तद्राष्ट्राधिपतयो राजान ऐक्यमापन्ना इत्यविगीतव्यवहारदर्शनाच्च। तत्त्वमसि, अयमात्मा ब्रह्म तत्त्वमेव त्वमेव तत् स एवेदं सर्वम् इत्यदिवैदिकसामानाधिकरण्यनिर्देशस्यापि ब्रह्मजन्यत्वादिकमादायोपपत्त्या सावकाशत्वस्य स्फुटप्रतिभासत्वाच्च। न हि यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, तोयेन जीवान् व्यससर्ज भूम्यामित्यादौ ब्रह्मतदुत्पत्त्यादिकं नोच्यत इत्यस्ति। न हि श्रुत्यैव स्वहृदयवर्णने तत्र केनापि वैदिकेन विवदितुं शक्यम्, अर्थान्तराश्रयणं वा कर्तुम्। अन्तरङ्गतया वेदेऽपि वैदिकार्थस्यैव ग्राह्यत्वात्।

अपि च यजमानः प्रस्तरः, आपो वा इदं सर्वम्, सोमेन यजेत इत्यादौ क्लृप्तदोषरहितप्रत्यक्षविरोधात् मुख्यार्थाभेदार्थत्वं त्यक्त्वा तदविरुद्धामुख्यार्थार्थान्तरत्वाश्रयणवत् तत्त्वमस्यादावपि नाहमीश्वरः नाहं सर्वज्ञः नाहं चिन्मात्रम् इत्यादिभेदग्राहिनित्यनिर्दोषसाक्षिप्रत्यक्षविरुद्धाभेदार्थत्वं त्यक्त्वा तदविरुद्धामुख्यार्थान्तरत्वाश्रयणौचित्याच्च।

न चैवं भेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन भेदश्रुतीनामनुवादितया न तत्र तात्पर्यमिति युक्तम् । तर्हि तद्विरोधादेव अभेदश्रुतीनामपि न तत्र तात्पर्यम् मानान्तरप्राप्तिवत् तद्विरोधस्यापि तात्पर्यविरोधित्वात्, ब्रह्मप्रतियोगिक-जीवानुयोगिकभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेऽपि जीवप्रतियोगिकेश्वरानु-योगिकभेदस्य तदसिद्धत्वेन भेदश्रुतीनामननुवादित्वोपपत्तेश्च । तादृशभेदस्यैव उदाहृतश्रुतिप्रतिपाद्यत्वात् ।

न च यो यत्प्रतियोगिकभेदवान् सोऽपि तन्निष्ठभेदप्रतियोगी इति व्याप्तिबलात् जीवप्रतियोगिकेश्वरानुयोगिकभेदोऽपि सिद्ध्यतीति, तथापि भेदश्रुतीनामनुवादित्वतादवस्थ्यमिति वाच्यम् । एवं तवापि तत्त्वमस्यादिश्रुतीनामनुवादित्वप्रसङ्गात् । अहमस्मि इत्यादिप्रत्यक्षेण अहमर्थभूतजीवस्य सदर्थभूतब्रह्माभिन्नत्वस्य, सदर्थभूतब्रह्मणोऽहमर्थ-भूतजीवाभिन्नत्वस्य च विषयीकरणात् । प्रत्यक्षसिद्धस्याभेदस्य सिषाधयिषानन्तरभाविनानुमानेनापि विषयीकरणात् । सदर्थस्य च 'अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यर्थपञ्चकम् । आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयमि'ति त्वयैव ब्रह्मरूपत्वस्वीकारात् । तत्तदहङ्कारोपहितस्य चैतन्यस्यानेकत्वात् अहमस्मीति कस्यचिज्जीवस्य सदर्थभूत-ब्रह्माभिन्नत्वस्य प्रत्यक्षेण सिद्धावपि, सर्वजीवेषु तेन तदसिद्धेः नाभेदश्रुतेरनुवादित्वं यदि तदा जीवविशेषस्य नाहमीश्वर इत्यादि प्रत्यक्षेण ईश्वरप्रतियोगिकभेदे सिद्धेऽपि सर्वजीवेषु तदसिद्ध्या उक्तव्याप्तिबलेनापि जीवविशेषप्रतियोगिकेश्वरानुयोगिकभेदविशेषस्य सिद्धावपि सकलजीवप्रतियोगिकेश्वरानुयोगिकभेदस्य तेनासिद्ध्या उदाहृतभेदश्रुतेः नानुवादित्वमिति समम् ।

किञ्च युगपद्वृत्ततुल्यार्थकवाक्यद्वयवत् उदाहृतप्रत्यक्षेण समानार्थत्वेऽपि अनादिभेदश्रुतेः तदधीनप्रवृत्तिकत्वाभावेन अननुवादित्वमेवोचितम् । विस्तृतं चैतदन्यत्र ।

अपि च भेदश्रुतेः अनुवादित्वेऽपि न भेदे तात्पर्यक्षतिः । तावता तत्र अपूर्वत्वलिङ्गं मा भवतु । फलादेस्तल्लिङ्गत्वं को वारयेत् । अस्ति च पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमित्यादिजीवेशभेदज्ञानस्य फलश्रवणम् ।

अपि च उदाहृतभेदश्रुतेः प्रत्यक्षसिद्धभेदानुवादित्वं त्वया तदैव वक्तुं शक्यते यत्र त्वया नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिना भेदनिषेधः क्रियते इत्यङ्गीक्रियते, तत्रैव प्रत्यक्षेण यदि भेदप्राप्तिरङ्गीक्रियते न त्वन्यथा । न हि विशिष्टयोरुपहितयोर्वा चैतन्ययोः प्रत्यक्षेण भेदप्राप्तिः अविशिष्टयोरनुपहितयोर्वा तयोः नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिना भेदनिषेधः क्रियते इति शक्यमभ्युपगन्तुम् । अप्रसक्तप्रतिषेधापत्तेः । विशिष्टोपहितपरस्परचैतन्यभेदस्यानिषिद्धत्वेन निर्विशेषचैतन्य-पारमार्थिकत्वापत्तेश्चेत्युक्तमधस्तात् । तस्मादप्रसक्तप्रतिषेधत्वपरिहाराय संसारापादकाविशिष्टानुपहितचैतन्यभेदाज्ञानापादितभेदभ्रमनिरासाय च पुरोवादानुवादतन्निषेधानां प्रत्यक्षश्रुतिरूपाणां समानविषयत्व-मवश्यमभ्युपेयम् । एवं च निर्दोषपरीक्षिततादृशचैतन्यपरस्पर-भेदगोचरसाक्षिप्रत्यक्षविरोधोऽद्वैतश्रुतीनां दुष्परिहर इति किमधिक-माचरितम् । तत्र श्रुतिगततत्त्वंपदयोर्निर्विशेषचैतन्याभेदसिद्ध्यर्थं (कु)तत्र लक्षणा कल्पनीयेति न जानीमः ।

अपि च अस्तु तादृशचैतन्ययोरेव तत्त्वंपदयोर्लक्षणा । तावता का तवेष्टसिद्धिः । लक्षणया तत्त्वंपदजन्यत्वदभिमततदर्थावगतेः नैय्यायिकाभिमतघटत्वादिगोचरनिर्विकल्पकवत् प्रत्यक्षायोग्यत्वेन

तस्यास्तादृशचैतन्याभेदविषयत्वे मानसप्रत्यक्षस्य साक्षिणो वा साक्षित्वायोगात्। तत्प्रतिबद्धलिङ्गाभावेन तेनापि तस्याः तदभेदविषयत्वासिद्धेश्च। न्यायनये जागरादिसविकल्पकरूपकार्येण तत्कारणतया घटघटत्वादिगोचरतया निर्विकल्पकसिद्धिवत् अद्वैतवादे तादृशनिर्विकल्पककार्यस्य अविद्यानिवृत्त्यतिरिक्तस्य अभावेन तेन तादृशचैतन्याभेदविषयतया तन्निर्विकल्पकसिद्धिरित्युक्तेरसंभवात्। अविद्यानिवृत्तेश्च त्वदभिमततादृशनिर्विकल्पकसाध्यत्वे मानाभावात्। प्रत्युत संसारदशायां तत्तदर्थगोचराज्ञाननिवृत्तेः तत्तदर्थगोचर-सविकल्पकसाध्यत्वस्यैव दर्शनेन तत्त्यागेनान्यथाकल्पने दृष्टहानादि-प्रसङ्गाच्चेति।

किञ्च तदेव ज्ञानं तान्त्रिकैर्निर्विकल्पकमित्युच्यते यद्धर्मधर्मि-संसर्गानवगाहि, तादृशं च निर्विकल्पकं धर्मधर्मिणोरभेदे भेदे वा उदासीनमेवेति लक्षणया तत्त्वंपदाभ्यामुत्पन्नमपि शोधिततत्त्वंपदार्थ-स्वरूपमात्रावगाहिज्ञानं तदभेदे तद्भेदे वा उदासीनमेव स्वीकर्तुमुचितम्। न हि तज्ज्ञानस्य स्वरूपमात्रावगाहिनः तदभेदविषयत्वेन अनुव्यवसायलक्षणोऽनुभवोऽस्ति। अनुमानेन शब्देन वा जायमानं तज्ज्ञानविषयकज्ञानमपि तज्ज्ञानस्य स्वरूपमात्रविषयकत्व एव मानं भवितुमर्हति। न तु तदविषयीभूततादृशतत्त्वंपदार्थाभेदविषयत्वेऽपि, सामर्थ्याभावात्। ज्ञानविषयाज्ञानस्यानुव्यवसायादेः व्यवसायोपनीत-मात्रग्राहित्वस्वाभाव्यदर्शनात्। व्यवसायानुपनीतमपि तदेव अनुव्यवसायविषय इति दृष्टं यत्प्रकारत्वानुयोगित्वादि। न हि तादृशतत्त्वंपदार्थाभेदः प्रकारत्वादिकं भवति।

अपि च उक्तरीत्या तत्त्वमस्याद्यभेदश्रुतीनामुदाहृत-श्रुतिप्रदर्शितविषयालंबनतया सावकाशानामपि स्वकपोलकल्पित-

तत्त्वमादिपदार्थभूताखण्डचैतन्याभेदपरत्वं निर्वाह्यमिति कृत्वा यदि तदर्थभूतचैतन्यस्वरूपमात्रे लक्षणाभ्युपगमः तर्हि स एवेदं सर्वमित्यादिचेतनाचेतनात्मकप्रपञ्चमात्राभेदबोधकश्रुतीनामपि उदाहृत-श्रुत्युक्तब्रह्मोपजीव्यत्वादिविषयतया सावकाशानामपि विरुद्धांशत्यागेन लक्षणया प्रपञ्चस्वरूपमात्रविषयकनिर्विकल्पोपस्थितिमङ्गीकृत्य तस्या-खण्डब्रह्मचैतन्याभेदोऽपि किं नाभ्युपेयः। न हि तत्रैवात्र स्वकपोलकल्पना दंडवारिता। न चाभेदे सामानाधिकरण्यं यत्र तत्रैव भेदग्राहिप्रत्यक्षाद्यविरोधाय तादृशी कल्पना युक्ता। न हि सर्वमेवेदमित्यादिवाक्ये अभेदे सामानाधिकरण्यम्; किन्तु बाधायामेव तत्। तथाच न तादृशी कल्पनाऽत्रोचितेति वाच्यम्। विशेषनियामकाभावेन तत्त्वमस्यादिवाक्ये स एवेदं सर्वमित्यादिवाक्ये चाभेद एव सामानाधिकरण्यस्योपगन्तव्यत्वात्। अन्यथा वैपरीत्यापत्तेः। विरुद्धांशत्यागस्योभयत्रापि तुल्यत्वेन स्वरूपमात्राभेदबोधने बाधका-भावाच्च। चेतनप्रपञ्चस्येव जडप्रपञ्चस्यापि विशिष्टविशेषणोपहित-विशेषणस्यैव अनिषिद्धत्वेन मिथ्यात्वेऽपि स्वरूपमात्रस्य अनिषिद्धत्वेन अखण्डचैतन्यवदमिथ्यात्वोपपत्तेः। सत्यत्वावेदकश्रुतिविरहस्य ब्रह्म-व्यतिरिक्तजडप्रपञ्च इव तदतिरिक्तचेतनप्रपञ्चेऽप्यविशेषात्। अहमस्तीति प्रतीति[१] द्वयेऽस्तीत्यादिसत्वग्राहिप्रत्यक्षस्य जडप्रपञ्चेऽप्य-विशेषात्। आगमापायित्वादेरपि विशिष्टवेषेण जडप्रपञ्च इव चेतनप्रपञ्चेऽप्यविशेषात् विशिष्टवेषेण उपहितवेषेण वा चेतनप्रपञ्चस्य फलपर्यन्तावस्थायित्वाभ्युपगमसंभवेन कृतहानादिदोषप्रसङ्गाच्च। मिथ्यार्थप्रतियोगिकत्वेऽपि प्रपञ्चात्यन्ताभावस्य स्वरूपत्ववत् मिथ्याभूताचेतनप्रपञ्चप्रतियोगित्वेऽपि अभेदस्य ब्रह्मस्वरूपत्वोपपत्त्या तदावेदकश्रुतीनां च तत्त्वावेदकत्वोपपत्तेश्च।

---

१ प्रतीति – इति पूरितम्, विद्वद्भिः संशोधनीयम्

अपि च वाक्यार्थनिष्ठेषु पदार्थनिष्ठेषु वा तत्त्वमस्यादिवाक्येषु सत्यज्ञानादिवाक्येषु च तत्त्वमादिपदानां सत्यज्ञानादिपदानां वा कस्मिन् लक्षणेति पृष्टे न परेण निर्विशेषचैतन्ये लक्षणेति वक्तव्यम्। तत्र निर्विशेषशब्देन किं भावरूपधर्ममात्रं विवक्षितम्, किंवा भावाभावसाधारणं धर्ममात्रम्? यद्वा स्वबोध्याभावव्यतिरिक्त-धर्ममात्रम्? निःशब्दार्थभूतात्यन्ताभावोऽपि किं ब्रह्मातिरिक्तः पारमार्थिकः। उतापारमार्थिकः किं वा ब्रह्मस्वरूप एवेति ॥

तत्र आद्ये न तावदाद्यः ब्रह्मणोऽपहतपाप्मत्वादृश्यत्वा-द्यभावरूपधर्मानादाय सविशेषत्वापातात्। अद्वैतहानेश्च। अपहत-पाप्मत्वादृश्यत्वादीनां च धर्मत्वस्य अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः इत्यादिसूत्रे भाष्ये च त्वयैवाभ्युपगमात्। अत एव न द्वितीयः। श्रुतिबोध्यस्य अपारमार्थिकत्वायोगाच्च। अन्यथा त्वदभिमतचैतन्यस्यापि अपारमार्थिकत्वं स्यात्। न तृतीयः शून्यवादापत्तेः। द्वितीयपक्षेऽपि न तावदाद्यः। व्याहतेः। स्वविहित-निषेधस्य स्वेनैव निषेधात्। अद्वैतहानेश्च। न द्वितीयः। व्याहतेः। तात्पर्यतः श्रुतिबोध्यस्याप्यपारमार्थिकत्वायोगात्। अपारमार्थिका-त्यन्ताभावे प्रतियोगिनः अप्रातिभासिकस्य पारमार्थिकत्वनियमेन तादृशात्यन्ताभावप्रतियोगिनां विशेषाणां पारमार्थिकत्वावश्यं-भावाच्च। न तृतीयः शून्यवादप्रसङ्गात्। तृतीयेऽपि न तावदाद्यः सङ्कोचकप्रमाणाभावात्। न च व्याहतभाषित्वापत्तिरेव तथा सङ्कोचे मानमिति युक्तम्। तथा सति मानान्तराप्राप्तस्य तात्पर्यतः श्रुतिविहितस्य सार्वज्ञादेरपि निषेधायोगेन निषेधस्य श्रुतिविहितेतरविहितविषयत्वेन सङ्कोचापत्तेः। स्वबोध्याभावव्यतिरिक्तभावाभावोभयप्रतियोगिका-त्यन्ताभावस्य पारमार्थिकत्वे अद्वैतहानेश्च। व्याहतेरेव न द्वितीयोऽपि न तृतीयोऽपि। शून्यवादाविशेषापत्तेः ॥

किञ्च विशेषाभावोऽपि किं विशेषणमुपाधिर्वा। नाद्यः तस्य ब्रह्मातिरिक्तत्वे पारमार्थिकत्वे च अद्वैतहानेः। तद्वैशिष्ट्यावेदक-वेदान्तानामखण्डार्थत्वापत्तेश्च। अपारमार्थिकत्वे च तादृशाभाव-प्रतियोगिनः अप्रातिभासिकस्य पारमार्थिकत्वापत्तेः। तद्बोधकवेदान्ताना-मतत्वावेदकत्वापत्तेश्च। ब्रह्मस्वरूपत्वे[१] च (क) शून्यवादाविशेषा-पत्तितादवस्थ्यात्। विशेषानुपपत्तेश्च। न हि तन्मात्रं तद्विशेषणं भवितुमर्हति। सर्वदा विशेषस्वरूपसहिष्णोः ब्रह्मस्वरूपमात्रस्य तदभावरूपत्वानुपपत्तेः। परिभाषामात्रत्वापत्तेश्च। अत एव तदुपलक्षणत्वपक्षोऽपि प्रत्यूढः। उपलक्षणस्य ज्ञानार्थत्वेन नित्यसिद्धे त्वदभिमतचैतन्ये तस्य उपलक्षणत्वोक्त्ययोगाच्चेति दिक्॥

नापि तृतीयः। उक्तविकल्पदोषग्रासात्। 'यावत्कार्यमवस्थायि-भेदहेतोरुपाधिता' इति त्वदभ्युपगमात् मोक्षदशायां कार्यमात्राभावेन तदत्यन्ताभावस्य असत्त्वापत्त्या तदा ब्रह्मणः निर्विशेषत्वभङ्गप्रसङ्गाच्च।

ननु यावत्कार्यमवस्थायिनो भेदहेतोरुपाधितेति मयाऽनङ्गीकारात् कार्याभावदशायामपि तस्य सत्त्वोपगमेन ब्रह्मणो न निर्विशेषत्वभङ्गः इति चेन्न। तर्हि तस्य यावद्ब्रह्मस्वरूपमनुवर्तमानत्वेन ब्रह्मवज्ज्ञान-निवर्त्यत्वाभावेन अमिथ्यात्वप्रसङ्गात्। न चेष्टापत्तिः। अद्वैतश्रुति-विरोधात्।

ननु अविद्यानिवृत्तेः श्रुतिप्रतिपन्ननित्यपुरुषार्थत्वनिर्वाहाय ज्ञानानि-वर्त्यत्वेऽपि प्रतिपन्नोपाधौ निषिद्धत्वेन मिथ्यात्वानपायः इति चेत्। तर्हि 'गौरनाद्यन्तवती सा, एषोऽश्वत्थः सनातनः आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः, स यथा अनन्तोऽयमाकाशः एवमनन्त आत्मा वेदितव्यः नित्या सततविक्रिया' इत्यादिप्रकृत्याकाशाद्यनन्तत्वावेदकश्रुतिस्मृतिप्रामाण्य-

---

१ अत्र ब्रह्मस्वरूपकत्वे च इति पाठे क इत्यधिकमिति भाति।

निर्वाहाय प्रकृत्याकाशादीनां त्वया ज्ञाननिवर्त्यत्वं नोच्येत। अविद्यानिवृत्तिवद्विशेषाभाववच्च प्रतिपन्नोपाधौ निषिद्धत्वमात्रेण मिथ्यात्वसंभवेन अद्वैतश्रुत्यविरोधोपपत्तेः। सत्यभूतद्वितीयाभ्युपगम एव तद्विरोधात्। प्रकृत्याकाशाद्यनन्तत्वावेदकश्रुत्यादीनां आभूतसंप्लवावस्थायित्वपरतया त्वदीयव्याख्यानायोगाच्च।

किञ्चैवं सादिसान्तवियदादिघटादियोग्यायोग्यप्रपञ्चस्य प्रतिपन्नोपाधौ निषिद्धत्वमात्रेण मिथ्यात्वसंभवात् ज्ञानान्निवृत्तिर्नोच्यते।

'ननु तस्याभिध्यानात् योजनात् तत्त्वभावात् भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः, तदा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः' इत्यादिश्रुत्यैव प्रकृत्यादिप्रपञ्चस्य ज्ञानान्निवृत्तिरुच्यते इति चेत्। तर्ह्यज्ञाननिवृत्तेः निर्विशेषत्वस्य च ज्ञानान्निवृत्तिः स्यात्। श्रुत्या अविशेषेण ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य ज्ञानान्निवृत्त्यावेदनात् निर्विशेषत्वविधानादविद्यानिवृत्तेः श्रुतिप्रतिपन्ननित्यपुरुषार्थत्वानुसाराच्च। सर्वनिवृत्त्यावेदकश्रुतेः तद्व्यतिरिक्तविषयत्वेन सङ्कोच आश्रीयत इति चेत् तर्हि विश्वमायायाः विद्वन्नामरूपयोश्च ज्ञानान्निवृत्तिरित्यस्तु। न तु वियदादिप्रपञ्चस्य न वा तन्नाम्नः। तस्मात् ब्रह्मणो निर्विशेषत्वस्यैव दुर्निरूपत्वात् निर्विशेषे लक्षणा इति पराभ्युपगमो निर्मूलः।

यत्तु 'तदा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः, भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः' इति श्रुत्या सङ्कोचाभावात् 'नामरूपे व्याकरवाणि नामरूपे व्याकरोत्' इत्यत्रेव नामरूपात्मकप्रपञ्चयोः विश्वस्य सर्वस्य मायायाश्च ज्ञानात् निवृत्तिरुच्यत इति स्यादेव तद्विरोधः। न हि नामरूपे व्याकरवाणि इत्यादौ यत्किञ्चिन्नामरूपव्याकरणमर्थ इति।

तत्र 'सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरः नामानि कृत्वे'ति वाक्यान्तरानुसारात् जगत्सृष्टिप्रकरणाच्च नामरूपे व्याकरवाणीत्यादौ

सकलनामरूपव्याकरणमर्थोऽस्तु। तथा विद्वान् इत्यत्र तु विद्वच्छब्दसमभिव्याहाररूपसङ्कोचकसत्त्वात् तदीयनामरूपाभ्यामेव विमुक्तिरर्थः। न हि द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्यात् इत्यत्र सकलनामकरणमर्थो भवति।

किञ्च नामरूपाद्विमुक्त इत्युक्ते शृङ्खलातोऽयं विमुक्त इत्यत्रेव विदुषो नामरूपाभ्यां संबन्धाभाव एव प्रतीयते न तु ज्ञानात् तयोर्निवृत्तिः। एवं भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरित्यत्रापि विश्वा सर्वा माया तस्या एव ज्ञानान्निवृत्तिः प्रतीयते, न तु सर्वस्य प्रपञ्चस्य। न च विश्वं च माया च विश्वमाये तयोर्निवृत्तिरिति द्वन्द्वगर्भषष्ठीतत्पुरुषाश्रयणे असङ्कोचेन ज्ञानान्निवृत्तिप्रतीतिरस्तीति वाच्यम्। ज्ञानात्सर्वनिवृत्तेस्तच्छुत्यर्थत्वे विश्वनिवृत्तिरित्येव तच्छुत्याकारः स्यात्। मायाशब्दं विनापि मायानिवृत्तेरपि तावतैव लाभसंभवात्। न हि माया सर्वशब्दपर्यायविश्वशब्दार्थो न भवतीत्यस्ति॥

किञ्च विश्वमायाशब्दे द्वन्द्वाश्रयणात् कर्मधारयाश्रयणे लाघवम्। कर्मधारयात् द्वन्द्वस्य जघन्यत्वात्। साहित्यलक्षणानाश्रयणात्। कर्मधारये लक्षणानाश्रयणात्। न च मायाया एकव्यक्तित्वात् कर्मधारये विश्वपदोपादानमनर्थकमिति वाच्यम्। इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते इत्यनया श्रुत्या मायानेकत्ववर्णनात्।

ननु 'अजस्य मायया, अनादिमायया सुप्तः, मायां तु प्रकृतिं विद्यात्, माया चाविद्या च स्वयमेव भवती'त्यादौ बहुस्थले मायाशब्दस्य एकवचनान्तत्वेन निर्देशात्, श्रुतैकत्वत्यागे कारणाभावात्, तदविरोधाय मायाभिरित्यत्र मायानेकत्वमविवक्षितमिति चेन्न।

पुरुरूप ईयते इत्यत्र श्रुतपुरुरूपोपयोगितया बहुत्वस्य विवक्षणीयत्वात्। उदाहृतबहुवाक्येषु मायाशब्दे श्रुतैकवचनस्य जात्येकवचनत्वेनाप्युपपत्त्या विरोधाभावात्।

ननु मायाभिरित्यत्रैव जात्यर्थत्वमस्तु। जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्[1] इति पाणिनिस्मरणादिति चेत् तथापि मायाशब्दार्थबहुत्वानपायात्। जातेरनेकव्यक्तिकत्वनियमात्। अन्यथा जातित्वभङ्गप्रसङ्गादिति।

वस्तुतस्तु भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरितिश्रुतेः ज्ञानात् विश्वमायानिवृत्तिर्नार्थः। किन्तु जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः इति श्रुतिपर्यालोचनया 'त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसि, तरति शोकमात्मवित्, मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते' इति श्रुतिस्मृतिपर्यालोचनया च तत्त्यागो वा तत्तरणं वा अर्थः।

किञ्च भूयश्चेति चशब्दसमभिव्याहारात् अन्ते जगदवसानकाले मायानिवृत्तेः पौनःपुन्यं प्रतीयते इत्यर्थवादः। तच्च तदैव शोभते यदि निवृत्तस्य निवृत्तिः प्रमाणसिद्धा स्यात्। न चैवम्। तथा गौरनाद्यन्तवती सेत्यादितदनन्तत्वाद्यावेदकश्रुत्यनुसारात् तस्यान्ते जगदवसानकाले ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे इत्यादिश्रुत्यनुसारात् विमुक्तिकाले वा भूयश्च भूयो भूयो निवृत्तिः कार्यवैमुख्यरूपैव पर्यवस्यति। एवंच धाता यथापूर्वमकल्पयदिति प्रतिकल्पं सजातीयकार्यजातसृष्टिप्रतिपादकश्रुतिरप्यनुकूलिता भवतीति न किञ्चिदनुपपन्नम्।

केचित्तु— 'भिद्यते हृदयग्रन्थिः छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे॥ तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय'

---

१ अष्टाध्यायी अ १.पा २.सू.५८

इत्यादिश्रुत्यनुसारेण विश्वमायानिवृत्तिरित्यत्र विश्वमायाशब्देन मिथ्याज्ञानसंशयपुण्यपापकर्माण्येव गृह्यन्ते इत्याहुः। तदपि न। तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः इति श्रुतिरेव सकलनामरूपात्मकप्रपञ्चस्य ज्ञानान्निवृत्तौ मानमिति। तत्र कतिपयनाम्नां ज्ञानान्निवृत्त्यनङ्गीकारे स्यादेव तद्विरोधः। तथाहि नानाजीववादे जीवानामानन्त्यात् तेषां मुक्तिकाले विद्वत्त्वमावश्यकम्। अनन्तजीवानामपि क्रममुक्तौ युगपन्मुक्तौ वा तत्तन्नामरूपाभ्यां ज्ञानाद्विमुक्तिर्जायमाना सकलनामरूपप्रपञ्चनिवृत्तिरूपैव पर्यवस्यतीति। तदप्यत एवापास्तम्।

शृङ्खलातो विमुक्त इत्यत्रेव अत्रापि विमुक्तिशब्दस्य तद्विश्लेषमात्रार्थत्वौचित्यात्॥

किञ्च नामरूपाभ्यां विमुक्तिः विदुषस्ताभ्यां विश्लेषरूपैव वाच्या। क्रममुक्तिपक्षे श्रवणाद्युपायमनुसरतां मध्ये 'तद्यो यो देवानां प्रथमं प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत् तथा ऋषीणां तथा मनुष्याणां' इत्यादि श्रुत्यनुसारात्, प्रथमं यो विद्वानभवत् (स नामरूपाद्विमुक्तोऽभवदिति) नामरूपसंसारिणामप्यनेकेषामुपलंभात्। न हि विमुक्तशब्दार्थस्य निवृत्तिरूपत्वे तद्वत्तया तेषामुपलंभः संभवी। न च ते नामरूपे ज्ञानिनामरूपाभ्यामन्ये एव। प्रत्यभिज्ञानं तु तानेव शालीन् भुंजते[१] इतिवत् तज्जातीयविषयम्। ज्ञानिनामरूपे तु ज्ञानात् निवृत्ते एवेति वाच्यम्। एवमपि विवादपर्यवसानात्। ज्ञानिनामरूपमात्रस्य ज्ञानान्निवृत्तावपि तदतिरिक्तवालुकादिजडप्रपञ्चनामरूपयोः अनिवृत्तेः। न हि जडप्रपञ्चस्य विद्वत्त्वं कदापि संभवति। अत एव युगपत् सर्वमुक्तिरिति पक्षेऽपि न तवेष्टसिद्धिरिति किमनुपपन्नम्॥

---

१ भुंज्महे इति पाठः साधुरिति भाति।

किञ्च 'यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे अस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय' इति दृष्टान्तबलादपि नामरूपविमुक्तिशब्दार्थो नामरूपाभ्यां विश्लेष एव वाच्यः। एकसत्त्वे द्वयमिह नास्तीतिवत् नामभूते ब्रह्मण्यपदार्थे द्वितीयाभाववैशिष्ट्यं मानान्तरप्राप्तम्। तस्मादपूर्वतालक्षणलिङ्गसत्त्वात् द्वितीयाभाववैशिष्ट्ये तात्पर्यसत्त्वं सर्वथा दुर्वारम्। अन्यपदार्थवत् द्वितीयाभावस्य स्वातन्त्र्येण मानेऽपि द्वितीयवस्तुमिथ्यात्वसिद्धिप्रसङ्ग एव दोषः। द्वितीयाभावस्य प्रतिपन्नोपाधिभूतसप्तपदार्थत्वाबोधनात्। प्रतिपन्नोपाधिस्थत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्यैव परेण मिथ्यात्वरूपत्वोपगमात्।

किञ्च अद्वितीयपदे विरुद्धार्थस्य नञः समानाधिकरणतत्पुरुष एव स्वीकर्तुमुचितः। न तु बहुव्रीहिः। बहुव्रीहेः समानाधिकरणतत्पुरुषापेक्षया जघन्यत्वात्। एवञ्च अद्वितीयं द्वितीयविरोधीत्यर्थः। द्वितीयविरोधित्वं च द्वितीयसंहर्तृत्वेन। लोके संहर्तरि [१]प्रतीतिव्यवहारदर्शनात्। जगत्सहर्तृत्वं च ब्रह्मणः यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति, प्रपञ्चोपशमं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते इत्यादिश्रुतिसिद्धमिति न भूतब्रह्मस्वरूपरूपोऽङ्गीकार्यः। किमतो यद्येवमिति चेत् उच्यते। सोऽत्यन्ताभावः पारमार्थिकश्चेदद्वैतहानिरेव। न चेदद्वैतश्रुतेः अतत्वावेदकत्वप्रसङ्गः। द्वितीयशब्दार्थस्य वियदादेः अमिथ्यात्वप्रसङ्गश्च। नेह नानास्ति किञ्चनेति श्रुत्यनुसारात् अद्वितीयपदे न विद्यते द्वितीयो यस्मिन् तत् तथोक्तमित्येव विग्रहः स्वीकार्यः। तथाच सत्यपदार्थभूतेऽन्यपदार्थे द्वितीयाभाववैशिष्ट्यमेव तेन तात्पर्यतो बोधनीयम्। अन्यथा द्वितीयमिथ्यात्वासिद्धिप्रसङ्गात्। तथा तेन तद्बोधने अखण्डार्थत्वक्षतेः। अखण्डार्थत्वसिद्ध्यर्थं ततस्तथाविधबोधानभ्युपगमे च द्वितीयमिथ्यात्वासिद्धितादवस्थ्यमिति सेयमुभयतः पाशा रज्जुः॥

---

१. अद्वितीय इति योज्यम्।

ननु सदर्थे अन्यपदार्थे द्वितीयाभाववैशिष्ट्यं शब्दमहिम्ना प्रतीयमानमपि न तत्तात्पर्यगोचर इति न तदखण्डार्थत्वविघातीति चेत् न। लिङ्गसत्त्वे तात्पर्यसत्त्वावश्यंभावात्। न हि सच्छब्दार्थम्॥[1]

किञ्च ब्रह्मणो जगदुपादानत्वमङ्गीकुर्वता परेण उपादानदेशे ब्रह्मणि जगतः प्रागभाव एव तयाऽङ्गीकर्तुमुचितः। न त्वत्यन्ताभावः॥ समयविशेषसंसर्गात्यन्ताभावातिरिक्तः प्रागभाव एव मया नोपेयत इति चेत् जगन्मिथ्यात्वासिद्धितादवस्थ्यात्। न ह्यानीतापसारितघटस्थले तत्र विद्यमानो घटात्यन्ताभावः तन्मिथ्यात्वप्रतीतिव्यवहारनियामको भवति। इदमग्रे द्वितीयरहितमित्युक्ते कालराहित्याभाव एव प्रतीयते। द्वितीयराहित्याभावस्तु द्वितीयसत्त्व एव पर्यवस्यति। कादाचित्का-भावाभावस्य प्रतियोगिस्वरूपत्वनियमात्।

किञ्च द्वितीयपदे समासमभ्युपगच्छता नञर्थे अत्यन्ताभावे आधेयत्वेनाभिमतसच्छब्दार्थभूतादन्यपदार्थादन्य एव स्वीकर्तुमुचितः। बहुव्रीहेरन्यपदार्थप्रधानत्वात्। न हि यतः कुतश्चित् तस्यान्यत्वं वक्तुं शक्यम्। किन्तु बहुव्रीहिरूपवृत्तिगतपदार्थादन्यत्वमेव। तथैव व्युत्पत्तेः। एवञ्च न द्वितीयात्यन्ताभावः सच्छब्दार्थः स्वीकार्यः। दूरे गत्वा तत्स्वीकारात् वरं प्रथमकक्ष्यायामेव तत्स्वीकारोऽस्तु, इति शङ्कापिशाची च परास्ता। सति संभवे त्यागायोगात्। दृष्टेनैवोपपत्तौ अदृष्टादिना तन्निर्वाहस्य अवक्तव्यत्वात्। दृष्टकारणतानिर्वाहकानुगतकल्पना-विलोपापत्तेश्चेत्यन्यत्र विस्तरः। तस्मान्न जगन्मिथ्यात्वेऽनुमानम्।

---

१. अत्र किञ्चित् पूरणीयमिति भाति ? ?

१६. श्रुतेः जगन्मिथ्यात्वे मानत्वनिराकरणम्

नापि श्रुतिः जगन्मिथ्यात्वे मानम्। ब्रह्मव्यतिरिक्तं सर्वं मिथ्येतिश्रुतेः अनाकलनात्। एकमेवाद्वितीयमिति श्रुत्या सच्छब्दार्थस्य ब्रह्मणः सृष्टेः प्राक्काले द्वितीयशब्दितवियदादिप्रपञ्चरहितत्वमात्रावेदनात्। तत्काले तद्राहित्यस्य प्रागभावरूपत्वेन अत्यन्ताभावरूपत्वासिद्धेः। सिद्धौ वा अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वमात्रस्य मिथ्यात्वानापादकत्वात्। प्रतियोगिस्वरूपसहिष्ण्वत्यन्ताभावस्य स्वप्रतियोगिमिथ्यात्वानापादकत्वस्वाभाव्याच्च। न हि कुलालव्यापारात् (पूर्वम्) अयं घटो मृदेवासीदित्युक्ते अयं घटो मिथ्येति प्रतिभा। किन्तु तस्य तदा मृद्रूपेणैवावस्थितिसिद्धिः। द्वितीयत्वाक्रान्तस्यापि द्वितीयनिषेधस्य अनिषेधात् तस्यापि निषेधे अद्वितीयमिति निषेधस्य व्याहतभाषित्वापत्तेः। निषेधातिरिक्तस्य द्वितीयस्य निषिद्धनिषेधप्रतियोगित्वे ब्रह्मवत्पारमार्थिकत्वापत्तेः। निषेधस्यैव अनिषेध्यनिषेधप्रतियोगित्वेन मिथ्यात्वापत्तेश्च। द्वितीयत्वाक्रान्तत्वेन निषेधनिषेधस्यापि स्वातिरिक्तनिषेधविषयत्वे तस्याप्येवं तस्याप्येवमिति निषेधानङ्गीकारात्। भीतेन परेण प्राथमिक(प्रायिक)द्वितीयनिषेधस्य सप्तपदार्थभूतान्यपदार्थमात्रस्वरूपत्वाङ्गीकारे च द्वितीयपदे बहुव्रीहिसमासाभावापत्तेः। समासवृत्तिगतपदार्थादन्यस्यैव प्राधान्येन प्रतिपाद्यत्व एव अनेकमन्यपदार्थ इति बहुव्रीह्यनुशासनात्॥

किञ्चान्यपदार्थत्वेन उपगतस्य सत्पदार्थस्यैव द्वितीयनिषेधरूपत्वे तस्यैकस्यैव प्राधान्यमुपसर्जनत्वं च स्यात्। न चैवम्। निर्विशेषत्वभङ्गप्रसङ्गात्। एकस्यैव स्वापेक्षया प्रधानत्वोपसर्जन-

त्वाश्रयणे विरोधश्च स्यात्। तत्र विविदितव्यम् (विवेक्तव्यम्)। प्रपञ्चमुपशमयति नाशयतीति प्रपञ्चोपशमस्तच्छुत्यर्थः[1]। उपशमशब्दस्य ध्वंसापरनामकनाशपरत्वं प्रसन्नवदनं ध्यायेत् सर्वविघ्नोपशान्तये इत्यादावे[2]व सुप्रसिद्धम्। न च अद्वितीयपदे बहुव्रीह्यनाश्रयणेऽपि द्वितीयस्याभावोऽद्वितीयम् इत्यर्थोऽस्तु इति वाच्यम्। तथा सति सत् एकमेव द्वितीयाभावश्च इति वाक्यार्थाश्रयणेन वाक्यभेदप्रसङ्गात्। न हि नार्षेयं वृणीते भिन्नमद्वितीयमिति पर्युदासाश्रयणेन एकवाक्यत्वसंभवे तद्भेदाश्रयणं युक्तम्। तथाच सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति सावधारणोपक्रमपर्यालोचनया अद्वितीयमिति तदनन्तरवाक्यपर्यालोचनया च सत्यपदार्थभूतब्रह्मणो द्वितीयाभाव-वैशिष्ट्यं द्वितीयप्रागभावप्रध्वंसाभाववैशिष्ट्यरूपमेवेति नैतद्वाक्य-बलात् द्वितीयमिथ्यात्वसिद्धिरिति स्थितम्।

केचित्तु अद्वितीयपदे बहुव्रीहिरेव वास्तु तथापि न द्वितीयमात्रमिथ्यात्वमित्यविवादम्।

न च विशेषनियामकं विना एष नियम उपपद्यते। तन्नियामकं चान्विष्यमाणमत्रेदानीमिदं कार्यं नास्ति पूर्वमपि नासीत् उत्तरत्र न भविष्यति इत्यबाधितप्रतीतिविषयीभूताभावाधिकरणत्वमेव भवितु-मर्हति। स च भावात्यन्ताभावादन्य एवाभावो भवितुमर्हति। अन्यत्र कारणे तदभावादेव कार्यस्य तदाश्रितत्वेन अनुत्पत्तिः, तन्नाशादनाश इत्येव स्वीकार्यम्। न चैवं प्रतीतिसिद्धस्य अभावविषयस्यैव तथाविधकार्यनिर्वाहकत्वसंभवे, तन्निर्वाहोऽदृष्टाधीनो वा स्वभावप्रयुक्तो वा आकस्मिको वेति शक्यमभ्युपगन्तुम्। दृष्टनिर्वाहकाभाव एव तथाश्रयणौचित्यात्। न च कार्यात्यन्ताभावेन निमित्तकारणसाधारणेन

---

१ तत्रार्थः इति भाव्यमिति भाति।   २ इत्यादाविव इति पाठः।

तथाविधकार्यनिर्वाह उपपद्यते। तथा सति कार्यस्य निमित्तकारणाश्रयत्वेनापि उत्पादप्रसङ्गात्। तन्नाशादपि नाशापत्तेश्च।

एतेन मृत्तन्त्वादीनामेव तादृशकार्याभावविशेषाश्रयत्वमेव कुत इति पृष्टेन तन्नियामकतया अदृष्टादिकमेव मदुक्तं लक्षणया अनुभवसिद्धम्। तच्च विषयवैलक्षण्यकृतमेव वाच्यम्। विधिप्रतीतिद्वयस्यापि तुल्यविषयत्वं स्यात्। तत उभयत्रापि सामग्रीभेदाभावेन प्रतीतिद्वयस्यापि उभयत्र एकाकारैव मृत्पिण्डेऽपि ततोऽन्यत्रैव घटो नास्ति नासीदित्यत्यन्ताभावः किन्तु तदतिरिक्त एव। स च न घटध्वंसः तदा घटानुत्पत्तेः। ध्वंसस्य प्रतियोगिजन्यत्वात्। नापि तदन्योन्याभावः। कादाचित्कत्वानुभवात्। इदमत्र नेति प्रतीतेश्च। न चायमनुभवो भ्रमः। बाधकाभावात्। तथाच पारिशेष्यात् सा प्रतीतिरनादिं सान्तमेव घटाभावं गोचरयतीति अकामेनापि स्वीकार्यम्। एवंविधाभाव एव प्रागभाव इत्युच्यते। एवंविधलक्षणाबाधितप्रतीतिसिद्धस्यापि घटाभावस्य अत्यन्ताभावत्वोक्तिः परिभाषैव पर्यवस्यति।

अपिच घटादिकार्यं जायमानं मृत्पिण्डादीनां स्वकारणत्वाविशेषेऽपि मृत्तन्त्वाद्याश्रितमेव जायते। न तु यावत्स्वकारणाश्रितवृत्तिनियामकसम्बन्धादन्यस्यैवारोप्ये सम्बन्धस्यावश्यकत्वात्। अन्यथा स्वाधिकरणे तस्य प्रतियोगिसहिष्णुत्वमेव न स्यात्।

किञ्च स्वकालदेशयोरेकावच्छेदेन प्रतिपत्तिविषयीभूतसम्बन्धेन प्रपञ्चस्वरूपासहिष्णुब्रह्मस्वरूपस्य तदत्यन्ताभावत्वोक्तिः परकीया यूस्त्र्याख्यौ नदीतिवत् परिभाषामात्रं स्यात्। तत्र च सिद्धसाधनमविशेषः।

अपि च जगज्जनकत्वेन प्रमाणसिद्धस्य ब्रह्मणः जगदभावत्वं तत्प्रागभावरूपत्वमेव भवितुमर्हति, न अत्यन्ताभावत्वरूपम्,

प्रतियोगिजनकाभावस्य प्रागभावत्वनियमात्। न च प्रागभावे मानाभावः। प्रतियोगिजनकत्वेन प्रमितेऽर्थे अभावत्वग्राहकप्रमाणप्रवृत्तौ तादृशस्यैव प्रागभावत्वेन तन्मानस्यैव तन्मानत्वात्।

किञ्च घटः क्वचिन्नास्ति नासीत् न भविष्यति इति घटाभावप्रतीतिरनुभूयते। क्वचित्तु मृत्पिण्डे अत्र घटो नासीत् इदानीं घटो नास्ति, उत्तरत्र घटो भविष्यति इति तदभावप्रतीतिरनुभूयते इत्यविवादम्। प्रतीतिद्वयस्य घटाभावत्वाविशेषेऽपि असद्वैलक्षण्यस्यैव स्वीकारात्। शून्यवादाविशेषत्वप्रसङ्गाच्च। नापि सद्विविक्तत्वम्, सतोऽपि सदन्तरविविक्तत्वेन अर्थान्तरत्वात्। सत्ताजातिमद्विविक्तत्वसाधने बाधात् अभावाद्यंशे सिद्धसाधनाच्च। ब्रह्मविविक्तत्वसाधनेऽपि सिद्धसाधनमेव। देशकालसम्बन्धित्वरूपसत्त्वाभावसाधने च बाधतादवस्थ्यम्। अत एव स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वमिति प्रत्यूढम्। उक्तदोषानिस्तारात्। अत्यन्ताभावत्वस्य पारमार्थिकत्वे अद्वैतहानेः। तस्य मिथ्यात्वमेव वाच्यम्। एवं हि मिथ्याभूतात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपमेव जगन्मिथ्यात्वमुक्तं स्यात्। तत्र च सिद्धसाधनमेव दोषः। न च मिथ्यात्वशरीरप्रविष्टोऽत्यन्ताभावः ब्रह्मस्वरूप एवेति नाद्वैतहानिरिति वाच्यम्। तथा सति जगन्मिथ्यात्वमेव न स्यात्। स्वकाले स्वदेशे एकावच्छेदेन प्रतियोगिस्वरूपसहिष्णोः अत्यन्ताभावस्य सम्बन्धभेदेन प्रतियोगिस्वरूपसहिष्णवत्यन्ताभाव-मिथ्यात्वानापादकत्वात्। न च सम्बन्धभेदो नास्तीति वक्तुं शक्यम्। प्रतियोगिस्वरूपसहिष्णुत्वेन तत्र प्रपञ्चवेषेणैव मिथ्यात्वं न त्वविशिष्टानुपहितवेषेणेति स्यात्। अत एव नायं घटः एतत्तन्तु-निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी पटत्वात् अंशित्वात् पटान्तरवदित्यनुमानेन पटादिमिथ्यात्वसिद्धिः। अस्यैव पटस्य प्रतिपत्तिविषयीभूत-

संयोगातिरिक्तसंबन्धेन एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभ्युपगमेन सिद्धसाधनात्। प्रतिपत्तिविषयीभूतसंबन्धेनैव तत्र तत्प्रतीतिसाधने प्रत्यक्षे क्लृप्तदोषरहितपरीक्षितप्रत्यक्षादिविरोधात्। अन्यथा वह्नावपि पदार्थत्वेन प्रतिपत्तिविषयीभूतसम्बन्धेन प्रसङ्गात्। न च तत्रापि पारमार्थिकतदभावसाधने इष्टापत्तिरिति वाच्यम्। प्राङ्मिथ्यात्वसिद्धेः तत्सत्ताभेदस्यैव असिद्धेः। अन्यथा अन्योन्याश्रयात्। सर्वत्रैव सम्भवेन अनुमाने बाधस्यादोषत्वापत्तेश्च। अत एवायं घटः एतत्पटभिन्नः पटत्वात् पटान्तरवत् इत्याद्यनुमानेन तन्मिथ्यात्वसिद्धिरित्यपास्तम्।

किञ्च मिथ्यात्वं न निस्स्वरूपम्। अनभ्युपगमात् साध्याप्रसिद्धेश्च। शुक्तिरूप्यादिकं मिथ्येत्यङ्गीकुर्वता परेण तन्निस्वरूपत्वस्यानभ्युपगमात् अपरोक्षप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या तत्प्रपञ्चविषयकप्रत्यक्षस्य अयोग्यप्रपञ्च-विषयकश्रुतिस्मृत्यादिजन्यज्ञानस्य च भ्रमत्वासिद्धेः। बाधादर्शनाच्च। भ्रमानन्तरभाविग्राह्याभावावगाहिप्रमाणजन्यज्ञानस्यैव बाधत्वात् अभावज्ञानमात्रस्याबाधत्वात्। काले भेदेनैकस्मिन्नेव देशे प्राक्स्थितस्य घटादेरपि स्मरणानन्तरमभावप्रतीतौ सत्यामपि तस्य बाधितत्वेन अव्यवहारात्। चिद्भिन्नत्वतद्विषयत्वयोरपि शुक्तिरूप्यादौ मिथ्यात्व-सहचरितत्वेन दृष्टत्वेऽपि नित्यद्रव्येतरत्वसहचरितत्वेन दृष्टस्य निरवयवत्वस्य तदव्याप्यत्ववत् मिथ्यात्वं प्रत्यव्याप्यत्वात्। अन्यथा गुणकर्मादिसाधारणस्य निरवयवत्वस्यापि नित्यत्वव्याप्यत्वापत्त्या तेषामपि नित्यत्वसिद्धिप्रसङ्गात्। अत एव परिच्छिन्नत्वादिकमपि मिथ्यात्वसाधकमिति प्रत्यूढम्।

किञ्च ज्ञाततया अज्ञाततया वा चितोऽपि चिद्विषयत्वात् तयैव व्यभिचारः। यत्किञ्चिद्भिन्नत्वस्य चिदन्तरेऽपि सत्त्वात् तेन व्यभिचार एव। न च विशिष्टवेषेण तस्यापि मिथ्यात्वेन न व्यभिचार इति वाच्यम्।

तथासति जगतोऽपि विशिष्टत्वस्य सत्त्वात् अत्यन्ताभेदावेदिका श्रुतिरप्यनुकूलिता भवति।

ननु सत्पदार्थस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तस्याप्रामाणिकत्वात् तस्यैव पारमार्थिकं सत्त्वमभ्युपेयम्। एवंच सति योग्यायोग्यघटादि-वियदादिप्रपञ्चस्य उदाहृतश्रुतिप्रत्यक्षाभ्यां ब्रह्मात्यन्ताभाव एवावेद्यत इति वाच्यम्। न हि त्वया तथा वक्तुं शक्यते। ब्रह्मवज्जगतोऽपि अनाद्यनन्तत्वादिप्रसङ्गात्। न चैवम्। प्रत्यक्षादिप्रमाणेन तस्योत्पाद-विनाशादिग्रहात्। तथाच प्रपञ्चस्य सदाद्यनन्ताभेदस्त्वयापि नाभ्युपगन्तुं शक्य इति चेन्न। सदत्यन्ताभेदो हि सत्यत्वाश्रयात्यन्ताभेद एव नान्यः। एवञ्च ब्रह्मवत् प्रपञ्चस्यापि सत्यत्वाश्रयत्वेन प्रत्यक्षादिना तदाश्रयात्यन्ताभेदबोधने कानुपपत्तिः। ब्रह्मणि सत्यज्ञानादिवाक्येनेव प्रपञ्चेऽपि ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्, तत्सत्यमित्यादिश्रुत्या सत्यत्ववैशिष्ट्य-बोधनात्। तस्मान्न मिथ्यात्वे प्रत्यक्षं मानम्।

१७. अथ प्रपञ्चमिथ्यात्वेऽनुमानप्रमाणनिराकरणम्

नाप्यनुमानं तत्र मानम्। प्रपञ्चे तत्प्रतिबद्धलिङ्गस्य बाधितत्वा-रोपितत्वादेरदर्शनात्। प्रपञ्चमिथ्यात्वसिद्धेः पूर्वं यो (प्रपञ्चो) ब्रह्मेत्यादि-तादात्म्यविषयप्रतीतिजननात् ब्रह्मणोऽपि सद्भिन्नत्वज्ञानभिन्नत्वादिना मिथ्यात्वजडत्वादिप्रसङ्गः। यदि च सदभेद एव प्रतीयते न तदात्मकं तदा प्रकृतेऽपि तुल्यम्। सन्न घट इत्यादिप्रतीत्या न सद्भिन्नत्वरूप-मिथ्यात्वसिद्धिः।

एतेन सद्भिन्नत्वज्ञानस्येव सदभिन्नत्वज्ञानस्यापि प्रतीतावच्छेदक-वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानसाध्यत्वादिज्ञानात् प्राक् तथाविधज्ञान-सामग्रीविरहात् घटादौ सदभिन्नत्वगोचरप्रत्यक्षप्रतीतिरपि दुर्लभेति

निरस्तम्। सदभेदस्य संसर्गविधयैव भानाभ्युपगमात्। भेदोऽपि तथा भासते इति वक्तुं शक्यम्। तथा सति सन्नेव घटः इति परीक्षासहकृततदत्यन्ताभेदगोचरद्वितीयादिप्रतीत्यनुदयप्रसङ्गात्। न हि सद्भिन्ने एव तदभिन्नत्वगोचरद्वितीयादिप्रतीतिरनुभवसिद्धा। येन प्राथमिकप्रतीतौ सदभेद एव सद्भेदोऽपि संसर्गविधया भासत इत्युच्यते। एवं सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति प्रपञ्चदर्शनात् कालदेशयोः सामानाधिकरण्यं न स्यात्। वृक्षे कपिसंयोगतदभावौ च न स्याताम्। न हि कालदेशौ जगदाधारौ न भवत इत्यस्ति। तयोः तथात्वस्य धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वात्। एवं संबन्धभेदेन प्रतियोगिमति देशे संबन्धान्तरेण तदभावश्च न स्यात्। न च शाखावच्छिन्नवृक्षात् मूलावच्छिन्नवृक्षस्य भेदात् प्रतियोगितदभावयोरैकाधिकरण्यमेवासिद्धमिति वाच्यम्। य एव शाखावच्छिन्नः स एव भूतलावच्छिन्न इत्यबाधितप्रतिज्ञानात्।

किञ्च सन् घट इत्यादिप्रतीतौ प्रतीयमानसत्तादात्म्यं तदभेदरूपमेव[१] तदभेदश्च सदर्थप्रतियोगिकान्योन्याभावात्यन्ताभावरूप एव तत्र पर्यवस्यति। स च सत्त्वसंसर्ग एवेति कथं सत्तादात्म्ये सदर्थप्रतियोगिकभेदप्रवेश इति न जानीमः।

किञ्च सन् घट इति प्रतीत्यनन्तरं परीक्षासहकारेण प्रत्यक्षतः सन्नेवायं घट इति प्रतीत्यन्तरं जायमानं सर्वानुभवसिद्धम्। न हि तत्र भासमानावधारणव्यवच्छेद्यः तद्भेदादन्योऽस्ति। किञ्च यदि सन् घटः इत्यादिप्रतीत्या तादात्म्यस्य विषयीकरणात् सद्भिन्नत्वरूपमिथ्यात्वसिद्धिः तदा सत्यज्ञानदिवाक्येनापि सत्यं ब्रह्म ज्ञानमित्याकारकसदर्थगोचरप्रतीतिरस्ति। न हि तया विना सत्प्रतियोगिकभेदः सुग्रहः।

१. सदभिन्नत्वरूपमेव इति भाष्यम्

भेदप्रत्यक्षस्य प्रतियोगितावच्छेदकप्राथमिकप्रतियोगिज्ञानसाध्यत्वात्। द्वितीयादिप्रतीतेरपि प्राथमिकप्रतियोगिसमानाकारत्वेन त्वदभिमत-सत्तादात्म्यविषयत्वस्य नियामकाभावेन असिद्धेः। सन् घटः इत्यादिप्रत्यक्षप्रतीतेः घटादौ त्वदभिमतसत्तादात्म्यविषयत्वेऽपि सद्भेद-वत्सदभेदस्यापि सिध्या सत्यत्वापाताच्च। न च भेदविरोधा-न्नाभेदसिद्धिरिति वाच्यम्। वैपरीत्यापातात्। घटः सन् पटः सन् इत्यादि भेदाभेदोभयविषयकप्रत्यक्षस्यानुभवसिद्धत्वेन तत्र भेदाभेदयोर्विरोधा-सिद्धेः। धर्मिग्राहकप्रत्यक्षेण घटादेः सद्भिन्नाभिन्नत्वेनैव सिद्धेः। न हि धर्मिग्राहकमानसिद्धेऽर्थे विरोधः शङ्कापथं गन्तुर्हति। पदार्थानां विरोधाविरोधयोः प्रमाणेनैव व्यवस्थापनीयत्वात्। न हि क्वचिद् भेदाभेदयोः सहचाराभावो दृष्ट इत्येतावता प्रकृते प्रमाणसिद्धः सहचारस्त्यागार्हः। अन्यथा भावाभावयोः क्वचित्सामानाधिकरण्या-भावतत्सत्यत्वबुद्धेरेव दर्शनात्।

ननु सत् अन्नमित्यादिप्रत्यक्षप्रतीतिरेव अन्नादिमिथ्यात्वे मानम्। तया अन्ने सत्तादात्म्यविषयीकरणात्। सत्तादात्म्यं हि तस्य सद्भिन्नत्वे सति सदभिन्नत्वरूपमेव[1] वक्तव्यम्। एवञ्च अन्नादेर्मिथ्यात्वं वज्र-लेपायितम्। न हि सद्भिन्नत्वातिरिक्तं मिथ्यात्वं नामास्ति। न च तया प्रतीत्या सदभेदस्यापि विषयीकरणात् तस्य सत्यत्वमपि स्यादिति वाच्यम्। एकस्यैव सत्ताभेदाभेदयोर्विरुद्धत्वेन सदभेदस्य सद्व्यति-रेकेणासत्त्वरूपतयैव पर्यवसन्नत्वेन तस्य सद्भिन्नत्वरूपमिथ्यात्वा-विरोधात्। व्यतिरेकेण असत्त्वस्य सदभिन्नत्वेन उपपादयितुमशक्यतया सद्भिन्नादिरूपविशेष्यविरहेणैव उपपादनीयत्वादिति चेन्न।

---

१. सद्भिन्नत्वरूपमेव पाठः ?

सदिदमन्नमिति प्रत्यक्षेण सदभेदस्यैव विषयीकरणेन सद्भेदाभेदरूपतत्तादात्म्यस्यापि विषयत्वे प्रमाणाभावात्। उक्तसत्तादात्म्यस्य सामग्रीविरहेण प्राथमिकप्रतीतिविषयत्वायोगाच्च। न हि प्राथमिकप्रत्यक्षप्रतीतेः पूर्वं सत्त्वविश्लेषप्रयुक्तरूपविशेषः वक्तुं शक्यः। नामविश्लेषोऽपि तत्तन्नाम्ना व्यवहारानुपहिताप्तरूप एव। अत एव कृष्णाभीमरथ्यादिसप्तनदीनां सङ्गमानन्तरं समुद्रप्रवेशदेशे तत्तन्नामरूपवत्तया तासामबाधितप्रतीतिव्यवहारविषयत्वमिदानीमप्यनुभूयते। अत एव ब्रह्मेतरस्य सर्वस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वात् मिथ्यात्वमिति पराङ्गीकारः प्रत्यूढः। उक्तरीत्या ब्रह्मेतरस्य ज्ञानान्निवर्त्यत्वासिद्धेः। ततश्च निर्विशेषचैतन्यस्यैव नृशृङ्गायितत्वात् वेदान्तगतपदानां तत्र लक्षणेति पराभ्युपगमः निर्मूल एवेति स्थितम्।

ननु ब्रह्मेतरस्य सर्वस्य मिथ्यात्वात् ब्रह्मधर्माणामपि तथात्वेन मिथ्यात्वावश्यंभावात् ब्रह्मणो मिथ्याभूतधर्मत्वेऽपि न वास्तवनिर्विशेषत्वक्षतिः। अतो न निर्विशेषस्य नृशृङ्गायितत्वमिति चेन्न। ब्रह्मेतरसर्वमिथ्यात्वे मानाभावात्। तथाहि न तावत्तन्मिथ्यात्वे प्रत्यक्षं प्रमाणम्। योग्ये अभ्यासदशापन्नवह्न्या(बन्धना)दौ प्रत्यक्षेण मिथ्यात्वबुद्धेः कदाप्यदर्शनात्। प्रत्युत तेन सदन्नमित्यादिशब्दात् तथा प्रतीतावपि निर्विशेषत्वश्रुतिविरोधात् अद्वितीयशब्दस्य तत्र न तात्पर्यमिति चेन्न। वैपरीत्यापत्त्या तस्या एव अन्यार्थत्वस्य आश्रयणीयत्वात्। केवलो निर्गुणश्चेत्यादिनिर्विशेषत्वावेदकश्रुतावपि निःशब्दार्थस्य गुणशब्दितविशेषनिषेधस्याप्यन्यपदार्थभूतब्रह्मस्वरूपरूपत्वे उक्तदोषानिस्तारात्। अपूर्वतालक्षणतात्पर्यसत्त्वावश्यंभावेन तत्त्वावेदकप्रमाणावेदितत्वाविशेषेणान्यपदार्थभूतसत्पदार्थवत् तत्प्रधानत्वोपसर्जनत्वरूपधर्मयोरपि पारमार्थिकत्वापत्तेश्च। न च वाच्यं

प्रधानत्वादिधर्मस्यापि द्वितीयनिषेधवत् ब्रह्मस्वरूपत्वोपगमात् न ब्रह्मणो निर्विशेषत्वभङ्गप्रसङ्गः। न चात्र मानाभावः। पारमार्थिकद्वितीयनिषेधस्यैव तत्र मानत्वादिति। तथा सति द्वितीयनिषेधवत् सत्पदार्थस्य तदाश्रयत्ववत्तयोः प्रधानत्वोपसर्जनत्ववच्च पारमार्थिकद्वितीयनिषेध... तत्र मानत्वा . . . बलादेव द्वितीयस्य वियदादिजडप्रपञ्चस्याप्यन्यपदार्थभूतसत्पदार्थे स्वरूपत्वाश्रयणप्रसङ्गात्। एवंच स एवेदं सर्वम्, आत्मैवेदं सर्वम्, ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादिः सर्वस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मस्वरूपरूपतावेदिका श्रुतिरप्यनुकूलिता भवति। न च उत्पत्त्यादिमत्त्वेन श्रुत्यादिसिद्धस्य वियदादिप्रपञ्चस्य अनाद्यनन्तत्वेन सच्चिदानन्दरूपतया श्रुतिसिद्धेन ब्रह्मणा नात्यन्ताभेदप्रतीतिरस्तीति वाच्यम्। धर्मिग्राहकश्रुतिरूपप्रमाणसिद्धत्वेन तदनाद्यनन्तत्वादिवत् तत्सादित्वसान्तत्वादेरपि स्वीकार्यत्वात्। न चैवं विरोधपदार्थ एवोच्छिन्नः स्यादिति वाच्यम्। तथा धर्मिग्राहकमानरहितस्थल एव तद्विरोधोपपत्तेः। तस्माददद्वितीयपदे नञर्थो नात्यन्ताभावो वाच्यः। अग्रपदवैयर्थ्यात्।

नापि ध्वंसाभावस्तदर्थः। सृष्टेः पूर्वमिदंशब्दितस्य वियदादेरनुत्पन्नत्वात्। तदैक्षत तत्तेजोऽसृजतेत्यादिना उत्तरत्र सृष्टिप्रतिपादनात्। तद्ध्वंसस्य तदुत्तरभावित्वनियमात्। तथाच तदर्थत्वेन प्रागभावो वा अन्योन्याभावो वा स्वीकार्यः। एवं च सति क्वचिन्नित्यमित्यनेन कथं द्वितीयमिथ्यात्वसिद्धिरिति न जानीमः। ब्रहुव्रीह्याश्रयणेऽपि द्वितीयस्य अन्यपदार्थभूतसत्पदार्थनिष्ठप्रागभावप्रतियोगित्वस्यैव लाभात्।

वस्तुतस्तु न बहुव्रीह्याश्रयणमुचितम्। बहुव्रीहेर्जघन्यवृत्तित्वात्। किन्तु तत्पुरुषाश्रयणमेव युक्तम्। न द्वितीयमद्वितीयमिति तत्पुरुषविशेषकर्मधारयाश्रयणे लाघवात्। न च न द्वितीयमद्वितीयमिति कर्मधारयाश्रयणेऽपि संसर्गाभावमात्रे शक्तस्य नञः अन्योन्याभाववति

लक्षणाश्रयणात्, बहुव्रीहिसमासाश्रयण इव अत्रापि गौरवदोषस्तुल्य इति वाच्यम् । नञा ततो लाघवेन संसर्गाभावान्योन्याभावसाधारणाभावमात्रे शक्तत्वेन संसर्गाभावमात्रशक्तत्वानभ्युपगमात् । भावपदप्रवृत्तिनिमित्तभूतभावत्ववत् नञ्पदप्रवृत्तिनिमित्तभूताभावत्वस्यापि अखण्डोपाधित्वेन संसर्गाभावत्वरूपसखण्डधर्मापेक्षया लघुशरीरत्वात् । न च प्रागभावत्वादिवत् भावत्ववच्च संसर्गाभावत्वमखण्डोपाधिरिति, न अभावत्वस्य लघुशरीरत्वमिति वाच्यम् । तथापि सामान्यरूपकृतविशेषसत्त्वेन अभावत्वस्यैव नञ् पदप्रवृत्तिनिमित्ततायाः आश्रयणीयत्वात् । न चैवमपि अन्यत्वप्रकारकप्रतीत्यर्थं कर्मधारयेऽपि लक्षणाश्रयणमावश्यकमिति वाच्यम् । तथापि वृत्तिपदार्थलक्षणातोऽन्यपदार्थलक्षणायाः जघन्यत्वात् ।

१८. एकमेवाद्वितीयमितिश्रुत्यर्थः

नन्वेवमपि ब्रह्मेतरसर्वपदार्थमिथ्यात्वसिद्धिरविकला । एकमेव सदिति वाक्यार्थाश्रयणादिति चेत् भ्रान्तोऽसि । न ह्यत्र एकोद्देशेन सदिति विधीयते येनेदंशब्दिततेजःप्रभृतिप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं स्यात् । किन्तु अग्रे इदं सदेवासीत् तच्चैकमेवेति सदर्थभूतब्रह्मोद्देशेन एकत्वमेव विधीयते । ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः इति सच्छब्दपर्यायत्वस्मरणेन सच्छब्दार्थभूतब्रह्मण एव उद्देशत्वौचित्यात् । ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् आत्मा वा इदमग्र आसीत् इति कारणवाक्ये ब्रह्मपदानुसारादत्र सच्छब्दस्य ब्रह्मपरत्वस्यैव न्याय्यत्वात् । तथाच एतच्छ्रुतेरयमर्थो भवति । हे सौम्य इदं प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धं नानाविधं तेजोऽबन्नात्मकं कार्यजातं अग्रे सृष्टेः पूर्वं असदेव आसीत् ब्रह्मैव आसीदित्युक्ते तत्काले ब्रह्ममात्रसत्त्वं प्रतीयते न तु तादृशकार्यजातासत्त्वम् । यथा अयं घटः उत्पत्तेः पूर्वमसदेवासीदित्युक्ते सन्मात्रसत्त्वं प्रतीयते न तु

तत्कार्यपटादिसत्त्वमपि तद्वत्। तदा विद्यमानं सत् कीदृशमित्यत आह एकमेवेति। सृष्टिकर्मण्यसहायमेवेत्यर्थः। एकशब्दस्य तदर्थत्वं एकाग्रयः एकहलानि इत्यादौ सुप्रसिद्धम्। अत एवाद्वितीयं स्वसमानजातीयद्वितीयरहितम्। द्वितीयशब्दस्य प्रकृतसमानद्वितीये व्युत्पत्तिश्च अस्य गोः द्वितीयेन भाव्यमित्युक्ते सदृशगौरेवोपादीयते नाश्वो न गर्दभ इति महाभाष्यात्। अस्य गोर्द्वितीयोऽन्वेष्टव्यः इत्युक्ते गौरेव द्वितीयोऽन्विष्यते। नाश्वः पुरुषो वेति सङ्करभाष्याच्चावसीयत इति।

अपरे तु अद्वितीयपदे बहुव्रीहिरेवास्तु न चैवं सत्पदार्थभूतान्यपदार्थभूते द्वितीयत्वावच्छिन्ननिषेधात् वियदादिद्वितीयशब्दार्थस्य प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं किन्न स्यादिति वाच्यम्। सत्पदार्थभूतब्रह्मापेक्षया द्वितीयत्वस्य वियदादिप्रपञ्च इव जीवात्मशब्दितचेतनप्रपञ्चेऽप्यसत्त्वेन तस्यापि निषेधापत्त्या मिथ्यात्वप्रसङ्गात्।

किञ्च सत्पदार्थभूतब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वप्रसङ्गः। न विद्यते द्वितीयं यस्मिन्निति सत्पदार्थभूतान्यपदार्थे स्वान्यद्वितीयत्वरूपावच्छेदकसत्त्वेन स्वस्यापि तदवच्छिन्ननिषेधप्रतियोगित्वात्। तस्मात् परारीत्या न द्वितीयनिषेधोऽस्याः श्रुतेरर्थः। किन्तु आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् नान्यत्किञ्चन मिषत् आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किञ्चनास। यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित्। मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय इत्यादिश्रुतिस्मृत्यनुरोधात्। अत्र द्वितीयशब्देन मिषत्त्वरूपविशेषणविशिष्टद्वितीयं वा परशब्दितोत्कृष्टत्वविशिष्टद्वितीयं वा पूर्णत्वविशिष्टद्वितीयं वा विवक्षित्वा नञा तादृशविशिष्टनिषेध एव बोध्यते इति स्वीकार्यम्। विशिष्टनिषेधस्य सविशेषणे हीति न्यायेन स्वर्गी ध्वस्त इत्यनेनेव द्वितीयपदेन बोध्यमानो निषेधः उक्तविशेषणनिषेध एव पर्यवस्यति।

किञ्च अस्तु वा द्वितीयपदेन द्वितीयस्य स्वरूपेण निषेधः, तथापि न ब्रह्मेतरद्वितीयत्वावच्छिन्नस्य तेन निषेधः सिध्यति । इदमग्रे सदेवासीदिति पूर्ववाक्यपर्यालोचनया तदैक्षत तत्तेजोऽसृजत नामरूपे व्याकरोत् इत्याद्युत्तरवाक्यपर्यालोचनया च कार्यप्रपञ्चस्यैव निषेधलाभात् । अनाद्यविद्यादेः तत्सामग्रीप्रविष्टकालादृष्टादेश्च तेन निषेद्धुमशक्यत्वात् । न च तापनीये माया च तमोरूपेत्युपक्रम्य नित्यनिवृत्ता विमूढैरात्मैव दृष्टास्य सत्त्वमसत्त्वं च दर्शयतीत्यविद्याया नित्यनिवृत्तत्वेनेति कालाविद्यादृष्टादेः ब्रह्मेतरस्य सर्वस्य निषेधश्रवणाच्च सर्वमिथ्यात्वं सिध्यतीति वाच्यम् । निवृत्तध्वंसप्रतियोगिविकारवति यावत् नित्यं सततं विकारो नित्यनिवृत्तेत्यर्थविज्ञानात् । नित्या सततविक्रियेति स्मृत्यनुसारेण तथैव अर्थस्य वर्णनीयत्वात् ।

यद्यपि नित्यं निवृत्ता नित्यनिवृत्तेति समासाङ्गीकारे लाघवम्, तथापि स्मृत्यनुसारेण बहुव्रीह्याश्रयणस्यैव उचितत्वात् । अन्यथा गौरनाद्यन्तवतीति तदनाद्यन्तत्वावेदकश्रुतिविरोधात् । नेह नानेत्यादिश्रुतेः मिथ्यात्वपरत्वस्य निरसिष्यमाणत्वाच्चेति ।

न च वाच्यं श्रुतद्वितीयत्वावच्छिन्ननिषेध एवायमस्तु । न चैवं जीवब्रह्मणोरप्युक्तरीत्या निषेधविषयत्वसंभवेन मिथ्यात्वप्रसङ्गः । उपक्रमे सदेवेति सावधारणेन सत्पदेन ब्रह्मणः सत्पदस्यैवावेदनात् । सत्यज्ञानादिवाक्येनापि तदावेदनात् तद्व्यतिरिक्तस्यैव द्वितीयस्य निषेधविषयत्वम् । अन्यथा तद्विरोधादिति । तथापि जीवात्मनो निषेधविषयत्वापरिहारात् । न च तस्यापि तत्त्वमस्यादिवाक्येन परमार्थसिद्धब्रह्माभिन्नत्वावेदनात् तद्व्यतिरिक्तद्वितीयस्यैव निषेधविषयत्वमिति सांप्रतम् । तथा सति स एवेदं सर्वम्, आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादिश्रुत्या चेतनाचेतनात्मकसर्वप्रपञ्चस्यापि परमार्थसद्-

ब्रह्माभिन्नत्वावेदनात्। सङ्कोचकप्रमाणसद्भावात् अद्वितीयमिति निषेधस्य तद्व्यतिरिक्तप्रामाणिकद्वितीयप्रपञ्चविषयत्वमस्तु इति वाचाटकवचनावकाशप्रसङ्गात्। प्रत्युत महदादिसर्वप्रपञ्चस्य ऐतदात्म्य-मिदं सर्वं तत्सत्यमिति श्रुत्यैव पारमार्थिकसत्यत्वावेदनात् अद्वितीयमिति निषेधस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तविषयत्ववत् तद्व्यतिरिक्तरीत्यैव अद्वितीयमिति निषेधस्य विषयो वर्णनीय इत्याहुः।

तस्मान्नैतच्छ्रुतिबलात् ब्रह्मेतरसर्वमिथ्यात्वसिद्धिरिति। एतेन सलिल एको द्रष्टाऽद्वितीयो भवति इति बृहदारण्यकश्रुतिरपि व्याख्याता।

इति एकमेवाद्वितीयमितिश्रुत्यर्थः॥

१९. नेहनानास्ति किंचनेतिश्रुत्पर्थविचारः

नापि नेहनानास्ति किञ्चन इति श्रुतिस्तत्र मानम्। तस्मात् यत्किञ्चित्प्राचीनमग्निषोमीयात् तेन उपांशु चरन्ति इत्यत्र उपांशुत्वविधेः यत्किञ्चिच्छब्दसमभिव्याहारबलेन तत्तत्प्रातिस्विकरूपेण उपस्थिता-ग्नीषोमीयप्रागभावावर्तिदीक्षणीयादिपदार्थमात्रविषयत्वप्रतीतावपि यावत्या वाचा कामयीत तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयात् इत्यादि-निरवकाशधर्मान्तरविध्यबाधाय तदतिरिक्तविषयत्वकल्पनवत् नेह नानास्ति किञ्चनेत्यत्रापि निषेधस्य नानाशब्दसमभिव्याहारबलेन तत्तत्प्रातिस्विकरूपेण उपस्थितद्युपृथिव्यादिपदार्थमात्रविषयत्वप्रतीता-वपि ब्रह्मणि यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षम् इत्यादिनिरवकाश-द्युपृथिव्यादिपदार्थसत्त्वविध्यबाधाय तदतिरिक्तविषयत्वकल्पनस्यैवो-चितत्वात्। अन्यथा ब्रह्मणि जीवप्रपञ्चयोरप्येतन्निषेधविषयत्वप्रसङ्गः। तयोरपि नैकत्वेन नानाशब्दार्थत्वात्। किञ्चन शब्दार्थत्वाच्च। न चैवमपि तयोर्मिथ्यात्वप्रसङ्गः। प्रतिपन्नोपाध्यभावात्। तत्स्थनिषेधप्रतियोगित्व-स्यैव मिथ्यात्वरूपत्वात्। निषेधप्रतियोगित्वमात्रस्य अतथात्वादिति

वाच्यम्। य आत्मनि तिष्ठन् स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितः यस्मिन् सर्वाणि भूतानि इत्यादिश्रुतौ ब्रह्मण एव तदुपाधित्वेन प्रतिपत्तेः। न च अस्मिन् घटे किञ्चन नास्ति इत्युक्ते अस्य घटस्य स्वनिष्ठनिषेधप्रतियोग्युपाधित्वं न प्रतीयत इत्यस्ति। न च नेह नानास्ति किञ्चन इति प्रपञ्चनिषेधः जडप्रपञ्चांशे भेदविशिष्टतन्निषेधरूपः चेतनप्रपञ्चांशे तु भेदमात्र-निषेधरूप इति शक्यमभ्युपगन्तुम् येन चेतनप्रपञ्चस्यानिषिद्धत्वेन न मिथ्यात्वप्रसङ्ग इति स्यात्। न च विशेषनियामकं विना वैरूप्येणार्थाश्रयणं युक्तम्। वैपरीत्यापत्तेश्च। जीवब्रह्मैक्यावेदकश्रुतिवत् स एवेदं सर्वमिति जडब्रह्मैक्यावेदकश्रुतेरपि सत्त्वेन वैपरीत्यानाश्रयणे तस्यानियामकत्वात्। अभेदे सामानाधिकरण्यमेव तथार्थाश्रयणे नियामकमिति हि तदैवाश्रयितुं शक्यम् यदि तत्त्वमस्यादिवाक्य एव अभेदे सामानाधिकरण्यम्। स एवेदं सर्वमित्यादिवाक्ये तु बाधायां सामानाधिकरण्यमित्यत्र विशेषहेतुः स्यात्। न हि तमुपलभामहे। अन्यथा वैपरीत्यापत्तेः। जडचेतनयोर्विरुद्धस्वभावत्वेन तेजस्तिमिरयो-रिव स्वरूपेणैक्यासंभवस्य अनुमानत्वेन दुर्बलस्य तात्पर्यतस्तदैक्य-प्रतिपादकश्रुत्यपरिपन्थित्वात्। जीवब्रह्मणोरप्यनादितः किञ्चिज्ज्ञत्व-सर्वज्ञत्वादिविरुद्धधर्माक्रान्तत्वेन तेजस्तिमिरयोरिव विरुद्धस्वभात्वात्। तयोर्विरुद्धांशत्यागेन श्रुत्या ऐक्यबोधनवत् ब्रह्मजडप्रपञ्चयोरपि वस्तुत्वादिना भेदयोग्यत्वसत्त्वाच्च।

ननु नेह नानेति श्रुत्या जडप्रपञ्चस्यैव भेदविशिष्टस्य स्वरूपेण निषेधः क्रियते। चेतनप्रपञ्चस्य तु भेदविशिष्टस्य न तथा निषेधः क्रियते। किन्तु भेदमात्रस्यैव निषेधः क्रियते। न च विशेषहेतुं विना एकस्यैव वाक्यस्य वैरूप्येणार्थाश्रयणं न युज्यत इत्युक्तमिति वाच्यम्। ब्रह्मजडयोः स एवेदं सर्वं, अन्यदेव तद्विदितात् इत्यादिसावधारणश्रुत्या अत्यन्ताभेदात्यन्तभेदविधानवत् जीवब्रह्मणोः श्रुत्या तथात्वाविधानात्।

प्रत्युत तत्त्वमसि नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेति ऐक्यभेदनिषेधयोरेव विधानात्। अस्यैव तथा वैरूप्येण अर्थाश्रयणे विशेषहेतुत्वात्। न ह्यात्मानात्मनोरत्यन्तभेदाभेदौ संभवतः। तथा च अत्यन्तभेदात्यन्ताभेदविधायिश्रुत्योरन्यतरस्याः लाङ्गलमेवास्य जीवनमित्यादिवत् उपचरितार्थत्वमावश्यकम्। तत्र वियदादिजडप्रपञ्चात्यन्ताभेदश्रुतेरेव उपचरितार्थत्वाश्रयणमुचितम्। एवञ्च नेहनानेतिनिषेधोऽपि तस्यैवेति स्वीकर्तुमुचितम्। आगमापायिशुक्तिरूप्यादावेव नेदं रजतम् असदेव रजतमभात् इति बाधमिथ्यात्वयोर्दर्शनात्। कल्पनायाः दृष्टानुसारित्वात्। वियदादिजडप्रपञ्चस्य च आगमापायित्वात् इति चेन्न।

अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि, सूक्ष्मतरं नित्यं, तत्त्वमेव त्वमेव तत् इत्यादिसावधारणश्रुत्या जीवब्रह्मणोरप्यत्यन्तभेदाभेदविधानेन तस्य वैरूप्येणार्थाश्रयणे विशेषहेतुत्वायोगात्। अन्यदेव तद्विदितादित्यादिश्रुत्या जडादेव अत्यन्ताभेद आवेद्यत इत्यत्र विशेषप्रमाणाभावात्। जड इव चेतनप्रपञ्चेऽपि विदिताविदितशब्दयोः साधारण्यात्। यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति इत्यादिश्रुत्या जीवशब्दितचेतनप्रपञ्चस्यापि आगमापायित्वावेदनात्। स्वरूपेण आगमापायित्वस्य च अनाद्यविद्यादावपि अभावेन तस्य नेहनानेति श्रुतिविषयत्वाभावप्रसङ्गात्। गौरनाद्यन्तवती सा नित्या सतता विक्रिया इति श्रुतिस्मृतिभ्यां गोशब्दिताविद्याया अपि स्वरूपेण अनाद्यन्तत्ववर्णनात्। भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति श्रुतेस्तन्निवृत्तिपरत्वाभावस्योक्तत्वात्। शुक्तिरूप्यादेरपि आगमापायित्वासिद्धेश्च। न हीदं रजतमुत्पन्नं विशेषदर्शनादिना नष्टमिति वा कस्याप्यनुभवोऽस्ति। प्रत्युत तेन शुक्त्यज्ञानं नष्टं रजतभ्रमो नष्टः तदज्ञानात् तत्र रजतभ्रमो जातः

इत्येवानुभवोऽस्ति। तत्प्रत्यक्षकादाचित्कत्वस्य तत्सामग्रीकादाचित्कत्वेनैव उपपत्त्या तद्विषयीभूतरजतकादाचित्कत्वे मानत्वायोगात्।

किञ्च अस्याः श्रुतेः चेतनप्रपञ्चांशे न भेदविशिष्टनिषेधपरत्वं किन्तु भेदमात्रनिषेधपरत्वमित्यङ्गीकारे अन्योन्याभावापरनामकभेदविशिष्टे शक्तस्य नानापदस्य भेदमात्रे लक्षणाप्रसङ्गः। नित्यो घट इत्यत्र घटत्वविशिष्टे शक्तस्य घटपदस्य घटत्व इव।

अपि च एवम् इहपदार्थे ब्रह्मणि किञ्चन नाना नेति निषेधे किञ्चन शब्दार्थभूतजीवप्रतियोगिकभेदमात्रं निषिद्धं स्यात्। किमतो यद्येवमिति चेत् ब्रह्मणो जीवमात्रगतजीवत्वाज्ञत्वाल्पज्ञत्वाल्पशक्तित्वादिधर्मानादाय सविशेषत्वप्रसङ्गः। ततश्च अनीश्वरत्वादिप्रसङ्ग इति गृहाण। कथं तत्प्रसङ्ग इति चेत् भेदापरनामकजीवत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभावनिषेधस्य तदत्यन्ताभावरूपस्य जीवत्वादिरूपप्रतियोगितावच्छेदकरूपतयैव पर्यवसानात्। किञ्चनशब्दार्थभूतेश्वरसार्वज्ञादेश्च कुतश्चिद्भिन्नस्य वियदादिजडप्रपञ्चवत् प्रतिपन्नोपाधौ इहशब्दार्थे ब्रह्मणि स्वरूपेणैव निषिद्धत्वेन मिथ्यात्वाच्च। तत्त्वावेदकप्रमाणावेदितस्य जीवप्रतियोगिकान्योन्याभावात्यन्ताभावस्य जीवत्वादिरूपप्रतियोगितावच्छेदकरूपतया पर्यवसितस्य अनिषिद्धतया ब्रह्मवत् पारमार्थिकत्वावश्यंभावात्। ततश्च ब्रह्मनिर्विशेषत्वनिरीश्वरत्वादिभङ्गप्रसङ्गात्। भीतेन परेण जडप्रपञ्चांश इव चेतनप्रपञ्चांशेऽपि नाना किञ्चन नास्तीति उक्त्या भेदविशिष्टस्यैव तस्य निषेध इति स्वीकार्यम्। एवञ्च सति जडप्रपञ्चस्येव चेतनप्रपञ्चस्यापि प्रतिपन्नोपाधौ इहपदार्थे ब्रह्मणि स्वरूपेण निषिद्धत्वेन मिथ्यात्वप्रसङ्गो दुर्वार इति सेयमुभयतः पाशारज्जुरित्युक्तम्।

एतेन नानाशब्दे द्व्येकयोरित्यादिवत् भावप्रधानो निर्देश इति निरस्तम्।

ब्रह्मणस्तथासति सकलजीवजडप्रतियोगिकभेदापरनामकान्योन्याभावे निषेधरूपजीवत्वजडत्वतत्समनियतधर्मवत्त्वापत्त्या सविशेषत्वप्रसङ्गात्। किञ्चनशब्दवैयर्थ्याच्च।

ननु प्रपञ्चवत् न जीवब्रह्मणोरिहशब्दार्थभूते प्रतिपन्नोपाधौ ब्रह्मणि निषिद्धत्वमङ्गीकर्तुं शक्यम्। सत्यं ज्ञानमनन्तमित्यादितत्सत्त्वावेदकश्रुतिविरोधादिति चेन्न। नेह नानास्ति किञ्चनेत्यपवादाय सत्यज्ञानादिवाक्यस्य सत्यत्वादिधर्मारोपार्थत्वेन तस्य नेह नानास्ति किञ्चन इत्याद्यपवादशास्त्राप्रतिकूलत्वात्। अन्यथा यस्मिन् द्यौरित्यादिवाक्यस्यापि नेहनानास्ति किञ्चनेत्यपवादाय ब्रह्मणि द्युपृथिव्याद्यध्यारोपार्थत्वं न स्यात्। तस्मान्नेह नानास्ति किञ्चनेति श्रुत्यर्थो न पररीत्या वर्णनीयः।

स्वमतरीत्या नेहनानेतिश्रुत्यर्थः

ननु कस्तर्हि श्रुत्यर्थ इति चेत् यः कश्चिद् भवतु। तदवर्णनेऽप्यक्षतेः। न हि मम तच्छ्रुत्यर्थाज्ञानं त्वदभिमतजगन्मिथ्यात्वसाधकम्। वस्तुतस्तु मम न तदर्थाज्ञानमिति। तर्हि वर्णनीय इति चेत् उच्यते विनञ्भ्यां नानाञौ न सह (पा.सू. ७-२-२७) इति पाणिनिस्मरणात् पृथग्विनान्तरेणर्ते हिरुङ् नाना च वर्जने इति कोशकारस्मरणाच्च नानाशब्दो विनाशब्दपर्यायः। तथा च न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरमिति भगवद्वचनरूपोपबृंहणानुसारात् इहेत्येतत् अनेन इत्यर्थकम्। यद्वा यदेवेह तदमुत्र इत्यत्रेव अत्रापि इहशब्दो जगत्परः। मनसैवेदमाप्तव्यं इति पूर्ववाक्यस्थं ब्रह्मपरमिदं पदं विभक्तिविपरिणामेन अनुषज्यते। एवं च

अनेन ब्रह्मणा नाना विना किञ्चन नास्ति। तदविनाभूतमेवास्तीत्यर्थः। ततश्च अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः इत्यादिश्रुतयोऽप्यनुकूलिता भवन्ति। यद्यपीहशब्दोऽस्मिन् इत्यर्थ एव व्युत्पादितः। तथाऽप्युपबृंहणानुसारात् छन्दसि प्रकृतिप्रत्यययोः प्रकृत्यन्तर-प्रत्ययान्तररूपादेशयोः बहुलमुपलंभात्, तथा तथा अनुशासनसद्भावाच्च अनेनेत्यर्थत्वं नानुपपन्नम्॥

एतेन अस्या श्रुतेः प्रपञ्चस्य ब्रह्माविनाभूतार्थत्वेऽपि मिथ्यात्व-सिद्धिरविकला। न ह्यविनाभावः तदत्यन्ताभाववन्निष्ठात्यन्ताभाव-प्रतियोगित्वादतिरिच्यते।प्रतिपन्नोपाधिस्थात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्यैव मिथ्यात्वरूपत्वादित्यपास्तम्॥

तथाविधात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य मिथ्यात्वप्रतीतिव्यवहारौ प्रत्यप्रयोजकत्वात्। न हि वह्न्यत्यन्ताभाववन्निष्ठात्यन्ताभाव-प्रतियोगिधूमे तथा प्रतीतिव्यवहारौ पश्यामः। प्रपञ्चस्येव तथाविधात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य इहशब्दार्थभूतब्रह्मसाधारण्येन तावन्मात्रस्य परेषां मिथ्यात्वरूपतायाः अनभ्युपेयत्वात्। प्रपञ्चा-त्यन्ताभाववति इहशब्दार्थभूतब्रह्मात्यन्ताभावत्वस्य आवश्यकत्वात्। अथवा अस्यां श्रुतौ नञः संसर्गाभाववाचित्वेऽपि अत्यन्ताभावपरत्वे प्रमाणाभावात्। अत्यन्ताभावपरत्वे किञ्चनशब्दार्थस्य प्रपञ्चस्य बाधापातात्, अबाधेनैवोपपत्तौ बाधस्य अन्याय्यत्वात्। तस्य प्रागभावपरत्वे प्रध्वंसाभावपरत्वे वा मिथ्यात्वप्रयुक्तबाधाप्रसरात् तत्परत्वाश्रयणं युक्तम्। एवं च ब्रह्मसप्रपञ्चत्वनिष्प्रपञ्चत्ववाक्ययोः द्वयोरपि तुल्यवत् प्रामाण्यं संरक्षितं भवति। तथाच ब्रह्मसप्रपञ्चत्ववाक्यस्यायमर्थो भवति।प्रपञ्चस्य उत्पत्त्यनन्तरं विनाशात् प्राक्ब्रह्म सप्रपञ्चमिति। तन्निष्प्रपञ्चत्वपरवाक्यस्याप्ययमर्थो भवति।

प्रपञ्चस्य उत्पत्तेः प्राक् प्रागभावसत्त्वात् स्थित्यनन्तरं विनाशसत्त्वात् तदा ब्रह्मणः प्रपञ्चराहित्यमिति। अथवा विनाशब्दः उक्तरीत्या भावप्रधान एव। न चात्र मानाभावः। नात्र काचन भिदास्ति। अत्र भिदामिव मन्यमानः शतधा सहस्रधा भिन्नो मृत्योर्मृत्युमाप्नोति। न ह्यस्ति द्वैतसिद्धिरात्मैव सिद्धोऽद्वितीयो मायया ह्यन्यदित्यादिश्रुत्या स्वप्रतियोगिकस्वानुयोगिकभेदमात्रनिषेधात्। न चैवं किञ्चनपद-वैयर्थ्यम्। समाख्याश्रुतौ काचनशब्दस्येव अत्रापि किंचनशब्द-स्योपपत्तेः। तत्रैव कथं तस्यावैयर्थ्यमिति चेत् उच्यते। वृक्षस्य एकत्वेऽपि पत्रपुष्पादिभेदेन अन्तर्गणिकानेकभेदवत् द्यावाभूमी जनयन् देव एकः, न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते इत्यादिश्रुत्यन्तरानुसारात् ब्रह्मणः एकव्यक्तिकत्वेऽपि गुणगुणित्वावयवित्वभिन्नस्थितत्वादिना प्रसक्तान्त-र्गणिकभेदानुवादित्वेन सार्थक्यमिति। तस्मान्नेहनानेति श्रुत्यापि न जगन्मिथ्यात्वसिद्धिः॥

इति नेहनानेति श्रुत्यर्थः॥

२०. अथ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् इतिश्रुत्यर्थनिरूपणम्

ननु उदाहृतश्रुतीनां ब्रह्मेतरसर्वमिथ्यात्वे प्रमाणत्वायोगेऽपि यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत् इति श्रुतिस्तत्र मानं भविष्यति। यत्र तु कालविशेषे मुक्तिकाले अस्य निष्पन्नतत्त्वज्ञानस्य बहु भिन्नं सर्वमात्मैवाभूत् निर्विशेषब्रह्ममात्रमवशिष्टं जातम्, तत् तदा असौ ज्ञानी केन साधनेन कं विषयं पश्येत् इति ब्रह्मेतरसर्वनिषेधप्रतीतेः इति चेत् न।

एतच्छ्रुतेः मुक्तिकाले ब्रह्मेतरसर्वनिषेधपरत्वासिद्धेः। सर्वस्यात्मना-त्यन्ताभेदस्यैव प्रतीत्या तन्निषेधस्य सर्वात्मना प्रतीतेः। अपदार्थत्वात् अवाक्यार्थत्वाच्च। न च ब्रह्मेतरस्य जडत्वेन आगमापायित्वेन

अनाद्यनन्तेन चिन्मात्ररूपात्मना अत्यन्ताभेदासंभवात्, सर्वमात्मैवाभू-दित्युक्तिः बाधायां सामानाधिकरण्यरूपैव पर्यवस्यति इति शक्यते वक्तुम् । अस्य अनुमानत्वेन दुर्बलतया नित्यनिर्दोषश्रुत्यपरिपन्थित्वात् । ब्रह्मणो जडान्यत्वादिप्रतिपादकश्रुतेश्च संसारकालीनजडान्यत्वादि-प्रतिपादनपरत्वेनापि उपपत्त्या एतच्छ्रुत्यपरिपन्थित्वात् । अन्यथा अस्यां श्रुतौ, 'यत्र तु तत्'शब्दानां वैयर्थ्यात् । एवञ्च यो वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवतीति ज्ञानिनः ज्ञानफलत्वेन सर्वात्मकत्वोक्तिरप्यनुकूलिता भवति । न हि सर्वाभावे तस्य तदात्मकत्वं संभवति । न चैवं दुःखाद्यात्मकत्वापत्त्या मुक्तेरपुरुषार्थत्वप्रसङ्गेन तच्छ्रुतेरन्यथैवार्थो वर्णनीय इति वाच्यम् । अभिव्यक्तानन्दात्मकत्वेन पुरुषार्थत्वोपपत्तेः । न चैवं मुक्तेः संसारादविशेषप्रसङ्गः । अपरिच्छिन्नब्रह्मानन्दाभिव्यक्त्या मुक्तेः संसाराद्विशेषसंभवात् । तथापि त्वदभिमतार्थपरत्वे प्रमाणानुप-न्यासाच्च ।

किञ्च यत्र त्वस्येति श्रुतिः मुक्तौ न ब्रह्मेतरसर्वनिषेधपरा । परञ्ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः, स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वाऽज्ञातिभिर्वा, मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोके, सदा पश्यन्ति सूरयः, न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखं, तत् सर्वं ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वशः । शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके इत्यादिश्रुतिषु मुक्तस्य क्रीडादिव्यापारतदुपकरणसत्त्ववर्णनात् । न चोदाहृताः श्रुतयः जीवन्मुक्तिपराः सगुणमुक्तिपरा वा यत्र त्वस्येति श्रुतिस्तु परममुक्तिपरेति न विरोध इति वाच्यम् । उदाहृतश्रुतीनामपि ज्ञेयब्रह्मप्रकरणाधीतत्वेन ताभिः ज्ञानफलीभूतपरममुक्तेरेव प्रतिपादनीयत्वात् । न च ज्ञेयब्रह्म-प्रकरणपठितानामपि क्रीडादिफलानां दर्शपूर्णमासप्रकरणपठित-

पूषानुमन्त्रणमन्त्रवत् सगुणमुक्तावुत्कर्ष इति युक्तम्। एवं कल्पनाया मुक्तिद्वैविध्यसिध्यधीनत्वेन अन्योन्याश्रयात्। पराभिमतमुक्तेश्च शशविषाणायितत्वात्। संपद्याविहाय स्वेन शब्दात्, अनावृत्तिः शब्दात् अनावृत्तिः शब्दात् इति भगवता बादरायणेन सगुणमुक्तेरेव उपसंहृतत्वात्। तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्, मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् इत्यादिसूत्रेषु तस्या एव उपक्षिप्तत्वाच्च इति दिक्।

किञ्च अस्याः श्रुतेः ब्रह्मेतरसर्वमिथ्यात्वपरत्वे अविनाशी वा अरेऽयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मा इति मुक्तस्य धर्मानुच्छेदोक्तिविरोधः। न च तत्र न विद्यते उच्छित्तिर्येषां ते अनुच्छित्तयः अनुच्छित्तयो धर्माः यस्यासौ अनुच्छित्तिधर्मेति बहुव्रीहिगर्भबहुव्रीह्याश्रयणे गौरवमिति वाच्यम्। अविनाशीत्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेः। अनुच्छित्तिरित्येतावतैव विवक्षितार्थ-लाभसंभवेन धर्मपदवैयर्थ्याच्च।

ननु अविनाशी वा अरे अयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मेति न धर्माणां नित्यत्वमुच्यते, किं तु उच्छित्तिरपचयः तद्धर्मा न भवतीति आत्मनः उपचयाभाव एवोच्यते। एवञ्च न पौनरुक्त्यावकाशः। अपचयस्य नाशादन्यत्वात्। किन्तु तेन धर्मनित्यत्वोक्तौ अविनाशितधर्मेत्युक्तम्। तदेव कथमित्याशङ्क्य मिथ्यावस्तुसम्बन्धेन द्रष्टृदृश्यभावः, तन्निवृत्तौ नात्मनः काचन क्षतिरित्याह यत्र हि द्वैतमिव भवतीत्यादिना। तत्रैवं सति कः प्रसङ्गो धर्मनित्यतायाः। प्रत्युत धर्मधर्मिभावे तद्विशेषविज्ञानस्यैव प्रसङ्गे तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति इति प्रतिज्ञैव व्याहन्येत इति चेत् न उच्छित्तिशब्दस्य नाशः अपचयः इत्यर्थद्वयवाचित्वे प्रमाणाभावात् अन्यायश्च अनेकार्थत्वमिति न्यायविरोधात्। लक्षणया तत्परत्वे तस्या एव दोषत्वात्। धर्मपदवैयर्थ्यतादवस्थ्याच्च। किं धर्मनित्यत्व-मनाकांक्षितमित्युक्तं पूर्वत्र। विज्ञानघनएवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय

तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीति विज्ञानघनस्य आत्मनः ज्ञानादितद्धर्माणां च मुक्तौ विनाशो याज्ञवल्क्येन उक्तः। कथमेवं सति मुक्तेः पुरुषार्थत्वमिति मन्यमानया मैत्रेय्या। अत्रैव मा भवानमूमुहत् इत्युक्तम्। तथाहि एतावदरे खल्वमृतत्वमिति आत्मज्ञानेन अमृतत्वं फलमुक्त्वा तद्वा इदं महद्भूतं अनन्तमपारं विज्ञानघन एव एतेभ्यः भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविशति न प्रेत्यसंज्ञास्ति इति तदिदंशब्दपरामृष्टस्य जीवस्य ब्रह्मत्वप्रतिपादनपूर्वकं कार्यकारणसंघातनिवृत्तिमुक्त्वा मुक्तस्य तमनुनाश उक्तः भाति। तत्र पूर्वोक्तामृतत्वविरोधमाशङ्कमाना मैत्रेय्याह अत्रैव मा भवान् अमूमुहत् इति। याज्ञवल्क्यः समाधत्ते न वा अरे अहं मोहं ब्रवीमि अविनाशी वा अरे अयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति, मीयन्त इति मात्रा विषयाः तैः पुनरस्य संसर्गो भवति दृश्यासंसर्गेण विशेषविज्ञानाभाव एव उक्तः। न तु विनाश इत्यर्थः। विषयसम्बन्धनाशेऽपि 'विकुर्वद्विषयं धर्मो विकरोति हि धर्मिणम्' इति न्यायेन आत्मनः विकारेण अनाशाभावः इत्याशङ्कानिवृत्तये अनुच्छित्तिधर्मवान् अमूमुहत् इत्युक्ते याज्ञवल्क्येन आत्मनस्तद्धर्माणाञ्च विनाशित्वस्य प्रतिपादनीयतया आकांक्षितत्वात् एतावदरे खल्वमृतत्वमित्युक्तम्। अमृतत्वस्य सैन्धवखिल्यस्य समुद्र इव विज्ञानघन एवेति तदिदंशब्दपरामृष्टस्य विज्ञानघनशब्दपरामृष्टस्य वा जीवस्य ब्रह्मस्वरूपत्वं प्रतिपाद्यत इति चेत् न ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुत्यन्तरानुसारेण उदकसैन्धवखिल्यदृष्टान्तबलेन जीवस्य मोक्षे ब्रह्मप्राप्तेरेव आश्रयणीयत्वात्। ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादेरपि ब्रह्मप्राप्त्यर्थत्वात्। न चैवं भवत इत्यात्मनेपदप्रसङ्गः। प्राप्त्यर्थक-बहुश्रुत्यनुसारेण व्यत्ययेन परस्मैपदोपपत्तेः। ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति इति श्रुत्यन्तरानुसारेण तच्छ्रुतेः ब्रह्मप्राप्तिपरत्वावश्यंभावाच्च। अन्यथा

ब्रह्माप्येतीति वाक्यशेषानुपपत्तेः। मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति मुक्तौ विषयासंसर्गप्रतिपादनस्य च अस्मत्प्रतिकूलत्वाभावात्। आत्मनोऽविनाशित्वोक्त्यनन्तरं विकारवत्त्वेन नाशः स्यात् इत्याशङ्काया एवानुदयाच्च। न च आत्मन अनाशित्वमेव नोपपद्यते अपचयवत्वादित्याशङ्कोदयः संभवतीति वाच्यम्। आत्मन्यपचयस्य अप्रसक्तेः। न प्रेत्यसंज्ञास्तीति प्रसक्तज्ञानादिधर्मनाशस्य अपरिहार्यत्वेन अनुच्छित्तिधर्मेत्यस्य तत्परिहाररूपत्वस्यैव न्याय्यत्वाच्च। तथाच अनुविनश्यति न प्रेत्यसंज्ञेति प्राकृतविषयसम्बन्धाभावाभिप्रायेण जन्यज्ञानाभावाभिप्रायेण च मयोक्तं तच्च त्वया न बुद्धम्। अतो नाहं मोहं ब्रवीमीति भावः।

इति नेहनानेतिश्रुत्यर्थः ॥

२१. अथ यत्रहीतीतिश्रुत्यर्थः

किञ्च यत्र हि द्वैतमिव भवति इत्यादिश्रुतिः आत्मनः मिथ्यावस्तु-सम्बन्धेन द्रष्टृदृश्यभावः तन्निवृत्तौ नात्मनः काचन क्षतिरित्यभिप्रायेण प्रवृत्ता इत्ययुक्तम्।

निर्विशेषब्रह्ममात्रावशेषो मोक्ष इति पक्षे अनिष्टं प्रसञ्जयितुमेव तच्छ्रुतिप्रवृत्तेः। तथाहि अत्र पूर्वत्र यथा सैन्धवखिल्य इत्यादिना सैन्धवखिल्यस्य समुद्र इव विज्ञानघनस्य जीवस्य ब्रह्मणि स्थितिर्मोक्ष इति स्वमतमुक्तम्। न ह्युदकराशिरत्र समुद्रः। किन्तु तटाकादिवत् तदाश्रयः खातः वरुणो वा पूर्वत्र स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनमित्युक्तेः। न च आप एव अपामयनं, न च ईश्वरस्थानीयाभ्यां खातवरुणाभ्यां सैन्धवखिल्यस्याभेदः। नापि पूर्वमुक्तस्थानीयाभिरद्भिः। उक्तं च समुद्रजलस्थानीया मुक्ता बहव एकस्वभावो वरुणवदपां खातवद्वा अनन्तोऽपारो भगवानिति। एवं श्रुतिः स्वमतमुक्त्वा अविनाशी वा

अरेऽयमात्मेत्यनेन आत्मनाशो मोक्ष इति बौद्धमतमनुच्छित्तिधर्मेत्यनेन, विशेषगुणोच्छेदो मोक्ष इति वैशेषिकमतं च निरस्य (अ)द्वितीयचिन्मात्रावशेषो मोक्ष इति मतेऽनिष्टं प्रसञ्जयितुं यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीत्यादिना प्रसङ्गागमव्यतिरेकव्याप्तिमुक्त्वा यत्र त्वस्येत्यादिना यत्र येषां मते त्वात्ममात्रावशेषः तत्र तर्हि कः कं पश्येत् न केनापि किञ्चित्। तथाच इष्टस्य रूपादेः ईश्वरस्य स्वस्य च ज्ञानानन्दादेरिव अतिदुःखं मोक्षे स्यात् इत्यनिष्टप्रसङ्गोऽत्राभिमतः। उक्तं हि भारते मुक्तस्य (मग्नस्य) हि परेऽज्ञाने किं न दुःखतरं भवेत् इति। ननु यत्र हि द्वैतमिव भवतीत्यत्र अनिष्टप्रसङ्गागमव्यतिरेकव्याप्ति-प्रदर्शकवाक्ये इवशब्दश्रवणवत् तत्समभिव्याहारेण द्वैतस्य मिथ्यात्वं सिध्यतीति चेन्न। तस्य परमते मिथ्यात्वात्, परीत्या च आपादनीयत्वात्। द्वितीयस्य अल्पत्वाद्वा पुराणे दशरात्रैर्भुक्तमिव न सम्यक् स्वल्पभोजनात् इति, लोके च अल्पज्ञे अयं विद्वानिव इति प्रयोगाच्च। उपमार्थे तथाल्पेऽपि इवशब्दः प्रयुज्यत इति वचनाच्च। अन्यथा वाक्यशेषे सर्वं तं परादात् योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद इति सर्वाधारत्वोक्तिः, स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्या न शब्दात् इति स यथार्द्रेन्धनाग्नेरभ्याहतात् पृथक् पृथक् धूमा इति च भिन्नानां समसत्ताकानां दुन्दुभितच्छब्दनिर्धूमादीनां दृष्टान्तानामुक्तिश्च अयुक्ता स्यात्। न हि दुन्दुभ्यादौ तच्छब्दादिरध्यस्तः। किन्तु तदधीनः। न च सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेत्यत्र अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति-श्रुताविव अन्यत्र शब्दस्या... श्रवणान्न तत्र ब्रह्मणः सर्वाधारत्वमुच्यत इति युक्तम्। अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि इत्यादिश्रुत्यविरोधाय सर्वं तं परादात् इत्यादिश्रुतेः सर्वस्य आत्माधारानन्दवत्त्वपरत्वस्यैवा-श्रयणीयत्वात्। परमात्मन एव सर्वाधारत्वस्य यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षं सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः इति

श्रुतिसिद्धत्वात् । दुन्दुभितच्छब्दादिदृष्टान्तबलेन अत्राधाराधेयभावस्यैव न्याय्यत्वात् । इदं ब्रह्मेदं क्षत्रमित्यादिवाक्यशेषस्यापि धान्यमसि धिनुहि इत्यादिवत् ब्रह्माश्रितत्वेनैव निर्वाह्यत्वादिति यत्किञ्चिदेतत् ।

केचित्तु मोक्षे देहेन्द्रियादिहीनस्य केवलस्य आत्मन एव सत्त्वात् जन्यसर्वविषयकज्ञाननिषेधकमेवेदं वाक्यं न तु प्रपञ्चमिथ्यात्वपरं, न वा जीवब्रह्माभेदपरं मोक्षे देहाद्यभावश्च न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः इत्यादिश्रुतिसिद्ध इत्याहुः ॥

इति यत्र त्वस्येति श्रुत्यर्थः ॥

२२. यद्वैतं न पश्यति इति श्रुत्यर्थः

ननु तथापि जगन्मिथ्यात्वसिद्धिरविकला । यद्वैतं न पश्यति पश्यन् वै तं न पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वात् । न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत् पश्येत् इति श्रुत्या ब्रह्मेतरद्वितीयमात्रनिषेधात् । प्रागत्रायं पुरुषः स्वयञ्ज्योतिः इति ज्योतिःशब्देन सुप्तस्य ज्ञानसद्भावोऽभिहितः । पुनः एवमेवायमात्मा प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमिति ज्ञानाभावश्च । तदुभयं विप्रतिषिद्धमित्याशङ्क्य इदमुच्यते । सुप्तो नान्यं पश्यतीत्युक्तम् । तद्वै तत्तथैव । न च विप्रतिषेधः । यतः पश्यन् वै ज्ञानवानेव । तन्न पश्यतीत्युक्तम् । कुतो ज्ञानवत्त्वम् । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते । अविनाशित्वात् । कथं पश्यन्नेव न पश्यतीति । यत् स्वस्मादन्यत् विभक्तं पश्येत् । तद् द्वितीयं नास्ति । अतो विषयाभावात् न पश्यतीत्युच्यते । निर्विषयस्य स्वरूपज्ञानस्य स्थितत्वात् पश्यन्नित्यपि । अतो न परस्परविरोधः इति चेत् सत्यम् ।

तथाऽप्यविद्याकालादेर्मिथ्यात्वासिद्धेः। एतावन्तं कालं सुखमहमस्वाप्तम्। न किञ्चिदवेदिषमित्यौत्तरिकपरामर्शसिद्धसौषुप्तिकानुभवविषयतया अज्ञानकालसुप्त्यादेः सत्त्वसिद्धेः। सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोऽभिभूतं सुखरूपमेति इति श्रुत्या सुप्तिकालतत्कालीनाज्ञानादिसिद्धेश्च। स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः इति सूत्रभाष्ये त्वया सुप्तिकाले कर्मादिसत्त्वस्य अभ्युपगमाच्च। न च तथापि अज्ञानकालकर्मादिभिन्नद्वितीयमेव न तु द्वितीयमस्तीत्यत्र निषिध्यते। अज्ञानादिमिथ्यात्वसिद्धिस्तु श्रुत्यन्तराद्भविष्यतीति युक्तम्। यः सुप्तस्तदीयान्तरकामसङ्कल्पादिमात्रविषयत्वेनापि उक्तनिषेधस्योपपन्नतया सर्वसाधारणवियदादिविषयत्वायोगात्।

ननु पूर्वत्र न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमिति अविशेषेण बाह्यान्तरवेदनाभावः श्रूयत इति चेत् किं तावता सुप्तौ बाह्यप्रपञ्चस्य सतोऽपि चक्षुरादीन्द्रियाणामुपरतत्वेन अवेद्यत्वोपपत्त्या निषेधस्य तद्विषयत्वायोगात्। कार्यकारणप्रपञ्चस्यैव श्रुत्यन्तरानुसारेण तादृशनिषेधविषयत्वोपपत्तेश्च। एवं च तीर्णो हि तदा शोकान् हृदयस्य भवतीति पूर्ववाक्यमनुकूलितं भवति। तेन सुप्तिकाले हृदयसम्बन्धिशोकाद्यभावस्यैव प्रतिपादनात्।

ननु पूर्वत्र पिता अपिता भवति माता अमाता लोका अलोकाः देवा अदेवाः इत्यादिना सुप्तस्य देहप्रयुक्तपितृत्वाद्यभावस्य उक्ततया तदनुसारेण न तु द्वितीयमस्ति इत्यत्रापि देहादेः स्वरूपेण निषेधो दुर्वार इति चेन्न।

तत्र पितृत्वाद्यभावोक्तेः पितृत्वाद्यभिमानाभावमात्रपरत्वात्। पित्रादिस्वरूपाभावपरत्वे च पुत्रादिभिः तदुत्थापनानुपपत्तेः। एकस्यैव देहादेः एकस्मिन् काले पुरुषभेदेनापि सत्त्वासत्त्वयोर्व्याहतत्वात्। सुप्तस्य

देहादिर्नास्त्येव दृश्यमानस्तु पुत्राद्यज्ञानकल्पितः इति कल्पनायाश्च अन्यत्र निरस्तत्वात् ।

वस्तुतस्तु यद्वैतं न पश्यति इत्यादिकं न सुप्तजीवविषयम् । तीर्णो तदा शोकान् हृदयस्य भवति इति पूर्ववाक्ये हृदयशब्देन ब्रह्मणः प्रकृतत्वात् । हृदयं ब्रह्मेति तस्यैव निरुक्तम् । हृदयमित्यादिश्रुतौ हृदयशब्देन ब्रह्मोक्तेः ।

ननु तत्र हृदयशब्दस्य ब्रह्मपरत्वेऽपि हृदयस्य भवतीत्यत्र न तत्परत्वम्, हृदयस्य शोकसम्बन्धित्वस्यैव प्रतीतेः । भिद्यते हृदयग्रन्थिः इत्यादिश्रुत्यन्तरानुसारेण तथार्थस्य वर्णनीयत्वात् । हृदयशब्दस्य ब्रह्मपरत्वे वाक्यान्वयायोगात् इति चेन्न । प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः इति पूर्ववाक्यानुसारेण तदा सुप्तिकाले सर्वान् शोकान् तीर्णः जीवः हृदयस्य भवति, ब्रह्मसंबन्धी भवतीति तच्छ्रुत्यर्थविज्ञानात् । तीर्णो हि शोकान् इति जीवस्यैव शोकसम्बन्धित्वलाभेन हृदयशब्देन ब्रह्मण एव विवक्षणीयत्वात् । न च—

"शोकहर्षभयक्रोधलोभमोहस्पृहादयः ।
अहङ्कारस्य दृश्यन्ते जन्ममृत्यू च नात्मनः ॥

इति स्मृत्या शोकादीनामहङ्कारशब्दितहृदयसम्बन्धित्वस्यैव प्रतिपन्नत्वात् । न जीवसम्बन्धित्वमिति युक्तम् । तत्रत्याहङ्कारशब्दस्य अहमिति कारः कृतिः करणं यस्येति व्युत्पत्त्या जीवपरत्वाभ्युपगमात् । आत्मशब्देन च परमात्मन एव ग्रहणात् । न चैवं कामः सङ्कल्पः इत्यादिश्रुतिविरोधः । तच्छ्रुत्या कामादीनामन्तःकरणोपादेयत्वसिद्धावपि जीवधर्मत्वस्य अविरुद्धत्वात् ।

ननु यद् द्वैतं न पश्यतीत्यादेः हृदयशब्देन प्रकृतब्रह्मविषयत्वे वाक्यार्थासामञ्जस्यम्। तथाहि ब्रह्म यद् द्वैतं वियदादिद्वैतं न पश्यति तद् द्वितीयं नास्तीत्युक्ते विरोधः, त्वयैव ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वाभ्युपगमात्। वियदादेः सत्यत्वाभ्युपगमाच्च। ब्रह्म यच्छशविषाणादिद्वैतं न पश्यति तद् द्वितीयं नास्तीत्युक्तौ अप्रसक्तप्रतिषेधत्वमिति। मैवम्। ब्रह्म यत् स्वगुणादिकं स्वस्माद्भिन्नं न पश्यति तत् द्वितीयं नास्ति तद् द्वितीयत्वेन नास्ति, कुतः पश्यन्नेव सर्वज्ञ एव सन् ईश्वरो न तत् पश्यति न हि द्रष्टुरीश्वरस्य दृष्टेर्विपरिलोपो विनाशो विद्यते नित्यत्वात्। यच्च जीवजगदादिकं स्वस्माद्विभक्तं पश्येत्। तत्ततोऽन्यदिति श्रुत्यर्थस्य विज्ञातव्यत्वात्। पश्यतीति दर्शनकर्तुरिव पदिन्यायेन द्वैतमित्यत्र प्रतियोगित्वेन अन्वयात्। यद्द्वैतमिति यच्छब्दस्य न तु तदिति व्यवहिततच्छब्दान्वयस्तु यत्तदोः साकांक्षत्वात् आकांक्षायाश्च सन्निधानाद् बलीयस्त्वोक्तेः। तदुक्तम्—

यस्य येनार्थसम्बन्धः दूरस्थेनापि तेन सः।
अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणम्॥ इति॥

अन्यथा यद्विभक्तं तन्नास्तीत्येतावतैव पूर्णत्वेन शेषवैयर्थ्यम्। न च न तु तद् द्वितीयमस्तीत्यत्र द्वितीयत्वेन नास्तीत्यर्थाश्रयणे स्वारस्यभङ्गः। तवापि प्रतिपन्नस्वरूपस्य निषेधायोगेन पारमार्थिकत्वाकारेण तन्निषेधस्य आवश्यकतया साम्यात्। स्वरूपेण निषेधे शून्यवादाविशेषप्रसङ्गात्। न च विपरिलोपशब्दस्य नाशार्थकत्वेन बाधार्थकत्वमनुपपन्नम्। नित्यत्वादित्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गेन तथा अर्थस्य आश्रयणीयत्वात्। न च अविनाशित्वादित्येतत् द्रष्टुरित्यनेन सम्बध्यत इति युक्तम्। हेतुसाध्ययोर्वैयधिकरण्यात्। न चात्र भगवद्रूपादीनां भेदनिषेधे अप्रसक्तप्रतिषेधत्वप्रसङ्गः। पूर्वत्र शुपीति[१] (?) चेत् न।

---

१. अशुद्धमुक्तमिति चेन्न।

मुमुक्षुज्ञेयशुद्धब्रह्मज्ञानेनैव सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात्। अन्यथा अविद्याया अपि येनाश्रुतमित्यादिप्रतिज्ञावाक्योक्तज्ञेयकोटित्वापातात्। अनादीन-विद्यादीन् प्रति उपादानत्वायोगाच्च। उपादानत्वाभिप्रायत्वे मृदा ज्ञातया मृन्मयं ज्ञातं स्यात् इत्येतावतैव पूर्णत्वेन मृत्पिण्डादिवाक्यत्रये प्रत्येकं श्रुतानां एकशब्दपिण्डशब्दसर्वशब्दानां वैयर्थ्याच्च। न हि सर्वमृन्मयादिकमेकमृत्पिण्डादिविकारः। नखनिकृन्तनस्य अन्त्यावयवि-त्वेन उपादानत्वस्यैवासंभवाच्च। मृत्त्वे निश्चितेऽपि घटादौ संशयादिदर्शनाच्च। न च घटादेरपि मृद्यध्यस्तत्वात् विवर्ततया तद्दृष्टान्तो युक्तः। मृत्तत्वज्ञानेऽपि घटाद्यवृत्तेः व्यवहारदशायां मृदादिवत् कारकव्यापारसाध्यस्य जलाहरणादिसमर्थस्य अवस्थाविशेषरूपस्य घटादेरपि सत्त्वात्। तच्च विवक्षायां तु मृदोऽपि सत्त्वोक्त्ययोग-संभवाच्च। 'सनातनं सत्यमिति नित्यमेवोच्यते बुधैः' इति निर्वचनाच्च। इह विकृतित्वप्रतियोगिन एव सत्यशब्देन विवक्षणीयत्वाच्च। 'आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा' इति वचनाच्च वाचारंभणमिति समासः साधुः। तस्मात् सादृश्यात्। एकविज्ञानेन सर्वविज्ञाने मृत्पिण्डमृन्मयादिदृष्टान्ताः। प्रधानज्ञानादप्रधानज्ञाने संस्कृतापभ्रंश-दृष्टान्तः। भाषाशब्दज्ञानाद्धि यत्फलं तच्च अधिकं च सार्वत्रिकव्यवहारादिकं संस्कृतज्ञानाद् भवतीति तज्ज्ञो विद्वानित्युच्यते। तदर्थं यथा सौम्येत्यादिकं तनूर्वर्षिष्ठेत्यादिवत् अनुषञ्जनीयम्। कथं च विवर्तपक्षे मृत्पिण्डमृन्मयादिदृष्टान्ताः। ब्रह्म अविद्याविशिष्टं सत् उपादानं शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णा इति नाडीस्थभगवन्मूर्तीनां यथा तद्वा अस्य एतदाप्तकाममाप्तकाम-मकाममरूपमिति षष्ठ्या रूपरूपिणोश्च भेदस्य प्रसक्तत्वेन तन्निषेधे अप्रसक्तप्रतिषेधाभावात्। न च श्रुत्या प्राप्तस्य श्रुत्या निषेधायोगः। तात्पर्यश्रुतिप्रतिपन्नस्यैव श्रुत्या सर्वात्मना निषेधायोगेऽपि

तत्तात्पर्यविषयस्य निषेधसंभवात्। न चापूर्वतादेः सत्त्वात् तत्र तात्पर्यमपि दुर्वारम्। तथापि भेदस्य श्रौतार्थान्यथानुपपत्तिलभ्यत्वेन कण्ठत एव तन्निषेधेन च भेदे तात्पर्याभावस्य तन्निषेध एव तात्पर्यस्याङ्गीकार्यत्वात्। 'भेदाभेदौ च यः पश्येत् स याति तम एव च' इत्यादिना भेदाभेदयोरपि निषिद्धत्वेन तयोरप्यप्रसराच्च इति। तस्माद् यद् द्वैतं न पश्यति इति श्रुतिः प्रपञ्चमिथ्यात्वे न मानमिति।

यद्द्वैतं न पश्यति इति श्रुत्यर्थः॥

२३. वाचारम्भणश्रुत्यर्थः

ननु 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्।' इति श्रुतिरेव ब्रह्मेतरसर्वमिथ्यात्वे मानम्। तत्र हि पूर्वत्र उत तमादेशमप्राक्ष्यः येनाश्रुतं श्रुतं भवति अमतं मतं अविज्ञातं विज्ञातमित्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय कथमेकस्मिन् ज्ञाते सर्वं ज्ञातं स्यात् इत्याकाङ्क्षायां अधिष्ठानाध्यस्तत्वरूपेण उपादानोपादेयभावात् अधिष्ठाने ज्ञाते तदध्यस्तं सर्वं तत्त्वतो ज्ञातं भवति। अधिष्ठानमेव ह्यध्यस्तस्य तत्त्वम्। तथाहि अध्यस्तरूप्यादेः तत्त्वं शुक्त्यादिः। अतः अधिष्ठानरूपे ब्रह्मणि ज्ञाते तदध्यस्तं सर्वं ज्ञातं भवति इत्यभिप्रायेण यथा सौम्येकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यात् इत्यादिदृष्टान्तत्रयमुक्तम्। तस्य वाक्यशेषो वाचारम्भणमित्यादि। तस्यायमर्थः। वाचारम्भणं वागालम्बनं विकारो नामधेयम् नामैव केवलम्, न विकारो नाम वस्त्वस्ति परमार्थतः मृत्तिकेत्येव सत्यं वस्तु। अतः कारणव्यतिरेकेण कार्यस्य मिथ्यात्वात् यथा सोम्यैकेन इत्यादिना उक्तमुपपन्नम्। ततश्च एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातमिति चेत्।

---

१. अत्र समीचीनपाठः मृग्यः

अवधारणस्याश्रयणेन नामैव केवलं न विकारो नाम वस्त्वस्ति इत्यर्थाश्रयणायोगात्। न च अब्भक्षो वायुभक्षः इत्यादिवत् अवधारणं कल्प्यत इति वाच्यम्। तत्राब्भक्षत्वादेः सर्वसाधारण्येन अवधारणं विना असाधारणव्यपदेशानुपपत्तिवत् प्रकृते तत्कल्पकाभावात्। जगन्मिथ्यात्वमेव तत्कल्पकमिति चेन्न तस्यावधारणकल्पनाधीन-सिद्धिकत्वेन अन्योन्याश्रयात्।

एतेन वाचारंभणं वागालंबनमात्रं इत्यर्थाश्रयणात् मिथ्यात्व-सिद्धिरित्यपास्तम्। अश्रुतमात्रशब्दकल्पने प्रमाणाभावात्। नामधेय-मित्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च। मृत्तिकेत्येव सत्यमित्येतावतैव विवक्षितार्थ-लाभेन इतिपदवैयर्थ्याच्च। पदार्थविपर्यासे खल्वत्रेतिशब्दः। स च शब्दप्रकरणे प्रसक्तं शब्दपदार्थकत्वं निवार्य अर्थपदार्थकत्वं व्यवस्थापयति। यथा न वेति विभाषेत्यत्र इतिशब्दः। अर्थप्रकरणे तु शब्दपदार्थकत्वं व्यवस्थापयति। यथा गौरित्ययमाहेति। अर्थशास्त्रं चेदम्। ततो विनैवेतिशब्देन प्रकरणादेव मृत्तिकाशब्दस्य अर्थपदार्थकत्वसिद्धेः किमितिशब्देनेति। न चात्रेतिशब्दः प्रकारवचनः। प्रकारस्यानुपादानात्। वाचा वागिन्द्रियेण आरंभणमुत्पादनं यस्य साङ्केतिकस्य भाषाशब्दस्य तन्नामधेयं विकारः, कर्मणि घञ् संस्कृतापभ्रंशरूपेण विक्रियमाणत्वात्। मृत्तिकेत्यादिसंस्कृतनामधेयं तु सत्यं नित्यम्। नास्य जरयैतज्जीर्यते न वधेनास्य हन्यते एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमित्येतच्छ्रुतावेव उत्तरत्र सत्यशब्दस्य नित्ये प्रयोगात्। सदाशब्दात् अव्ययात् त्यप् इति त्यबन्तस्य सत्यशब्दस्य नित्ये प्रयोगाच्च। शुक्त्यादितत्त्वज्ञानेन रूप्यादिज्ञानादर्शनाच्च।

वाचारम्भणश्रुत्यर्थविचारः

एतेन शुक्तौ ज्ञातायां रूप्यं तत्त्वतो ज्ञातं भवति सा हि तस्य तत्त्वम् । एवं ब्रह्मज्ञानात् सर्वं तत्त्वतो ज्ञातं भवति इति वाचस्पत्युक्तं निरस्तम् ॥

एवं हि ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्मैव ज्ञातं भवतीत्यर्थः स्यात् । तच्चायुक्तम् । सर्वसाधारण्यात् । स्वस्य हेतुत्वायोगाच्च । येनाश्रुतं श्रुतं भवति अमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति श्रुतिगताश्रुतादिपदायोगाच्च ।

किञ्च असाधारणं स्वरूपमसाधारणधर्मो वा तत्त्वम् । न तु भ्रमाधिष्ठानम् । तथात्वे हि ब्रह्माद्यनधिष्ठानमानन्दशुक्तित्वादिकं ब्रह्मशुक्त्यादितत्त्वं न स्यात् । न च शुक्तिज्ञानं निवृत्तिस्वरूपस्य स्वरूपं धर्मो वा । न चानेकारोप्यानुगतमधिष्ठानमेकैकारोपितस्य असाधारणम् ।

किञ्चैवं शुक्तौ रूप्यधीः आनन्दादौ ब्रह्मधीरिव प्रमा स्यात् । तत्तत्त्वे तद्धीत्वात् । तस्मात् परमते एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमयुक्तम् । अस्मत्पक्षे तु प्रधानपुरुषज्ञानाह्वानपूजानाशादौ लोके जनपदः सर्वोऽपि ज्ञात आहूतः इत्यादेः, शशास पृथिवीं सर्वां सशैलवनकाननाम् । नाशिता पृथिवी सर्वा धार्तराष्ट्रेण दुर्नयैः ॥ इत्यादेश्च व्यवहारस्य दर्शनात् । प्रधानभूत-देवतादिज्ञानफलसिद्धेः तद्युक्तम् । ज्ञानादेव सर्वे कामाः संपद्यन्ते इति श्रुतेः । तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः इति स्मृतेश्च ।

यथा मृत्पिण्डविज्ञानात् सादृश्यादेव मृण्मयाः ।
विज्ञायन्ते तथा विष्णोः सादृश्याज्जगदेव च ॥

अनन्याधीनविज्ञानादन्याधीनं तथैव च ।
मृदयोलोहनाम्नां हि ज्ञानात् साङ्केतिकं यथा ॥

इत्यादिस्मृतेश्च। एतेन एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानान्यथानुपपत्तिः मिथ्यात्वे मानमिति निरस्तम्।

इति वाचारम्भणश्रुत्यर्थः ॥

२४. इदं सर्वमित्यादिश्रुत्यर्थः

ननु तथापि जगन्मिथ्यात्वं दुर्वारम्। इदं सर्वं यदयमात्मेति श्रुत्यैव तद्बोधनात् जडजडयोरैक्यासंभवेन ब्रह्मव्यतिरेकेण असत्त्वस्यैव तच्छ्रुतितात्पर्यविषयत्वादिति चेन्न।

सर्वेषु भूतेषु एतमितिश्रुतेः सर्वं जलं लवणमितिवत् सर्वव्याप्त्या वा स हि सर्वस्य कर्ता इति श्रुतेः आयुर्वै घृतं ब्राह्मणोऽस्य मुखमितिवत् तन्निमित्तत्वेन वा न ऋते त्वत्क्रियते किञ्चनेति श्रुतेः यजमानः प्रस्तरः इतिवत् तत्सिद्ध्या वा आदित्यो यूपः इतिवत् सारूप्येण वा सामानाधिकरण्योपपत्तौ सर्वप्रमाणबाधितायाः यः पुरुषः स स्थाणुरितिवत् यत्सर्वत्वेन प्रतीतं तदात्मन्यध्यस्तमिति पदद्वयलक्षणायाः योगात्। उक्तञ्च महाभाष्ये अन्तरेणापि निमित्तं निमित्तार्थो गम्यते। तद्यथा आयुर्वै घृतम्, दधि त्रपुसं प्रत्यक्षो ज्वरः इति मन्त्रेणापि अन्तरेणावतिं वत्यर्थो गम्यते। अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह ब्रह्मदत्तवदिति गम्यत इति। सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति। विश्वमेवेदं पुरुषस्तद्विश्वमुपजीवति पुरुष एवेदं सर्वं पुरुषेणैवेदं सर्वं व्याप्तम्। आतृणादाकरीषात् इत्यादिश्रुतौ, असतश्च सतश्चैव सर्वस्य प्रभवाप्ययः। सर्वस्य च सदाज्ञानात् सर्वमेनं प्रचक्षते। पुरुष एवेदं सर्वं भूतं भव्यं भवच्च यत्। इत्युच्यते तदीयत्वात् न तु सर्वस्वरूपतः ॥ इति भारते। सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः इति गीतायां च अन्यथाव्याख्याततत्वाच्च। अन्यथा इदं सर्वमित्यस्य सर्वं तं परादात् योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद इति पूर्वेण ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यस्य अस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः स

यश्चायमद्भुतेषु सर्वभूतेषु, चात्मानमित्यादिना पूर्वेण याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः इत्युत्तरेण च विरोधः स्यात्।

इदंसर्वमित्यादिश्रुत्यर्थः॥

२५. अथ प्रपञ्चो यदि विद्येत इति श्रुत्यर्थः।

ननु तथापि जगन्मिथ्यात्वं दुर्वारम्। प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्तेत न संशयः। मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः॥ विकल्पो विनिवर्तेत कल्पितो यदि केनचित्। उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते॥ इति श्रुतौ द्वैतस्य मायामात्रत्वस्य अद्वैतस्य पारमार्थिकत्वस्य चोक्तेरिति चेत्।

उच्यते।

अत्र आद्यश्लोके भेदस्य भास्करादिमतप्राप्तं सत्योपाधिकृतत्वं निरस्य द्वितीये मायावादप्राप्तमारोपितत्वं निरस्य अनादिसत्यत्वमेवोच्यते। यथा तद्धैक आहुरिति श्रुतौ बौद्धमतप्राप्तमसत्कारणत्वं निरस्य सत्कारणत्वम्। तथा हि भेदप्रपञ्चो यदि विद्येत उत्पद्येत तर्हि निवर्तेत। न निवर्तते। मोक्षेऽपि भेदश्रुतेः। तस्मादनादिरित्यर्थः। विद सत्तायामिति हि धातुः। उत्पत्तिरपि च सत्तायोग एव। अस्ति च सत्तार्थस्यापि भवतेः, तेन भूतिषु कर्तृत्वं प्रतियन्नस्य वस्तुनः। प्रयोजकक्रियामाहुः 'भावनाविद' इत्यादौ उत्पत्तौ प्रयोगः। विद्लृलाभे इति वा धातुः। तथाच विद्येत लभ्येत उत्पद्येत इत्यर्थः। उत्पत्तिरपि स्वात्मलाभ एव। अस्तित्वार्थत्वे तु यद्यदस्ति तत्तन्निवर्तते इति व्याप्त्यभावात्। अतः तर्कः आभासः स्यात्। अत एव न ह्यत्रानूयाजा इति श्रौतहेतौ राणके व्याप्तिरुक्ता।

ननु उपाधिकृतं न चेत् किं तर्हि स्वतन्त्रं नेत्याह मायामात्रं ईश्वरेच्छाधीनम्। मायेतीश्वरेच्छा उच्यते। विष्णोरिच्छावशत्वात्तु

मायामात्रमिदं स्मृतम् इत्यादिस्मृतेः। पूर्वत्र स्वप्नमायासरूपेति सृष्टिरन्यैर्विकल्पिता इत्यैन्द्रजालिकत्वं मतान्तरत्वेन उक्त्वा इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिः इतीश्वरेच्छाधीनत्वस्य स्वमतत्वेनोक्तेश्च । प्रभवः सर्वभावानां सतामिति विनिश्चयः। इति पूर्वत्र सत्त्वोक्तेश्च। तर्हि अद्वैतः सर्वभावानामितिश्रुतमद्वैतं कथमित्यत आह अद्वैतं परमार्थतः इति। ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमी। परमं स्वतन्त्रमर्थमपेक्ष्य। स्वतन्त्रं परमार्थाख्यमिति स्मृतेः। परिभाषायाः कार्यार्थत्वेन आण् नद्याः इत्यादाविव असति बाधके कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययः इति न्यायेन पारिभाषिकस्यैव ग्राह्यत्वात्। यववराहाधिकरणन्यायेन शास्त्रे शास्त्रीयार्थस्य ग्राह्यत्वाच्च। किञ्चास्ति स्वतन्त्रेऽर्थेऽपि परमार्थत्वम्। न च तात्विकेऽपि क्लृप्तावयवशक्त्यैव काल्पनिका उत्तममात्रत्वेनैव परमार्थशब्दसंभवे समुदायशक्तिकल्पना युक्ता। अत एव प्रोक्षण्यधिकरणे प्रोक्षणीशब्दस्य जले योग एव न तु रूढिरित्युक्तम्। उक्तं च वार्तिके— भवेतां यदि वृक्षस्य वाजिकर्णौ कथञ्चन। अदृष्टां समुदायस्य कः शक्तिं जातु कल्पयेत्॥ इति स्वतन्त्र एव च परमत्वं मुख्यम्। न च मुख्ये संभवत्यमुख्यग्रहणं युक्तम्। परमार्थशब्दस्य तात्विके योगरूढ्यङ्गीकारेऽपि मानान्तरेण पूर्वोत्तरवाक्यैश्च अविरोधाय योगेन स्वतन्त्रपरत्वमेव युक्तम्। तथाच सर्वभावानां मध्ये अद्वितीय इत्युक्ते स्वातन्त्र्यमेव सिध्यति। न तु सर्वभावासत्त्वम्।

केचित्तु अनाशी परमार्थः स्यात् इति वचनात् अद्वैतं परमार्थतः इत्यस्य अद्वैतं समाभ्यधिकरहितं ब्रह्म अविनाशीत्यर्थ इत्याहुः।

एवं भेदस्यौपाधिकत्वं निरस्य कल्पितत्वं निरस्यति विकल्प इति। तर्कत्वात् न च निवर्तते तस्मान्न कल्पित इति विपर्यये पर्यवसातव्यम्। तत्त्वे अज्ञाते तु द्वैतं न विद्यते इत्यर्थः। श्लोकयोरतर्करूपत्वे यदिशब्दद्वयं

लिङ्प्रत्ययचतुष्टयं च व्यर्थं स्यात् । तदुक्तं 'इत्यत्र यदिशब्दौ च निवर्तेतेति च द्वयम् । कल्पितः कल्पितश्चेति निवर्तेत । न चासौ विनिवर्तते ॥ द्वैतं न विद्यत इति तस्मादज्ञानिनां मतम् ।' इति ।

इति प्रपंचो यदि विद्येत इति श्रुत्यर्थः ॥

२६. अथ अनन्तमितिश्रुत्यर्थः

ननु तथापि मिथ्यात्वं दुर्वारम् । सत्यं ज्ञानमितिश्रुतावनन्तशब्देन त्रिविधशून्यत्वपरेण वस्तुपरिच्छेदशून्यत्वस्यावेदनात् भिन्नस्य वस्तुनः सत्यत्वे च तदयोगात् इति चेत् उच्यते ।

अन्तशब्दो हि परिच्छेदे व्युत्पन्नः । न तु परिच्छिन्ने । तथा च अभेदस्य अपरिच्छेदरूपत्वेऽपि यथा देशाद्यपरिच्छेदाभिप्रायेण आकाशोऽनन्त इत्युक्ते देशादेराकाशतुल्यतया सत्त्वे सत्येव तदपरिच्छेदमात्रं सिध्यति न तु देशादेर्मिथ्यात्वम् । जीवस्वरूपं सत्यम्, विश्वं तु मिथ्येति विभागस्तु अद्याप्यसिद्धः । वस्तुतस्तु भेदो न अपरिच्छेदः । परिच्छिन्नाद्भेदाभावे अपरिच्छिन्नत्वायोगात् । कालापरिच्छिन्न एव परमाण्वादौ देशपरिच्छेदेन परिच्छिन्नत्वबुद्धिवत् उभयापरिच्छिन्ने गगनादौ भेदमात्रेण परिच्छिन्नत्वबुद्धेरभावाच्च । अन्तपदेनैव परिच्छिन्नाद् व्यावृत्तेस्तु अनयैवोक्तत्वाच्च । भिन्न इत्यर्थे परिच्छिन्न इत्यप्रयोगाच्च । तस्माद् देशकालगुणापरिच्छेद एव अनन्तशब्दार्थः ।

इति अनन्तमितिश्रुत्यर्थः ॥

२७. अथ इन्द्रो मायाभिरिति श्रुत्यर्थः

ननु तथापि जगन्मिथ्यात्वं दुर्वारम् । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते इति श्रुतौ वियदादिभिन्नप्रपञ्चस्य मायाकृतत्वोक्तेरिति चेन्न ।

अत्र ईश्वरस्य विचित्रशक्तिभिः मत्स्याद्यनेकरूपत्वोक्तेः। तान् यज्ञस्य मायया इत्यादौ मायाशब्दस्य शक्तौ प्रयोगात्। विचित्रशक्तिः पुरुषः पुराणः परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते इत्यादावीश्वरस्य विचित्रशक्तित्वोक्तेश्च।

अज्ञानेन ईश्वरस्य वियदादिबहुभावोक्तौ च रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव, अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि च बहूनि चानन्तानि चेति पूर्वोत्तरवाक्यविरोधः स्यात्। तत्र पूर्वोक्ता जीवाख्यप्रतिबिम्बानि प्रति बिम्बभूतभगवद्रूपाणामेव इहरूपशब्देन प्रत्यभिज्ञानात्। उत्तरत्र हरिशब्दवाच्यविष्णुरूपाणां दशत्वादिना बहुत्वोक्तेश्च। तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमित्यादिना तेषां रूपाणां ब्रह्मत्वोक्तेश्च। चिन्मात्रस्यैव नानारूपप्रपञ्चाधिष्ठानत्वेन परमैश्वर्यवाचीन्द्रशब्दस्वारस्याच्च।

एतेन मायां तु प्रकृतिं विद्यात् इति श्रुतिरपि व्याख्याता। अत्र मायया सन्निरुद्ध इति पूर्वोक्ता या माया सा प्रकृतिः। त्रिगुणात्मा प्रधानमित्यर्थः। ननु या प्रकृतिर्जगदुपादानं सा माया मिथ्येति पूर्वनिर्दिष्टमायाशब्दार्थस्य बुभुत्सितत्वात् प्राथम्येन मायाया एवोद्देश्यत्वाच्च, प्रकृतिशब्दस्य स यदस्मिंस्तमसि प्रकृतिं लीनं प्रकृतिं पुरुषं कालं चानुपश्यति, नैनं पश्यति कश्चन। प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि। इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु प्रधाने प्रसिद्धत्वाच्च मायाशब्दस्य सत्येऽपि प्रयोगाच्च।

इति इन्द्रो मायाभिरितिश्रुत्यर्थः।

२८. अथ यस्मात् परमित्यादिश्रुत्यर्थः

ननु तथापि मिथ्यावस्तुसिद्धिरविकला। यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चित् अतोऽन्यदार्तमितिश्रुतिभ्यां तन्मिथ्यात्वावेदनात् इति चेत् उच्यते।

यस्मात् परं न, उत्कृष्टं न, न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते, पुरुषान्न परं किञ्चित् वासुदेवात् परं नास्ति इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः अपरं त्वस्ति तच्च किञ्चिदल्पमिति, तच्छ्रुत्यर्थः। नञनुषङ्गस्याकल्प्यत्वात्। तथा सति तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं ततो यदुत्तरतरमिति वाक्यशेषविरोधः स्यात्। विश्वस्यैवाभावे केन पूर्णं कस्माच्च तदुत्तरत्र स्यात्। यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् अणोरणीयान् महतो महीयानित्यादिश्रुत्यन्तरात् वाक्यशेषाविरोधात् उभयत्रापि नञ् श्रवणाच्च उभयनिषेधः।

अतोऽन्यदार्तमित्यत्रापि आ ईषत् ऋतं सत्यम्, ईषत्सत्यत्वं च मिथ्यात्वमेवेति न युक्तम्। अत्रान्तर्यामिणः प्रकृतत्वात् एतच्छब्दस्य च प्रकृतत्वात् अन्यशब्दस्य च ब्राह्मणादन्यमानय, समानमितरच्छ्येनेन इत्यादाविव प्रकृतसमानजातीयान्यपरत्वात् ब्रह्मणोऽन्यज्जीवजातमार्तं दुःखि इति जीवब्रह्मभेदस्यैवोक्तेः। न हि जीवादन्यस्यार्तिः। आर्तिशब्दस्य पीडात्मकदुःखवाचित्वं च आर्तिः पीडाधनुष्कोट्योः इत्यभिधानात्, आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी इति स्मृतौ दुःखिनि आर्तशब्दप्रयोगाच्च। एवं स्मृतिपुराणादिष्वपि जगन्मिथ्यात्वपरतया प्रतीयमानानां वचनानां गतिरुन्नेया॥

इति यस्मात् परमित्यादिश्रुत्यर्थः॥

२९. अथ प्राणा वै सत्यमित्यादिश्रुत्यर्थः

नु तथापि प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यः सत्यं ज्ञानमिति श्रुतार्थान्यथानुपपत्त्या जगन्मिथ्यात्वं सिध्यतीति चेत् न। राजराजः, देवदेवः, मन्मथमन्मथः, पवित्राणां पवित्रं यो मङ्गलानां च मङ्गलम्, इत्यादौ राजत्वदेवत्वादीनामिव प्राणादिसत्यत्वस्य ज्ञानाबाध्यत्वे सत्येव अप्रकृष्टत्वमात्रेण तदुपपत्तेः। सत्यं ज्ञानमित्यत्रापि तस्य ह वा एतस्य

ब्रह्मणो नाम सत्यमिति, तान्येतानि त्रीण्यक्षराणि सति यमिति, तद्यत् सत् तदमृतम् अथ यत् ति तन्मर्त्यम् अथ यद् यत् तेनोभे यच्छतीति श्रुत्यन्तरानुसारेण मुक्तामुक्तनियामकत्वरूपस्य सत्यत्वस्योक्तेः। न च रूढ्यर्थं श्रौतयोगत्यागः। यदाज्यमीयुः तदाज्यानामाज्यत्वं इत्यादाविव निरवकाशश्रौतयोगबाधायोगात्। [१]शास्त्रस्था वेति न्यायेन असति बाधके वैदिकार्थस्यैव ग्राह्यत्वाच्च उक्तं च वार्तिके—

गौणं लाक्षणिकं वापि वाक्यभेदेन वा स्वयम्।
वेदो यमाश्रयत्यर्थं को नु तं प्रतिकूलयेत्॥ इति।

३०. विज्ञानमानन्दं ब्रह्म इत्यादिश्रुत्यर्थनिरूपणपूर्वकं ग्रन्थोपसंहारः

किञ्च विज्ञानमानन्दं ब्रह्म इत्यत्र सैषानन्दस्य इत्यादि श्रुत्युक्तमानुषाद्यानन्दस्य तारतम्यकथनेन मोक्षे तारतम्याभावात् ब्रह्मव्यतिरिक्तं सर्वमपि मोक्षे निवर्तत इत्यत्र तदेव मानमिति प्रत्यूढम्।

ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वे प्रमाणाभावात्। तरति शोकमात्मवित्। भिद्यते हृदयग्रन्थिः छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे॥ इत्यत्र शोकतद्धेतुपुण्यपापादि-कर्मादीनामेव ज्ञाननिवर्त्यत्वोक्तेः। यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः इत्यत्र नामरूपप्रहाणमात्रस्यैवोक्तेश्च

ननु यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा। अथ यत्रान्यत् पश्यति अन्यच्छृणोति अन्यत् विजानाति तदल्पं तन्मर्त्यमिति भूमव्यतिरिक्तस्य अनात्मत्वमर्त्यत्वोक्त्या सर्वस्यापि ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वमायातीति चेन्न न जायते म्रियते वा

१. पू.मी.अ.१ अ.५ सू.९

विपश्चित् नित्यो नित्यानां, स यथानन्तोऽयमाकाश आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः। गौरनाद्यन्तवती सा अचेतना परार्था च नित्या सततविक्रिया इत्यादिश्रुतिस्मृत्यविरोधाय जीवाकाशप्रकृत्याद्यतिरिक्तविषयत्वेन तच्छ्रुतेः सङ्कोचनीयत्वात्। भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरित्यत्रापि निवृत्ताश्चौरा इत्यादाविव मायायाः दुःखानापादकत्वमात्रेण निवृत्तत्वोक्त्या तदनुसारेणापि मायातत्कार्ययोः ज्ञाननिवृत्तत्वासिद्धेश्चेति पूर्वमेवोक्तमिति। तस्मात् श्रीमन्नारायण एव सकलकल्याणगुणशाली सकलवेदान्तवेद्य इति सिद्धम्।

ये नित्यं पदवाक्यमानसरणीसंशीलनालङ्कृता-
स्तेषामेव करोति या प्रतिपदं सन्तोषमाकर्णनात्।
या चानेकविनेयषट्पदततेः संफुल्लमल्ली सदा
सैषा वाग्विजयीन्द्रसंयमिमणेर्वाग्वैखरी सेव्यताम्॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां श्रीमत्सुरेन्द्रतीर्थपूज्यपादानां शिष्येण विजयीन्द्रभिक्षुणा विरचिता वाग्वैखरी समाप्ता॥

श्रीवाग्वैखरीग्रन्थः समाप्तः॥

श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥